

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПАНАРІН ОЛЕКСАНДР ЄВГЕНІОВИЧ

УДК: 94:271.222(470+571)-855:314.15“16/19”

ДИСЕРТАЦІЯ

**МІГРАЦІЯ РОСІЙСЬКИХ СТАРООБРЯДЦІВ
(друга половина XVII – початок XX століття)**

07.00.02 – всесвітня історія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

О.Є. Панарін

Науковий керівник
Мордвінцев В'ячеслав Михайлович,
доктор історичних наук, професор

Київ - 2017

АНОТАЦІЯ

Панарін О.Є. Міграція російських старообрядців (друга половина XVII – початок XX століття). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 «всесвітня історія». – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України, Київ, 2017.

Невід’ємною складовою громадянського суспільства, розбудова якого відбувається на сучасному етапі історії України, є толерантне ставлення до різноманітних релігійних віровчень. Характерною особливістю українського соціуму є його поліконфесійність. Багатовікові традиції співжиття прихильників різних релігій на українських землях є свідченням доброзичливості українського народу, його поваги до інших культур. Ґрунтовне вивчення історії різних релігійних груп, використання їхнього досвіду є запорукою розвитку відкритого та демократичного суспільства.

З часів запровадження християнства у Київській Русі серед православного духовенства панував демократизм у виборності церковних ієрархів та соборності ухвалення рішень. Такі традиції розповсюдились і північно-руськими землями. Проте у середині XVII століття московський патріарх Никон провів реформу, яка призвела до втрати конфесійної єдності православного населення Московського царства. Авторитарність, з якою здійснювалось реформування православної Церкви, викликала хвилю невдоволення як серед прихожан, так і серед духовенства. Перші були незадоволені проголошенням старих обрядів, успадкованих з Візантії через Київ, помилковими та не канонічними. Другі обурились свавільними методами управління, що насаджувались духовенству. Православне населення було розколоте, в наслідок чого розпочалась непримирима, кривава боротьба «ніконіан – новообрядців» з «розкольниками – старовірами».

Одним з ключових аспектів цієї боротьби стала втеча прихильників старої віри від карально-репресивної політики, яку проводили держава та пануюча Церква. Міграція старообрядців, що розпочалась майже одразу після впровадження церковної реформи та тривала протягом трьох століть тому, була не просто рухом населення. Вона була переселенням найбільш відданих прихильників російської старовини, хранителів російської етнічності. З часом російська держава відмовилась від однозначно негативної оцінки старообрядництва, а його послідовники почали розглядатись як можливий колонізаційний елемент. Завдяки старовірам, що не поривали своїх зв'язків з батьківщиною, захоплені та приєднані до Російської імперії протягом XVIII і XIX століть території швидко перетворювались на «споконвічні російські землі».

На сьогоднішній день в історичній науці накопичилась значна кількість праць, присвячених вивченню різних аспектів старообрядництва. В основі більшості з них лежать ґрунтовні фактологічні дослідження з використанням значної кількості джерел. Проте майже всі роботи, за винятком підготовлених в останні десятиліття, несуть на собі ідеологічні нашарування та мають тенденційний характер. У підсумку втрачається науковість таких робіт, а результати та висновки не можуть претендувати на об'єктивність. Явище міграції російських старообрядців раніше не виступало окремим предметом наукового дослідження, а поодинокі, розрізнені згадки про переселення старовірів не дають можливості комплексно аналізувати та оцінювати його.

У дисертаційному дослідженні з'ясовано стан наукової розробки теми, проаналізовано найбільш важливі для обраної теми праці, вказано на їхні позитивні та негативні сторони. У роботі окреслено джерельну базу дослідження та її репрезентативність. Розкрито передумови міграції російських старообрядців та встановлено її основні причини. Простежено найважливіші міграційні напрями та особливості переселення старовірів у другій половині XVIII століття. У дослідженні здійснено аналіз урядових заходів щодо

старовірів та обґрунтовано їхній вплив на міграцію прихильників старообрядництва. Автором запропоновано поділяти міграцію старовірів на добровільну та примусову. На основі вивченого матеріалу встановлено основні райони старообрядницької міграції у різні періоди. Обґрунтовано думку про те, що старообрядці відіграли важливу роль у колонізаційній політиці Російської імперії.

Основою даної роботи виступають принципи історизму та об'єктивності. Робота виконана з використанням як загальнонаукових методів, так і спеціальних методів історичної науки. Залежно від виконання поставлених завдань використовувалися порівняльно-історичний, статистичний, проблемно-хронологічний, логічний та інші методи. Міждисциплінарний підхід дав можливість використовувати широке коло методів інших наук, зокрема соціології, демографії. Таке поєднання забезпечило всебічне вивчення поставленої проблеми та отримання обґрунтованих результатів дослідження.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше здійснюється комплексне вивчення міграції російських старообрядців як окремої складової історії цього явища. Встановлено чіткий зв'язок між запровадженням урядових заходів щодо старообрядництва та міграцією його прихильників. Вперше акцентовано увагу на колонізаційній ролі старообрядництва в Російській імперії. Систематизовано основні напрями старообрядницької міграції. На основі всебічного аналізу історіографії встановлено, що дослідники тривалий час оминали тему старообрядницької міграції при дослідженні історії цього явища на певних територіях. Автором простежено процес еволюції державної політики щодо міграції прихильників старої віри. Значну увагу приділено історії формування найбільших міграційних центрів старовірів. Отримали подальший розвиток наукові знання про старообрядництво, уявлення про взаємостосунки російської держави з опозиційними рухами – на прикладі релігійного інакодумства. Все ж дискусійним залишається питання щодо кількості старовірів-переселенців. Відсутність якісних статистичних даних, що пов'язана

з особливістю положення старообрядців у російській державі та їхніми стосунками з владою і Церквою, ускладнює визначення результатів міграції.

Основні положення та одержані в процесі дослідження висновки можуть бути використані в інших наукових дослідженнях з дотичних тем, при підготовці підручників, лекційних та спеціальних курсів з історії України та історії зарубіжних країн, демографії, релігієзнавства. Результати дослідження можуть слугувати основою для написання окремих розділів навчальних посібників для студентів історичних та гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів. Крім того, вони можуть застосовуватись при розробці краєзнавчих та екскурсійних маршрутів, експозицій та виставок з історії заселення певних територій.

Ключові слова: старообрядництво, старовіри, реформа Никона, розкол, міграція, переселення, рух населення, міграційні процеси.

SUMMARY

Panarin Oleksandr Migration of Russian Old Believers (the second half of the XVII - the beginning of the XX century). – Qualification research work as a manuscript.

Thesis for the degree of candidate of historical sciences in specialty 07.00.02 "World History". – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine; Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2017.

The tolerant attitude towards various religious beliefs is an important part of a civil society of modern Ukraine. The specific characteristic feature of the Ukrainian society is its polyconfessionality. Many century Ukrainian people support and respect different cultures and religions, which have been living on Ukrainian lands for a long time. The various religious groups studying and using of their experience is the key to the development of an open and democratic society.

Since the introduction of Christianity in Kievan Rus among the Orthodox clergy democracy was the main rule in the electivity of church hierarchs and of the decision-making. Such traditions have spread in the north-Rus lands. However, in the middle of the 17th century the Moscow Patriarch Nikon has begun reformations, which led to the loss of the confessional unity of the Orthodox population of the Moscow kingdom. The authoritativeness with which the Orthodox Church was reformed aroused a wave of discontent both among the parishioners and among the clergy. The parishioners were unsatisfied with the proclamation of old rituals, inherited from Byzantium through Kiev, which were false but not canonical. The clergy were outraged by arbitrary methods of management, which were implanted among clergy. The Orthodox population was split, as a result of what the irreconcilable, bloody struggle began between the "Niconians - new believers" and "schismatics - Old Believers".

One of the key aspects of this struggle was the escape of supporters of the old faith from the punitive policies pursued by the state and the ruling Church. Migration of the Old Believers, began almost immediately after the church reformation and continued for three centuries, was not just a population movement. It was the migration of the most devoted supporters of Russian antiquity, the keepers of Russian ethnicity. Over time, the Russian state abandoned the unequivocally negative assessment of the Old Believers, and its supporters began to be seen as a possible colonization element. Territories, which were captured and annexed by the Russian Empire during the 18th and 19th centuries, quickly turned into "original Russian lands" thanks to the Old Believers, who did not break their ties with the homeland.

Today in historical science a large number of studies touches upon the issue of various aspects of the Old Believers. Most of them are based on deep factual research, using a significant number of sources. However, almost all works, except those which were prepared in recent decades, have an ideological roots and tendentious character. As a result, the scientific nature of such works is lost, and the results and conclusions cannot claim to be objective. The phenomenon of migration of Russian Old Believers

was not previously a separate subject of scientific research, and isolated, scattered references about the resettlement of Old Believers do not give us an opportunity to analyze.

In the dissertation research it has been shown the state of scientific development of a theme, the most important publications for the theme are analyzed, their positive and negative sides are indicated. This research outlines the main and the most important sources. The main reasons for migration of the Russian Old Believers are explained. The most important migratory directions and features of the relocation of the Old Believers in the second half of the XVIII century were demonstrated. In the study the government's actions on the supporters of the old faith are analyzed and justified their influence on the migration of its supporters. The author proposes to separate the migration of the Old Believers to voluntary and compulsory. Proceeding from the material, the main regions of the Old Believers' migration in different periods were established. The results indicate that the Old Believers have played an important role in the colonial policy of the Russian Empire.

The bases of this work are the principles of historicism and objectivity. In the study were using general scientific methods, as well as special methods of historical science. Depending on the tasks, comparative, statistical, chronological, logical and other methods were used. The interdisciplinary approach made it possible to use a wide range of methods of other sciences such as sociology and demography. This combination of methods made it possible to obtain the objective results.

The novelty of the research. In the national historical science the migration of Russian Old Believers as a separate component of the history of this phenomenon is examined for the first time. A clear connection between the introduction of government measures on the Old Believers and the migration of its supporters was established. The paper is the first attempt for identifying the colonization role of the Old Believers in the Russian Empire. The main directions of Old Believer migration are systematized. Considering a comprehensive analysis of historiography, the level of research of the chosen topic in historical science is established. The author traces

the process of evolution of the state policy on migration of the old faith supporters. A considerable attention is paid to the history of the formation of the largest Old Believers migration centers. The scientific knowledge of the Old Believers, the understanding of the relationship between the Russian state and opposition movements - on the example of religious dissent, have been further developed. The question of the number of Old Believers-settlers still remains debatable. The lack of statistic data, related to the peculiarities of the situation of the Old Believers in the Russian state and their relationship with the authorities and the Church, makes it difficult to determine the results of migration.

The main points and results of research can be used in other scientific studies in the preparation of textbooks, lecture and special courses on the history of Ukraine and the history of foreign countries, demography, religious studies. The carried out researches allow applying the results for writing separate sections of workbooks for students of history and humanitarian departments in university. The results of the study can be used for the development of local lore and excursion routes, expositions and exhibitions on the history of the certain territories settlement.

Key words: Old Believers, Nikon reform, schism, migration, resettlement, population movement, migration processes.

Список опублікованих праць за темою дисертації:

1. Панарін О. Є. «Полное собрание законов Российской империи» як джерело вивчення міграції російських старообрядців / О. Є. Панарін // Гілея: науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Гілея, 2016. – Вип. 115 (12). – С. 7–11.
2. Панарін О. Старообрядницька міграція на Стародубщину та Ветку / О. Панарін // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 48–53.

3. Панарін О. Є. Старообрядницька міграція на сторінках епархіальної періодичної преси / О. Є. Панарін // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2016. – Вип. 45. – Т. 2. – С. 46–50.
4. Панарін О. Сучасна українська історіографія старообрядництва / О. Панарін // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. – Вип. 2. – Ч. 3. – С. 3-9.
5. Панарін О. Формування старообрядницьких поселень на литовських та пруських землях / О. Панарін // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. праць. – К., 2017. – Вип. 52. – С. 30–36.
6. Панарін О. Є. Державна політика щодо рееміграції старообрядців у другій чверті XVIII століття / О. Є. Панарін // Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та в світі : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 15–16 липня 2016 року). – Одеса : ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2016. – С. 24–27.
7. Панарін О. Причини старообрядницької міграції / О. Панарін // IV Міждисциплінарні гуманітарні читання : тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, 28 жовтня 2015 року. – К. : Ін-т історії НАН України, 2015. – С. 121–124.
8. Панарін О. Є. Релігійна політика Катерини II та її вплив на старообрядницьку міграцію / О. Є. Панарін // Перспективи розвитку сучасної науки : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 4–5 грудня 2015 року) : у 2 ч. – Херсон : Вид. дім «Гельветика», 2015. – Ч. 1. – С. 89–91.
9. Панарін О. Сезонна міграція старообрядців / О. Панарін // Шевченківська весна–2016: історія : матеріали XIV Міжнародної наукової конференції

студентів, аспірантів та молодих учених / ред. кол.: проф. І. К. Патриляк (голова) та ін. – К., 2016. – С. 375–377.

10. Панарін О. Є. Становище старообрядців за часів Петра I / О. Є. Панарін // Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 23–24 вересня 2016 р.). – Херсон : Вид. дім «Гельветика», 2016. – С. 30–34.

11. Панарін О. Є. Формування центрів старообрядницької міграції за правління Єлизавети Петрівни / О. Є. Панарін // «UChoice: 4P». Ukrainian Choice: Public Policy, Politics, Psychology : матеріали II міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Одеса, 8 жовтня 2016 р.) / за заг. ред. Д. В. Яковлева. – Одеса : Нац. ун-т «Одеська юридична академія», 2016. – С. 159–162.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	12
ВСТУП	13
РОЗДІЛ 1 СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБЛЕНОСТІ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	19
1.1. Історіографія питання.....	19
1.2. Джерельна база дослідження.....	42
1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження	51
РОЗДІЛ 2 МІГРАЦІЯ СТАРООБРЯДЦІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – СЕРЕДИНІ XVIII СТОЛІТТЯ.....	58
2.1. Передумови міграції старовірів у другій половині XVII століття.....	58
2.2. Переселення старообрядців у другій половині XVII століття	73
2.3. Релігійна політика та її вплив на міграційні процеси старообрядців у першій половині XVIII століття	94
РОЗДІЛ 3 ПЕРЕСЕЛЕННЯ СТАРООБРЯДЦІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ	110
3.1. Напрями переміщень старовірів у другій половині XVIII століття	110
3.2. Міграційні рухи старообрядців у XIX столітті.....	133
3.3. Еміграція та рееміграція старовірів на початку XX століття.....	157
ВИСНОВКИ.....	164
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	171
ДОДАТОК А Список публікацій здобувача за темою дисертації.....	213
ДОДАТОК Б Словник термінів та понять.....	216
ДОДАТОК В Деякі статистичні дані про кількість старообрядців	223

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України м. Київ.

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України
ім. В.І. Вернадського.

ДАКО – Державний архів Київської області.

МВС – Міністерство внутрішніх справ.

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Останнім часом в історичній науці відроджується інтерес до вивчення історії Церкви, відбувається повернення історико-релігійної тематики у наукові дослідження. Невід’ємною частиною релігійного різноманіття України є старообрядництво, представники якого в різний період розселилися на території Східної Європи. Водночас у вітчизняній науці ця тема залишається маловивченою. Старообрядництво, що своїм корінням сягає середини XVII століття, часів московського патріарха Никона (1652–1666), протягом тривалого періоду впливало на внутрішньополітичне становище у російській державі, репрезентуючи відносини держави і суспільства. У результаті непорозумінь між ними утворився цілий комплекс нерозв’язаних проблем, що спричинили громадянську непокору та протистояння офіційній Церкві.

Наслідком політики переслідування й репресій щодо релігійних інакодумців у Росії стала багатомільйонна міграція. У ній прихильники дониконівського православ’я шукали усамітнення і спокою, переважно на околицях держави або за її межами. Люди, які вирізнялися стійкістю своїх переконань і відданістю культурним традиціям, були вимушені не з власної волі полишати батьківщину. Старообрядці не просто виступали за збереження старих обрядів, вони заявляли про порушення давніх принципів церковної демократії – виборності приходського духовенства, рівноправної участі церковнослужителів у справах православної Церкви та незалежності єпархій від центру. Конфесійна політика російського уряду при всій жорстокості заходів, спрямованих на підтримку панівного становища православної Церкви, не змогла придушити старообрядництво, яке існувало й розвивалося завдяки силі переконань своїх прихильників.

Старообрядництво – це різноплановий і унікальний феномен, який розповсюдився на величезній території завдяки міграції його прихильників. Вивчення міграції старовірів та її впливу на формування основних центрів

старообрядництва допоможе краще розкрити історичну сутність цього суспільно-релігійного руху. Крім того, дослідження названого процесу дає можливість визначити роль старовірів у захопленні, колонізації та русифікації заселених ними територій. У таких випадках російська пропаганда проголошувала ці території «споконвічними російськими землями», що вносило важливі зміни у геополітичну ситуацію певного регіону.

Зв'язок роботи з науковим програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах науково-дослідної теми кафедри історії Центральної та Східної Європи історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Громадянське суспільство та історіографічні дискурси в Східній Європі ХХ–ХХІ ст.» (номер державної реєстрації 16КФ046-10).

Об'єктом дослідження є старообрядницький рух.

Предметом дослідження є міграційні процеси старовірів, їхні основні етапи, напрями, форми й особливості.

Мета дослідження полягає у всебічному дослідженні міграційних процесів прихильників старообрядництва у другій половині ХVІІ – на початку ХХ століття. Для досягнення мети в дисертації поставлено такі дослідницькі завдання:

- охарактеризувати стан наукової розробленості проблеми та репрезентативність її джерельної бази;
- дослідити передумови початку міграції старообрядців та виявити основні міграційні напрями другої половини ХVІІ століття;
- розкрити особливості трансформації урядових заходів щодо старообрядців і встановити їхній вплив на міграцію прихильників дореформеного православ'я;
- з'ясувати напрями переселення старообрядців та основні райони міграції ХVІІІ–ХІХ століть, встановити зміни, що відбулись у старообрядницькій міграції на початку ХХ століття;
- виявити чинники, від яких залежала кількість старовірів-мігрантів;

- визначити роль розселення старообрядців у колонізаційній та русифікаторській політиці російської держави.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від середини XVII століття до початку XX століття. Нижня межа обумовлена проведенням патріархом Никоном релігійної реформи у 1653–1666 роках та формуванням опозиції до неї серед духовенства і мирян, яка стала основою старообрядницького руху. Верхня – докорінними суспільно-політичними перетвореннями, що відбулися у Російській імперії на початку XX століття та цілковито змінили становище старовірів й істотно вплинули на традиційні причини міграції старообрядців.

Географічні межі дослідження визначені кордонами Російської імперії станом на 1917 рік і територіями розселення старообрядців в Австрійській та Османській імперіях, Речі Посполитій, Пруссії.

Теоретико-методологічна база дослідження ґрунтується на принципі історизму та наукової неупередженості, комплексності та системності. Вирішення поставлених дослідницьких завдань стало можливим завдяки використанню філософських, загальнонаукових та конкретнонаукових методів пізнання. Для досягнення кращих результатів вони використовувались у комплексному поєднанні з іншими методами або між собою. Важливе місце у дослідженні займали методи аналізу (розкладання об'єкту на частини для виявлення закономірностей формування міграційних потоків) та синтезу (об'єднання попередньо розрізнених складових у єдине ціле для узагальнення процесу їх перебігу), індукції (для встановлення особливостей переселення в окремі регіони та протягом певних періодів) та дедукції (для розкриття основних засад формування напрямів міграції), аналогії (пошук подібних проявів релігійної міграції у відмінних за своєю суттю історичних явищах релігійного переслідування), порівняння (пошук спільного та відмінного між різновидами релігійної міграції), узагальнення (пошуку властивостей, притаманних всім різновидам старообрядницької міграції). Застосування

історико-системного методу дозволило продемонструвати механізм переселення старовірів у конкретний історичний період, завдяки історико-порівняльному методу з'ясовано його специфіку та особливості. При роботі з документальними джерелами використовувався метод порівняльного аналізу. Актуалізація даних про кількість мігрантів здійснювалась за допомогою статистичного методу.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у таких положеннях.

Уперше:

- здійснено комплексне вивчення історії міграції російських старообрядців як окремого складника цього суспільно-релігійного руху;
- встановлено чіткий зв'язок між запровадженням урядових заходів боротьби зі старообрядництвом та міграцією його прихильників;
- обґрунтовано тезу про колонізаційну роль старообрядництва в Російській імперії.

Уточнено:

- наукові уявлення про суспільне становище старообрядців у другій половині XVII – на початку XX століття;
- основні центри старообрядництва;
- критерії поділу старообрядницької міграції на добровільну та примусову.

Набули подальшого розвитку:

- наукові знання про старообрядництво як суспільно-релігійний рух;
- уявлення про відносини російської влади з опозиційними рухами на прикладі релігійного інакодумства;
- аналіз ролі міграції населення в етнодемографічних процесах.

Особистий внесок здобувача полягає у постановці наукової проблеми та самостійному її вирішенні. Наукові результати, відображені в дисертації, здобуті автором самостійно. Усі доповіді на конференціях та публікації у наукових фахових виданнях є одноосібними.

Практичне значення одержаних результатів. Основні положення та одержані в процесі дослідження висновки можна використати в інших наукових студіях з дотичних тем, у підготовці підручників, лекційних і спеціальних курсів з історії України та історії зарубіжних країн, демографії, релігієзнавства. Результати дослідження можуть слугувати основою для написання окремих розділів навчальних посібників для студентів історичних і гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів. Крім того, їх можна застосовувати під час розроблення краєзнавчих та екскурсійних маршрутів, експозицій і виставок з історії заселення певних територій.

Апробація результатів дослідження здійснена під час участі у наукових та науково-практичних конференціях, зокрема: IV Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, 28 жовтня 2015 року; III міжнародна науково-практична конференція «Перспективи розвитку сучасної науки». м. Харків, 4-5 грудня 2015 року; Шевченківська весна – 2016. Історія: XIV Міжнародна наукова конференції студентів, аспірантів та молодих учених. м. Київ, 6-8 квітня 2016 року; Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та в світі». м. Одеса, 15-16 липня 2016 року; Міжнародна науково-практична конференція «Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень». м. Херсон, 23-24 вересня 2016 року; II міждисциплінарна науково-практична конференція «UChoice: 4P» Ukrainian Choice: Public Policy, Politics, Psychology. м. Одеса, 8 жовтня 2016 року.

Ключові проблеми дослідження також були представлені здобувачем під час доповідей на засіданнях Кафедри історії Центральної та Східної Європи історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

За матеріалами дисертації опубліковано 11 наукових праць: 5 наукових статей у фахових наукових виданнях, зокрема 4 у фахових виданнях, що

входять до науково-метричних баз, та 6 матеріалів і тез доповідей на наукових конференціях.

Структура дисертації і послідовність викладу матеріалу зумовлені логікою проблеми, її змістом, визначеною метою та завданнями дослідження. Складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (410 позицій на 41 сторінці) та додатків. Загальний обсяг дисертаційного дослідження становить 235 сторінок, з них основного тексту – 154 сторінки.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБЛЕНОСТІ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія питання

Історія російського старообрядництва знайшла своє широке відображення у різноманітній за жанром літературі. Від самого початку формування старої віри з'являються твори полемічного та викривального характеру. З часом старообрядницька тема набуває поширення і в науковій літературі. Варто констатувати, що історія старообрядництва в науці представлена неповно та фрагментарно, а висвітлення його минулого часто відбувалось крізь призму релігійних забобонів та ідеологічних упереджень. Зазвичай, при вивченні історії старообрядництва, основна увага приділяється культурно-ідеологічній стороні питання та проблемам літературної спадщини письменників-старообрядців, в той час як історія соціально-економічної природи цього явища залишається маловивченою у науці. Важливим завданням, що постає перед науковцем, є аналіз усіх основних напрямів історичних досліджень старообрядництва, їхніх досягнень, недоліків та визначення наукових орієнтирів.

Вивчення історіографії старообрядництва та міграції його прихильників доцільно досліджувати за хронологічно-проблемним принципом, адже він найкраще відображає послідовну зміну поглядів на цей феномен російської культури та православної Церкви. Праці з історії старообрядництва загалом можна поділити на три великі групи: роботи написані в період до 1917 року, розвідки радянського періоду та сучасні дослідження. У межах кожної групи варто визначити основні мотиви, які переважали у дослідженнях певного періоду, та дають можливість об'єднати їх у підгрупи за проблемним принципом. Кожна група відрізняється особливостями підходу до вивчення історії цього явища, концепціями щодо його походження та сутності. Крім того,

з усього масиву робіт, присвячених старообрядництву, варто виокремити історичні дослідження та дослідження культурологічні [383], філософські [243], соціологічні [136], богословські, літературо- та мистецтвознавчі, етнографічні та інші.

Перша група робіт об'єднує праці, що були підготовлені до 1917 року. За цей час еволюція дослідження старообрядництва пройшла шлях від полемічної літератури до наукових праць, заснованих на широкому колі джерел. Цей період представлений найбільшою кількістю досліджень, в яких знайшли своє втілення перші концептуальні підходи до вивчення старообрядництва загалом та міграції його прихильників зокрема. З'явилися перші узагальнюючі праці з історії дониконівського православ'я, в яких вперше окреслено проблему міграції старовірів. Варто зауважити, що причина появи більшості робіт початкового етапу вивчення старої віри пов'язана не з історичними дослідженнями, а з необхідністю ведення антистарообрядницької боротьби. Старообрядництво вважалось таким, що підриває авторитет та шкодить статусу офіційної пануючої православної Церкви. З метою пошуку шляхів ліквідації старої віри здійснювались розвідки з історії її виникнення. Такі роботи мали сприяти «викоріненню розколу», саме тому, на думку Володимира Андерсона: «Офіційна історіографія намагається запевнити нас, що розкол старообрядства викликаний виключно сліпою вірою та нерозумною прихильністю до неправильно трактованих догматів православ'я та зовнішньої обрядової сторони його, що значно відійшли від духу церкви» [83, с. 94-95]. Погоджуючись з тим, що більшість робіт цього періоду має тенденційний характер, зауважимо, що їхнє значення в історіографії старообрядництва не зменшується. Вони ґрунтуються на широкому колі документів та матеріалів, частина яких з різних причин не дійшли до нашого часу і часто слугують єдиним джерелом вивчення окремих аспектів цього явища. До робіт богословського напрямку, спрямованих на захист офіційної Церкви та викриття помилковості поглядів старовірів та «невігластва» його прихильників, варто віднести праці Андрія Журавльова,

Івана Ліпранді, Григорія Єсіпова, Митрополита Макарія (Булгакова), Петра Смірнова, Миколи Каптерєва.

Робота Андрія Журавльова вважається відправною точкою у богословських дослідженнях історії старообрядництва, адже йому належить перша спроба написання подібного дослідження з використанням різноманітних за походженням джерел [158]. Праця вперше була опублікована у 1790 році. Варто зауважити, що в ній використовується поняття «старообрядництво», що свідчить про більш поважне ставлення до цього явища, ніж у пізніші часи, коли у богословській літературі повсякчас панує термін «розкол». Основна увага в роботі присвячена історії виникнення старообрядництва за часів патріарха Никона та ідеологічним сторонам його віровчення. У даній роботі старовіри критикувались за релігійні погляди, що на думку автора були проявом необізнаності у церковних канонах та обрядах. Такі переконання були традиційними для літератури того часу.

До узагальнюючих робіт з історії старообрядництва варто віднести працю Івана Ліпранді «Короткий огляд існуючих в Росії розколів, ересей та сект, як у релігійному так і в політичному значенні» [218]. І. Ліпранді, іспанець за походженням, займав посаду чиновника з особливих доручень при Міністерстві внутрішніх справ, підготував роботу за дорученням міністра Льва Перовського. У ній дається побіжна характеристика найбільш поширених течій старообрядництва. На прикладі старовірів-липован (див. Додаток Б) автор стверджував, що старообрядці завжди прагнули зберігати зв'язок з батьківщиною. Під час підготовки цієї роботи він мав можливість використовувати документи Міністерства внутрішніх справ, що робить її важливим історіографічним здобутком у вивченні старообрядництва. В той же час дослідник притримується думки про небезпечність старої віри для імператорської Росії, хоча і наголошує, що попри тривалу боротьбу зі старою вірою, відомості уряду та поліції про неї вкрай обмежені [218, с. 28-30].

У працях професора Московської духовної академії Миколи Каптерєва знайшли своє наукове підтвердження погляди старовірів щодо помилковості реформи патріарха Никона. Провівши ґрунтовні дослідження та вивчивши різноманітні джерела, автор встановив, що виправлення книг відбулось не за старим Вселенським обрядом, як наполягали никоніани, а за новим – грецьким, становлення якого відбулось у середньовіччі. Робота викликала критику серед дослідників старообрядництва [177]. Каптерєв ледь не поплатився за неї докторським ступенем. Особливе невдоволення вона викликала серед тих, хто відстоював позиції пануючої Церкви та продовжував звинувачувати старовірів у «розколі» православ'я. Погляди автора також знайшли своє відображення й у роботі «Патріарх Никон та цар Олексій Михайлович». У ній розкривається внутрішнє становище Московської держави напередодні проведення реформи, політичне значення реформування Церкви та передумови формування опозиції до царя та патріарха [175, 176]. Автор розвиває ідею, згідно якої проведення реформи було спричинене геополітичними планами Москви поширити свій вплив на навколишні території та розширити кордони Московського царства. Першочергово мова йшла про заселені православним населенням українські та білоруські землі. Уніфікація церковних обрядів мала пришвидшити процес асиміляції місцевого населення.

Нищівній критиці роботи М. Каптерєва були піддані Миколою Субботінім. У своїх листах останній зазначає: «... хто тепер не пропагує розкол. На його користь працюють професори духовних академій, протоієреї та редактори православних журналів...» [226, с. 22-23]. Так, М. Субботін висловився про видану у 1885 році книгу М. Каптерєва «Характеристика ставлення Росії до православного Сходу у XVI і XVII століттях». Його основні зауваження переважно стосуються богословських питань а також того факту, що робота загалом спрямована на відкрите виправдування розколу [226, с. 102]. Праці М. Субботіна містять значний фактологічний матеріал, та попри своє значення для дослідження історії старообрядництва їх важко назвати

об'єктивними [227]. В роботах яскраво виражені синодальні погляди на стару віру. З цієї позиції автор вивчав історію Білокриницької ієрархії (див. Додаток Б), проте проблема міграції старовірів до цього релігійного центру залишилась осторонь інтересів дослідника [347]. Щодо старообрядництва в цілому, то автор стверджував, що його прихильники виступають «зброєю вороже налаштованих до Росії партій за кордоном», вважаючи їх «пособниками зовнішньополітичних ворогів Росії» [348, с. 3-4]. Попри ворожу позицію до старообрядництва, М. Субботін підготував до видання твори відомого безпопівського автора Івана Алексєєва (див. Додаток Б). Останній тривалий час мешкав на Стародубщині та виступав проти старовірів попівського толку [82].

Офіційна православна Церква трактувала причину виникнення старообрядництва як результат протиріччя у питаннях церковного богослужбового чину. Ідеологічне протистояння зі старовірами призвело до розвитку богословського напрямку у вивченні історії цього явища. У таких працях не лише вивчались теологічні основи «старої віри», а і здійснювали історичні дослідження, в результаті чого вивчення старообрядництва стало самостійною темою наукових досліджень. З перших полемічних суперечок старообрядці продемонстрували високу освіченість та глибокі знання богословських питань. У представників пануючої Церкви сформувалась думка, що для успішної боротьби з цим явищем необхідно його ґрунтовне та всебічне дослідження. Одним з характерних прикладів такого підходу є роботи митрополита Макарія (Булгакова). Крім фундаментальної тринадцятитомної «Історії російської церкви» [221], йому належить не менш знакова «Історія російського розколу відомого під ім'ям старообрядництва» [220]. Автор робить спробу системно дослідити «розкол» від моменту його зародження до початку ХІХ століття. Цінними для нашої роботи є згадки автора про перші міграції старовірів, зокрема на Стародубщину, Ветку, Дон та до Сибіру. В той же час сам автор у передмові до своєї роботи називає її критичною, оскільки вона

спрямована не лише на вивчення подій старообрядництва, а й містить багато зауважень спрямованих проти старообрядців [220, с. 1-2].

Важливим етапом у розвитку досліджень з історії старообрядництва стала робота Афанасія Шапова «Російський розкол старообрядства», що вийшла в Казані у 1859 році [395]. Лібералізм, з яким автор ставиться до об'єкту свого дослідження, дав йому можливість вийти за межі традиційної конфесійної позиції. Він розглядає стару віру як суспільно-політичне та культурне явище, називаючи її прихильників «духом народу». На науковому рівні він прагнув продемонструвати, що старообрядництво не обмежується формальними обрядовими суперечностями. Для історика старообрядництво – народний виступ, антифеодальний рух. Незважаючи на таку прогресивну позицію, А. Шапов відстоював ідею, що прихильність до «старої віри» виникла в результаті неосвіченості широких народних мас та неспроможності усвідомити суть реформи патріарха Никона. В той же час він вважав, що «розкол» продовжував існувати завдяки його релігійно-громадському демократизму. Автор став засновником так званого народницького напрямку в історії вивчення старообрядництва [394].

Ідеї Шапова знайшли своє продовження у працях Василя Андрєєва. Він також вважав, що: «... розкол за своїм походженням є протестом земства проти ліквідації його прав центральною владою. Розкол у своєму історичному розвитку веде боротьбу не за старовину, а проти способу введення нового ладу без дозволу земства. Старовина для нього – лише привід» [85, с. VII]. У своїй роботі автор висловив думку, що старообрядництво досить швидко вийшло за межі церковно-релігійного протесту та стало втіленням народної (земської) опозиції проти зростання самодержавства [85, с. 155]. Він вважав, що старообрядництво не представляло для держави жодної небезпеки, та «ніколи не було знярядям в руках ворогів Росії». Дослідник акцентував увагу, що переслідування старообрядців призводило до їх переселення та поширення старої віри на значних територіях [85, с. 13-14]. Автор прийшов до важливого

висновку, що поділ старообрядництва на згоди та толки відбувся під впливом етнографічних факторів різноманітних територій, де оселились старовіри-мігранти. Загалом А. Щапову та першим його послідовникам належить перетворення історії старообрядництва з суто церковної проблеми на тему ґрунтовних світських досліджень.

Видатний український історик, ад'юнкт-професор Університету Святого Володимира Микола Костомаров також зробив внесок у вивчення історії старообрядництва. У своїй праці «Історія російського розколу» він називав старообрядницький рух «великим явищем народного прогресу та суспільної думки» [196, с. 210-310]. Він дійшов висновку, що причина перших міграцій старообрядців полягала у переслідуваннях з метою їх фізичного винищення. Виявом непокори новим обрядам стали явища самоспалення, притаманне рішуче налаштованим послідовникам старої віри, або втечі. [197, с. 378].

У Київському університеті захистив свою дисертацію «З історії розколу на Ветці та Стародубщині XVII—XVIII ст.» відомий дослідник старообрядництва Чернігівщини Михайло Лілеєв. Його робота ґрунтується на значній джерельній базі місцевого походження, що робить її особливо цінною. Автор приділив увагу переселенню перших старообрядців та його значенню в утворенні центрів старої віри [216; 215, с. 377-401]. Також у роботі порушується питання подальшої міграції старообрядців зі Стародубщини переважно за кордон Росії, виділяються основні періоди та центри таких переселень [214, с. 40-41].

Без сумніву, досліджуючи історіографію старообрядництва, неможливо оминати важливу постать Павла Мельникова (П.І. Мельников-Печерський). З однієї сторони історія «розколу» займала у його творчості особливе місце. З іншої – сам П. Мельников за підтримки світської та церковної влади займався боротьбою зі старою вірою на батьківщині – у Нижегородській губернії. У 1848 році брав участь в обшуках старообрядницьких скитів на річці Кержанець. При цьому автором досліджено величезний масив як документальних, так і

етнографічних джерел. Він одним з перших вдається до формування наукового уявлення про старообрядницькі втечі та переселення, характеризує різноманітні старообрядницькі згоди в залежності від їх релігійного світогляду [307; 284; 285]. Дослідженню історії попівського напрямку старообрядництва він присвятив окрему книгу, що виходила у двох частинах. У своїх працях він окреслив напрями старообрядницької міграції: «Ховались вони у лісах поморських, кержанських, сибірських, печорських, чердинських, але і там їх відшукали урядові війська та гнали на вогнище за віру. Саме в цей час пролунав заклик йти за кордон, де старообрядництво не утискається. І потік хлинув до Швеції, Пруссії, Польщі, Туреччини, за Кавказ» [233, с. 61]. Йому належить і перше підтвердження невідповідності офіційної статистики старообрядництва фактичній кількості прихильників старої віри, що знайшло своє відображення у звіті за результатами таємної експедиції до Нижегородської губернії [234, с. 194-195].

Незвичні погляди на старообрядництво, як для історіографії ХІХ століття, знаходимо у румунського дослідника Петра Сирку. У 1880 році вийшла його розвідка «Наші розкольники в Румунії». У ній йшлося про позитивні наслідки проживання старовірів на румунських територіях. Політика цієї держави відрізнялась від політики російського уряду, що забезпечувало вільний розвиток їхніх громад. Свобода віросповідання, що була надана старовірам у цій країні, робила Румунію привабливим центром міграції [351, с. 435-452; 352, 663-705].

У 1898 році в Одесі вийшла друком книга священника Івана Стрельбицького «Історія російського розколу, відомого під ім'ям старообрядництва». Її автор – священник пануючої Церкви в доступній формі викладає догматичні розходження никоніан та старообрядців, розповідає про початок переслідування інакодумців та їх втечу від влади. У праці узагальнено характеристику двох основних старообрядницьких віровчень – попівщини та безпопівщини та приділено увагу найбільшим старообрядницьким згодам (див. Додаток Б) [344].

Окремо варто розглянути праці, що розкривають регіональну історію старообрядництва. Їх автори зосередили увагу на культурних традиціях, часі та причинах появи старообрядців на певних територіях. При написанні таких досліджень автори послуговувались джерелами місцевого характеру, в тому числі і свідченнями самих старовірів. Серед таких робіт варто виділити працю Миколи Соколова, в якій здійснено дослідження історії відомого старообрядницького центру – Іргизьких монастирів. Автор прослідковує історію цього міграційного центру від заснування у першій чверті XVIII століття і до ліквідації. У роботі наведено дані про переселенців, які постійно з'являлись тут у пошуках притулку від свавілля держави [336].

Міграційні процеси козаків-некрасівців (див. Додаток Б), більшість з яких були прихильниками старообрядництва, досліджував у своїх роботах Аполлон Скальковський. Він простежив міграційний шлях некрасівців до Бессарабії. У своїх працях автор наводить важливі дані щодо їх чисельності [326, с. 61-82; 327]. Йому належить перша систематична історія південноукраїнських земель, під час роботи над якою використано значний масив місцевого, в тому числі і статистичного, матеріалу. Роботи А. Скальковського наповнені різноманітною інформацією про старообрядців регіону.

До досліджень місцевого характеру варто віднести роботу Олександра Вітковського, який присвятив її старовірам Подільської губернії. У них він робить спроби встановити походження подільських старовірів та визначити причини їх появи на цих територіях [119, с. 353-372]. Василь Дружинін вивчав старообрядницьке населення Дону, час та особливості його переселення на віддалені козацькі землі. Автор встановив, що Дон став важливим міграційним напрямком серед старовірів, ще на початковому етапі гонінь [149]. «Розкол в Уральському війську» Володимира Вітевського – праця, в якій на основі зібраних документальних джерел автор розкрив історію ієрархічного значення Іргиза серед інших старообрядницьких центрів, дав характеристику результатам переселенської діяльності старовірів в уральському

регіоні. Автор ілюструє, що поширенню старообрядництва серед козацтва цього регіону сприяли постійні переселення старовірів та консервативність козацької спільноти, яка відстоювала традиційні цінності [118].

Микола Барсов наприкінці XIX століття зробив спробу систематизувати праці присвячені старообрядництву. Він відзначав: «Між тим, продуктивність розкольницької думки не припинялась протягом всього часу її існування. У пізніших творах аргументація розкольників на захист свої вірувань видозмінювалась та збільшувалась. Здається жоден урядовий, громадський чи церковний захід не опинився поза належною увагою з боку розколу. З такими відгуками варто рахуватись як з богословсько-науковою полемікою. А сама література є виявом релігійних, а часом і соціальних поглядів десятків мільйонів російських людей» [93, с. 487-515.]. Автор наголошував на високій якості багатьох старообрядницьких творів, особливо пов'язаних з полемічними питаннями, в яких обізнаність старовірів була традиційно вищою, за знання служителів пануючої Церкви.

У 1905 році імператор Микола II (1894-1917) проголосив свободу віросповідань. Ця подія стала поштовхом не лише для розвитку старообрядництва, а і призвела до зростання інтересу до вивчення його історії. З'явилися наукові розвідки, що підготовлені самими старовірами на захист власної ідеології. Вперше було належним чином оцінене прагнення старообрядців до збереження традиційної культури та релігійної самобутності [111, с. 99-101; 169, с. 34-37; 182, с. 7-13]. Найвідоміші з таких робіт належать Володимиру Макарову та Володимиру Сенатову. Зокрема, робота В. Макарова написана старообрядцем і в першу чергу для старообрядців. В ній багато уваги присвячено утворенню окремих толків та згод у старообрядництві а також гонінням на старовірів, що стали причиною їх постійної міграції (див. Додаток Б) [222]. В. Сенатов акцентував увагу на внутрішньому становищі православної Церкви напередодні реформи Никона, що перебувала у глибокій кризі. У роботі визначено, що історія розвитку старообрядництва цілковито

відображена у релігійно-філософських ученнях окремих старообрядницьких толків та згод, в яких знайшли своє обґрунтування і практика старообрядницьких переселень [318].

Таким чином, з другої половини XIX століття в історіографії утвердились два головні напрями: антистарообрядницький та апологетичний [161, с. 40]. Для кожного з них характерними були різні підходи до вивчення історії старообрядництва та неоднорідність ставлення до старовірів, що призвело до появи робіт, в яких відстоюються як крайні реакційні, так і ліберально-демократичні погляди. Такі тенденції були характерними і для світської, і для церковної літератури. Плюралізм поглядів другої половини XIX століття заклав фундамент подальшого всебічного вивчення історії старообрядництва. Проте суспільно-політичний злам 1917 року обірвав настільки короткий «золотий вік» старообрядництва та його дослідження.

Вивчення старообрядництва у радянській історичній науці було підпорядковано пануючій ідеології та атеїстичній пропаганді. Дослідники робили акцент на класовій боротьбі як на першопричині виникнення старообрядництва. Незважаючи на те, що за своєю природою це був релігійний, а не економічний рух, на догоду марксистсько-ленінській ідеології, вважали його рушійною силою класову боротьбу та економічні протиріччя [170, с. 3-4].

Основні напрями вивчення старообрядництва у радянській науці здебільшого продовжили тенденції, закладені ще у 1910-1915 році, під час підготовки п'ятитомної «Російської історії з найдавніших часів». Марксистська інтерпретація старообрядництва була здійснена Михайлом Покровським та Миколою Нікольським [90, с. 245]. Вони першими проголосили прихильників дониконівського православ'я «опозицією, що виступала проти царського режиму та була виразником волі поневолених мас» [193, с. 160-172]. У цьому контексті варто відзначити роботи Михайла Покровського, який пояснював явище старообрядництва, як виступ проти зубожіння Церкви та придушення державою релігійної свободи [281, с. 227-230]. Микола Нікольський

характеризував релігійну реформу Никона як помилкову, а старообрядницький протест – як масовий народний виступ, що з часом набув соціально-політичного змісту [251]. У своїй праці «Історія російської церкви» автор аналізував причини виникнення старообрядництва, дав характеристику процесам поширення цього віровчення. Окрема увага у роботі приділена ролі старообрядців у становленні капіталістичних відносин в Росії. Проте ці спроби докорінно не вплинули на стан вивчення старообрядництва, що перебувало під впливом політики войовничого атеїзму. Така ж його складова, як міграція прихильників старообрядництва цілковито залишилась поза увагою дослідників.

У більшості радянських праць довоєнного періоду відсутні будь-які спроби здійснення наукових досліджень без ідеологічних нашарувань. Крім того, старообрядництво не виступає окремим об'єктом досліджень, а розглядається в контексті вивчення історії православної Церкви у роботах узагальнюючого характеру. Старообрядництво не вивчали як рух у православ'ї, а досліджували як різновид сектантства [187, 369, 373]. При цьому більшість робіт було опубліковано значно пізніше, що свідчить про відсутність інтересу суспільства до цієї теми у довоєнний період. З праць цього періоду характерною є робота українського історика Ярослава Ковальчука, в якій автор зазначав, що в літературі старовірів часто зараховували до сектантства, та підкреслював, що така позиція була хибною та не відповідала дійсності [190].

Новим підходом до проблеми виділяється праця Юхима Грекулова, в якій заходи, що здійснювались пануючою Церквою разом з державою стосовно старообрядців, названі інквізиційними. Автор наголошував, що єдиним історичним аналогом винищення старообрядців була боротьба з еретичними вченням середньовіччя, головним реалізатором якої виступала свята інквізиція. При цьому, єдиним можливим способом захисту свого життя стає втеча прихильників старообрядництва на землі, де контакти з представниками держави та служителями Церкви були мінімальними [140].

Аналізуючи радянську історіографію старообрядництва, варто згадати Миколу Покровського, який фактично створив окрему школу з вивчення старообрядництва Сибіру. Регіональні дослідження старої віри під його керівництвом охоплювали історичні, етнографічні, культурні аспекти як минулого, так і тогочасного життя старовірів Сибіру. У своїх роботах автор також відстоював традиційну для радянської науки точку зору, що старообрядництво є особливою формою антифеодального протесту [282]. Крім загальних питань історії старої віри, М. Покровський досліджував історію появи старообрядців у Сибіру, зокрема стверджував, що вона була пов'язана як із засланням, так і з добровільною міграцією на віддалені території.

Окремої уваги заслуговують роботи істориків російської діаспори. Серед таких робіт визначне місце посідає фундаментальна праця Сергія Зеньковського «Російське старообрядництво» [164]. У роботі подається характеристика багатьох важливих аспектів старообрядницької історії, зроблено спробу проаналізувати реформування у православній Церкві, що здійснювались до Никона. Автор наголошував, що реформа стала не просто внутрішнім протиріччям, а відображенням боротьби візантійського та західного впливу в самій Москві. Оцінюючи реформу патріарха Никона досить критично, автор вважав старообрядництво проявом російської самобутності, яка постраждала через намагання реалізувати концепцію «Москва – Третій Рим». У роботі докладно подається історія виникнення «розколу» та діяльність перших старообрядницьких вчителів, а також дається характеристика різним напрямкам старообрядництва, проаналізовано причини виникнення окремих толків, їх ідеологічні основи. Автор приділив увагу вивченню основних центрів старообрядництва, розкрив історію їх заснування. Не оминає він увагою і переселення старообрядців, зазначаючи, що його причинами були як втеча від ненависної «нової віри», так і заслання за непокору її апологетам – державі та Церкві. Крім цього Сергій Зеньковський приділив окрему увагу таким відомим діячам старообрядництва як Іван Неронов та протопіп Авакум [162, с. 11-17;

410, р. 1-51]. Ці дослідження з історії старообрядництва до сьогоднішнього дня не втратили свої актуальності та залишаються настільною книгою для всіх науковців, хто займається вивченням історії цього суспільного феномену.

Помітний внесок у дослідження історії Білокриницької старообрядницької ієрархії зробив Федір Мельников. Він відстоював позицію необхідності об'єднання всіх старообрядницьких толків під зверхністю Білокриницького митрополита. Йому належить окреслення перспектив у вивчення міграції старообрядців за кордон: «За кордоном» – означає поза Росією, за її межами. У наш час важко вказати хоча б одне царство або країну, де б зовсім не було старообрядців: розпорошені вони по всьому світу» [236, с. 128]. Період з 1905 по 1917 рік він назвав «золотим віком старообрядництва», вказуючи на офіційну легалізацію старої віри та наділення її прихильників повнотою громадянських прав. В історичній науці в цей час здійснювались спроби зрозуміти сутність старообрядництва та визначити його роль в історії Росії. Дана робота увібрала в себе всі попередні здобутки історіографії старообрядництва дореволюційного періоду.

Посилення інтересу до вивчення культурних та національних традицій старообрядців пов'язано із діяльністю наприкінці 60-х – на початку 70-х років ХХ століття експедицій Московського державного університету імені М. Ломоносова [279, с. 52-69]. Все ж підходи до вивчення проблеми не змінились та залишались традиційними для радянської історичної науки. На це вказує праця Володимира Миловича «Сучасне старообрядництво», у якій також йдеться про соціальну природу релігійного протесту: «На захист церковної старовини стали представники різних прошарків тогочасного суспільства, невдоволених існуючим ладом» [239, с. 6]. Оцінюючи поширеність старообрядництва, автор висловлює думку, що на 1917 рік їх було близько десяти мільйонів чоловік [239, с. 22]. У цей же період з'являється робота Володимира Карцева, в якій автор зосереджується не лише на природі старообрядництва, а і зупиняється на природі міграції старовірів. Зокрема, він

описує переселення на Дон та Кубань попівців та розселення північними землями Росії безпопівців [179, с. 113-116]. Ірина Поздеева зазначає, що необхідність вивчення старообрядництва як історико-культурного явища у 60-70 роках ХХ століття не лише не розумілась, а й нерідко заборонялось місцевими партійними органами. Це призводило до конфліктів, а робота дослідників зводилась переважно до збирання етнографічного матеріалу. Ґрунтовні наукові дослідження присвячені старообрядництву були поодиноким явищем у тогочасній історичній науці [208, с. 19]. До таких робіт варто віднести роботу Арнольда Подмазова, що присвячена старообрядництву Латвії. У ній автор стверджує, що поява старообрядців у Латвії пов'язана не стільки з релігійними гоніннями через віру, скільки з посиленням соціального гніту та класової боротьби. Він вважає, що у 50-60-х роках ХVІІ століття боротьба за стару віру ще немала такого значення у масових рухах і русі за віру та зачіпала лише його керівників, а не приходське населення. В той час втеча на околиці та за кордон стала однією з форм протесту проти посилення соціального гніту та релігійних переслідувань [278, с. 21-22].

Лібералізація суспільно-політичного життя наприкінці 1980-х років та державна політика гласності сприяли поверненню в науку праць старообрядницького походження. Історик та релігієзнавець Олександр Антонов стверджував, що старообрядництво було тією силою, що чинила опір споконвічним тоталітарним традиціям російської та радянської держав. Більше того, цей опір був досить успішним та забезпечив фактичне виживання старовірів в умовах постійного політичного переслідування та ідеологічного цькування [87, с. 313-334]. В цей же період виходить наукова праця Антоніни Заваріної, яка вивчала історію росіян східної Латвії і акцентувала увагу на значній ролі старообрядців у поширенні на цих територіях російського етнічного елементу [160]. Не можливо погодитись з російським дослідником Олександром Мальцевим, який вважає, що: «починаючи з 60-х років ХVІІІ століття в межах старообрядницького руху формуються і розвиваються

самостійні концепції втечі, як способу вирішення соціального конфлікту і протистояння соціальному злу» [224, с. 225]. Автор пов'язує втечу старовірів від влади лише з історією окремої старообрядницької згоди (рос. – «странники»), виникнення якого відбулось у середині XVIII століття. Ним не враховано того факту, що втеча стала традиційним засобом захисту старообрядців від утисків ще на початковому етапі зародження цього релігійно-культурного явища – у другій половині XVII століття.

Для історичної науки новітнього періоду характерним є зростання інтересу як до вивчення історії старообрядництва, так і до його сучасного стану. Суспільно-політичні перетворення призвели до повернення в науку досліджень з історії Церкви. Необхідність переосмислення історичного досвіду спонукає істориків повернутись до вивчення старообрядництва. Проте більшість публікацій сучасного періоду стосуються старообрядництва в контексті його ролі у суспільних процесах, взаємостосунках з державою та пануючою Церквою. Збільшується кількість робіт, які безпосередньо присвячені окремим складовим старообрядницької історії, зокрема їх культурним та релігійним традиціям, економічним основам та соціальному складу старовірських общин [194, с. 47-63].

З'являються спеціальні збірники, присвячені різноманітним аспектам старообрядництва. Зокрема, «Старообрядництво: історія, культура, сучасність» [343], що виходить з 1996 року. На базі археографічної лабораторії МДУ імені М. В. Ломоносова видається науковий збірник «Світ старообрядництва», що акцентує увагу на вивченні культурних і традиційних явищ старообрядницької історії [241]. Збірник наукових праць «Доля старообрядства в XX – на початку XXI ст.: історія та сучасність» видається з 2007 року та охоплює праці з новітньої історії старообрядництва [147]. У ньому друкуються матеріали однойменних міжнародних науково-практичних конференцій, які присвячені проблемам старообрядництва загалом, а також регіональній історії цього явища.

Сучасна російська дослідниця Олена Єршова у роботі «Старообрядництво і влада» зробила спробу розкрити один з основних аспектів історії старої віри – відносини між її прихильниками та державою. На жаль, робота охоплює період лише з середини XIX століття до 1918 року. Хоча історія цього протистояння бере свій початок ще у 50-х роках XVII століття. Крім того, автор не розглядає державну політику як одну з основних причин, що призводила до переселення старообрядців. В той же час робота є типовим прикладом сучасного підходу до вивчення старообрядництва [154].

Варто відзначити працю дослідниці Христини Кузоро, яка підготувала роботу з церковної історіографії старообрядництва досліджуваного нами періоду [203]. У роботі аналізуються праці, авторами яких виступали представники пануючої православної Церкви. Дослідниця показує, яким чином зміна державної політики впливала на характер церковних досліджень, присвячених старообрядництву. Важко не погодитись з автором роботи в тому, що: «Церковна історіографія завжди займала важливе місце у дослідженні старообрядництва.... Завдяки діяльності церковних істориків було зібрано і збережено значну кількість унікальної інформації з історії цього руху, його лідерах, поділу на згоди, особливостях доктрини та догматів. Поява світської історіографії датується серединою XIX століття, в той час як церковна існувала з моменту розколу» [203, с. 161]. Загалом дана праця є важливим етапом у дослідженні старообрядництва, та демонструє різноманітність підходів до вивчення старої віри у дослідженнях істориків пануючої Церкви.

Дослідник Леонід Горизонтов робить спробу встановити особливості взаємостосунків держави зі старовірами-мігрантами за кордоном. Автор аналізує зміну політики держави щодо них у контексті змін зовнішньої та внутрішньої політики. Приходить до висновку, що російський уряд з їхньою допомогою прагнув закріпити свої позиції у Царстві Польському. Проте небажання повного примирення та обмеженість заходів не дали можливості раціонально використовувати потенціал старообрядців [138, с. 140-168].

Церковно-історичні студії стали важливою складовою сучасної української історіографії, де окреме місце посідають праці з історії старообрядництва. Перші розвідки з цієї теми були започатковані ще наприкінці минулого тисячоліття [262, с. 4]. До них варто віднести науковий доробок В'ячеслава Мордвінцева, у яких автор фіксує причину та час появи перших старообрядців, а також їх поступове розселення українськими землями [246, с. 42–48]. Характеризує державну політику у сфері старої віри у XVIII столітті [245, с. 254-266].

Старообрядництво Подунав'я стало предметом дослідження сучасного українського науковця Олександра Пригаріна. У його роботах порушуються питання щодо культурних та етнографічних особливостей старовірів цього регіону. Приділяється увага й історії появи та розселення старообрядців та сучасному стану старої віри на цих територіях. Зокрема, досліджено історію появи та розселення старообрядців Добруджі та Буджаку, проаналізовано чисельність населення старообрядницьких поселень Нижнього Подунав'я. Дослідник дійшов висновку, що процес переселення старообрядців на південні території України мав природній характер. У той же час варто зауважити, що уряд намагався заохочувати заселення південних територій та свідомо робив це населенням російським, а не українським [296].

Бессарабія як регіон розселення старообрядців досліджується у працях Алли Федорової [374]. У них вона охарактеризувала основні етапи формування старообрядницьких поселень зазначеного регіону, дослідила старообрядницькі монастирі на півдні Бессарабії, з'ясувала становище старообрядців цього регіону у складі Російської імперії [376, с. 63-72].

Якщо Олександр Пригарін та Алла Федорова досліджували старообрядництво Півдня, то роботи Юрія Волошина присвячені вивченню історії старообрядництва на території північної України. У своїй монографії автор докладно вивчив явище «розкольницьких слобод», історію та причини їхнього утворення. Також досліджується повсякденний уклад мешканців цих

поселень [123; 124, с. 130-162; 126, с. 14-27]. Для нашого дослідження важливим є вивчення автором особливостей міграційних процесів старообрядців, наслідком яких стало утворення «розкольницьких слобод». Він визначає, що динаміка міграційних потоків, переважно з центральних регіонів Росії, була стабільною протягом всього XVIII століття [123, с. 81]. Автор наводить зібрані статистичні дані про кількість старообрядців у слободах, а також наголошує, що більшість мігрантів прибули сюди через інший старообрядницький центр – Ветку. Розташовуючись на території Речі Посполитої, вона відігравала роль транзитного пункту, адже законний статус могли отримати лише старовіри з-за кордону. Дослідник робить висновок «про досить значне втягнення малоросійських старовірів у колонізаційні процеси» [123, с. 100]. Деякі аспекти історії старообрядницького повсякдення знайшли своє відображення у статтях Ю. Волошина. У них проаналізовано особливості життя старовірських сімей у «розкольницьких слободах», охарактеризовано соціальну природу конфліктів серед місцевих старовірів [127, с. 30-46; 128, с. 932-948].

Робота Катерини Романової «Масові самоспалення старообрядців у Росії у XVII-XIX століттях» присвячена дослідженню такої непростой складової старообрядницької культури як самоспалення [312]. Дослідниця запропонувала принципово новий підхід до вивчення цього явища. Відмовившись від традиційних ідеологічних штампів, вона розглядає його з різних наукових позицій: релігієзнавчої, психологічної, соціологічної. Автор аналізує історіографічні надбання з цієї теми, специфіку психологічного ставлення до цієї проблеми різних авторів. К. Романова приходить до висновку, що гарі (див. Додаток Б) стали не лише поведінковою стратегією, життєвим актом, але і були включені до старообрядницької та російської культури. Автор справедливо вважає, що причиною старообрядницьких «гарей» слугував цілий комплекс факторів. Він виходить за рамки традиційних уявлень дослідників про переслідування влади та старообрядницьке віровчення [311, с. 3]. Дане дослідження започаткувало нову сторінку у вивченні старообрядницької

традиції самоспалення. Свідченням цього є монографія Максима Пулькіна присвячена практиці самоспалення, що вийшла у 2013 році. Автор наголошує, що виникнення старообрядництва стало подією екстраординарною в історії, а явище самоспалення посідало особливу роль у старовірів. Автор визначив, що практиці самоспаленню передувало переселення та усамітнення на віддалених територіях. Робота спрямована на подолання стереотипного уявлення про старовірів, у ній наголошується, що практика старообрядницької «гарі» була проявом складної, драматичної та різнобарвної палітри релігійного життя Росії у XVII-XIX століттях [304].

Грунтовне дослідження історії старообрядництва у вітчизняній історіографії знайшло своє відображення у роботах Сергія Таранця. Його фундаментальна двотомна праця «Старообрядництво в Російській імперії (кінець XVII – початок XX століття)» присвячена як історії вивчення старообрядництва, так і історії цього явища в цілому [357, с. 554]. Автор дослідив соціальну структуру старообрядництва та його взаєностосунки з державою та іншими релігіями, охарактеризував найвідоміші центри старої віри. У роботі дослідник торкається теми міграції старовірів, констатує як факт, що їх релігійні погляди поширились на величезні території завдяки міграції її прихильників. В основу такого твердження покладено матеріали перепису 1897 року, на підставі яких надано зведені дані про поширення старообрядництва у певних регіонах та охарактеризовано основні центри старої віри, що утворились протягом XVII-XIX століть. Окрема увага приділена соціальним основам старообрядницького життя та його культурним проявам у літературі, мистецтві, архітектурі тощо [358]. Ця праця дійсно є ключовою в історії вивчення старообрядництва не лише в Україні. Її поява демонструє широкий науковий та суспільний інтерес до історії старої віри, її культурних традицій та релігійних практик. Автору також належить дослідження з історії такого центру старообрядництва в Україні як Куренівський монастир. В роботі основна увага зосереджена на історії цього старообрядницького комплексу у

XIX – на початку XX століття [354]. Крім того, ним підготовлена праця «Старообрядництво Поділля», в якій висвітлюється історія старовірських поселень українського Поділля [356]. В окремій роботі автор дослідив старообрядництво Київщини, зосереджуючи на історії старообрядницьких громад та аналізі їхнього сучасного становища [355].

Тема історії старообрядництва стає центральною і у дослідженнях молодих українських науковців. Останнім часом збільшується кількість дисертацій, що захищаються за цією тематикою. Зокрема, Павло Єремєєв присвятив свою роботу соціальній структурі старовірів Харківщини, зазначивши час заснування старообрядницьких спільнот у регіоні та причини їх переселення до цього регіону [155]. Олександр Бельський дослідив особливості формування старообрядницьких общин Південної України, в тому числі досліджуючи передумови появи і розселення представників безпопівського та попівського толків на території Південної України [99]. Предметом дослідження роботи Ірини Кучерявенко стала Ізмаїльсько-Бессарабська старообрядницька єпархія. У своїй роботі вона визначила роль етноконфесійної групи старообрядців на завершальному етапі колонізації Південної Бессарабії [205].

Враховуючи значний ареал розселення прихильників старообрядництва, осторонь дослідження цього яскравого феномену не залишилися іноземні дослідники. У 1859 році у Франції було видано роботу невідомого автора «Розкол: релігійні секти в Росії», в якій аналізуються причини виникнення старої віри та «розколу» православ'я в Росії, а також характеризуються взаємостосунки між старообрядцями та державою від часу виникнення цього феномену і до кінця правління Миколи I. Підсумовуючи власне дослідження, невідомий автор зазначає: «розкол є інтелектуальним та моральним прогресом російського суспільства» [406]. Автор лише побіжно згадує про міграцію, як явище, що супроводжувало перших діячів «розколу». Їх проповіді спонукали слідувати за ними послідовників, в результаті чого вони опинялись у віддалених місцях, де відбували заслання їх вчителі. Ця робота не втрачає свого значення

для широкого загалу, тому в 2009 році була перевидана Мічиганським університетом. Аналізуючи західноєвропейську історіографію неможливо не згадати працю французького історика-русиста П'єра Паскаля. У 1938 році було опубліковано його дослідження «Протопіп Авакум і початок розколу» [408]. Дослідник вважає, що «розкол» бере свій початок у подіях Смутного часу, які стали моральною та матеріальною катастрофою для Росії. Дійсно цікавим є пошук автором схожих рис в історії реформування Франції часів Людовіка XIII та Росії часів перших Романових. Причину «розколу» він вбачає у відірваності релігійних перетворень від суспільства. Автор підкреслює, що гоніння на старообрядців мали в різний час різні причини та відбувались з різною силою і фактично тривали аж до 1905 року [270].

Американський дослідник Роберт Краммі з 70-х років XX століття спеціалізується на вивченні старообрядництва. У своїх роботах він акцентує увагу на тому, як саме старовіри захищали свої релігійні переконання протягом століть. Автор аналізує різноманітні старообрядницькі общини та їх долю за часів гоніння. Проте автор не заглиблювався до встановлення причин їх розселення та міграції, а лише констатує поширення старообрядництва на значних територіях [402]. В цей же час дослідженню старообрядництва присвятив свої праці спеціаліст з історії Росії, професор Пітсбурзького університету Михайло Чернявський. «Розкол» православної церкви він пов'язував із необхідністю створення «нової релігії світської держави», проти якої виступали суспільні низи. Небажання останніх прийняти контроль держави над церквою змушував противників реформи переховуватись від влади. Переховування мало два основні прояви: приховувати своє віросповідання, або ж переховуватись самому – мігруючи у недоступні місця [401]. Інший представник американської історичної науки – Рой Робсон займався вивченням сучасного становище старообрядництва в Росії, прослідкувавши історичну долю старовірів від часу церковного «розколу». Автор досліджував старообрядців з позиції концепції «автономної культурної системи» [409]. У 1984 році вийшла

книга американського професора Миколи Лупиніна, присвячена історії виникнення старообрядництва. У ній аналізуються причини протистояння між старовірами та пануючою православною Церквою. Історик приходиться до висновку, що реформа Никона забезпечила підґрунтя секуляризації, проведеної Петром I [407].

Розселення старовірів теренами Польщі не залишило осторонь цієї проблеми польських істориків. У 70-х роках була опублікована праця наукового співробітника університету у місті Лодзь Євгенія Іванця «З історії старообрядництва на польській землі XVII-XX ст.» [403]. У ній вивчено культурні, релігійні та соціальні особливості розвитку старообрядницьких громад, що оселились на північно-східних землях Польщі. Автором було зібрано значний польовий матеріал, а тому робота носить переважно етнографічний характер. Все ж дослідник намагається вивчити історію міграції старовірів на польські землі, визначаючи, що вона пов'язана із постійними переслідуваннями на батьківщині. Дослідження сучасних польських науковців представлені роботами Зої Ярошевич-Переславцевої, яка вивчає історію старообрядництва литовсько-польського регіону [404; 405]. У свої студії вона акцентує увагу, що більшість старовірів мігрувало в цей регіон не під час перших втеч від влади, а в результаті поступового розширення кордону Російської імперії. Це змушувало старообрядців знову мігрувати у глиб Речі Посполитої. Автор виявляє особливості пристосування старовірів до умов оточуючого суспільства та збереження ними культурних традицій.

Отже, з часів виникнення явища старої віри у середині XVII століття накопичилось значна кількість абсолютно різних за жанром, спрямуванням та фактологічним наповненням праць, що об'єднані навколо єдиної центральної теми – старообрядництва. Вивчення історичного минулого та досвіду цих духовних дисидентів не раз ставало предметом досліджень у різних галузях знань. Незважаючи на те, що при підготовці цих праць використано різноманітні джерела, деякі роботи не оминули фактологічні неточності чи

ідеологічні нашарування. Найбільш широко представлені дослідження, що характеризують релігійні причини виникнення старообрядництва та визначають релігійний фактор як основну рушійну силу міграції старовірів. Сучасні наукові дослідження, в яких порушувались проблеми міграції старообрядців характеризуються описовістю, та регіональною обмеженістю у вивченні цього питання. Висновки авторів таких праць дозволяють створити лише загальне уявлення про соціальний, культурний та релігійний розвиток окремих громад. Науковці попередніх періодів у своїх роботах обійшли увагою проблему використання старовірів-переселенців у політиці приєднання та русифікації нових земель, що активно здійснювалась російською владою. Все ж, наявність значної кількості робіт демонструє стабільно зростаючу зацікавленість у суспільстві та науці до історії старообрядництва. Незважаючи на це, така важлива складова старообрядництва як міграція його прихильників так і не стала предметом спеціального наукового вивчення.

1.2. Джерельна база дослідження

Вирішення поставлених у дисертаційному дослідженні завдань вимагає аналізу широкого кола джерел як опублікованих, так і неопублікованих, деякі з яких вперше вводяться до наукового обігу.

До опублікованих джерел варто віднести різноманітні законодавчі акти: укази, маніфести, інструкції. Вони були видані імператором, а також такими органами як Сенат, Синод, Державна Рада. Завдяки ним можна встановити правові норми, що регламентували юридичне положення старообрядців, адже вони розкривають засади конфесійної політики держави. Документи визначали коло релігійних та громадянських прав прихильників старої віри. Крім того, у цих нормативних актах містяться положення, що безпосередньо пов'язані із старообрядницькою міграцією та дають можливість сформулювати уявлення про основи державної політики щодо переселення старовірів. За їхньою допомогою

можна визначити хронологічні та географічні межі ініційованої урядом міграції старообрядців, яка в різний період мала різний прояв – від примусового заслання до заохочуваної урядової колонізації.

Важливим зібранням документів цієї групи є фундаментальне «Повне зібрання законів Російської імперії» [43; 60; 65], що охоплює законодавчі акти майже всього досліджуваного періоду. До зібрання включено різноманітні документи: як за видом, так і за походженням. Невідповідність деяких документів поняттю «закон» є юридичним недоліком зібрання, проте, для історичного дослідження робить його ще більш важливим джерелом. Нормативні акти, що увійшли до трьох зібрань, датуються 1684-1913 роками. Видання містить укази, доповідні записки, резолюції, інструкції, акти Сенату, Синоду, міністерств, що стосуються історії старообрядництва та міграції старовірів [366, с. 248]. Таке різноманіття документів засвідчує постійний інтерес різних державних органів до питання міграції прихильників дореформеного православ'я та дає можливість говорити про особливості та напрями цих процесів. За змістом документи зібрання умовно можна класифікувати наступним чином: документи, що підтверджують факт самовільного переселення старообрядців до певної місцевості та їхній статус у цій місцевості, а також документи, що свідчать про переселення старообрядців державою. Якщо перший вид документів характерний для раннього періоду існування старообрядництва у другій половині XVII століття, то поява другого чітко простежується з початку XVIII століття. Близько півтисячі документів зібрання можуть слугувати джерелом вивчення старообрядницької історії, з яких автором використано документи безпосередньо пов'язані з історією міграційних процесів старовірів [264, с. 7].

Другим важливим за значенням джерелом опублікованих документів є «Зібрання постанов присвячених розколу» [69]. Воно містить нормативні акти, які були прийняті Міністерством внутрішніх справ. Враховуючи, що у певні періоди боротьба зі старообрядництвом здійснювалась таємно – за завісою

секретності, значний масив документів не був включений до офіційно опублікованих зводів законодавства. У збірнику розміщено більше двохсот документів за період з 1734 по 1874 роки. До зібрання увійшли документи діловодства Міністерства внутрішніх справ та документи, передані з МВС губернським канцеляріям. Серед них такі, що стосуються старообрядницької міграції, зокрема дозвільні – на заселення окремих територій та ведення на них господарства. Промовистим є той факт, що у збірнику значна кількість документів пов'язана не зі старообрядництвом, а з сектантством та розповсюдженими в той час єретичними ученнями. Дана обставина свідчить про необізнаність міністерського чиновництва у справах старообрядництва та відсутність з боку чиновництва розуміння сутності старообрядництва.

Варто відзначити внесок в історію дослідження старообрядництва доктора права Миколи Варадінова, який у своїй багатотомній праці з історії Міністерства внутрішніх справ окрему книгу присвятив старообрядництву. Автор не лише систематизував значну кількість документів з архівів міністерства, а і здійснив їх аналіз. Посилаючись на виявлені матеріали він наголошує на особливостях державної політики у певний період. Незважаючи на традиційне для свого часу ставлення до старовірів, він зумів у роботі продемонструвати процес поступового ускладнення взаєностосунків між державою, Церквою та старовірами. Яскравим підтвердженням цьому є кількість та характер документів щодо старообрядців, які проходили через Міністерство у середині XIX століття [112].

Реконструкція політики, що проводилась пануючою Церквою задля боротьби зі старообрядництвом, можлива завдяки збірці «Зібрання постанов щодо розколу виданих Священним Синодом» [70]. Видана у двох книгах вона містить документи, що охоплюють період з 1716 по 1858 роки та ілюструє загальне ставлення синодальної церкви до старообрядництва. Збірка містить рекомендації та настанови щодо недопущення поширення «розколу», інструкції місцевим місіонерам (див. Додаток Б). У ній вміщено вказівки місцевому

духовенству щодо заходів, спрямованих проти розселення старовірів, особливо в тих єпархіях, де прихильників дониконівського православ'я серед місцевого населення традиційно було небагато [70, с. 3-4, 25, 192, 215].

Для нашого дослідження важливим є зібрання документів, в якому відображена історія протистояння никоніанської та старообрядницької церков, а саме: «Повне зібрання постанов та розпоряджень відомства православного сповідання Російської імперії» [67]. Подані у виданні документи характеризують реалізацію політичного курсу держави в системі церковного управління. До найважливіших джерел з цього зібрання варто віднести документи, пов'язані із запровадженням у 1800 році єдиновір'я, а також «Правила поводження з розкольниками», видані у 1845 році. В той же час подібні офіційні джерела мають свої особливості. Використання нормативно-правових актів як джерел з історії становища та міграції старообрядців потребує їх критичної оцінки. Такі джерела ілюструють ставлення до старообрядницької міграції з боку держави та Церкви, але не можуть слугувати абсолютним мірилом їхнього становища. Укази центральної влади на місцях часто набували спотвореної форми або ж не виконувались зовсім. За влучним виразом російського поета та публіциста Петра Вяземського: «В Росії суворість законів компенсується необов'язковістю їх виконання» [130, с. 24]. Такий стан речей дозволяв старовірам виживати в умовах постійних гонінь та переслідувань.

Важливе значення для встановлення кількості мігрантів мають джерела статистичного характеру. Свідчення про склад населення, його статево-вікові характеристики, релігійну приналежність збиралась місцевими органами статистики за допомогою поліцейської управи (див. Додаток В). До цієї групи джерел належать систематизовані різними органами статистичні дані – Перший Всеросійський перепис населення [41], інформація про віросповідання окремих губерній [381, с. 135-137]. В той же час статистичні матеріали представлені в архівних документах різноманітних установ – як релігійних [106], так і світських. Серед опублікованих даних варто відзначити огляди різних губерній,

що здійснювались у середині – другій половині XIX століття [141; 258; 386]. Недолік цих джерел полягає в тому, що вони майже не відображали реальної кількості прихильників старообрядництва. Їх упорядники використовували неперевірену статистичну інформацію поліцейських губернських установ та єпископій. І перші, і другі були зацікавлені у зменшенні реальної кількості старовірів задля демонстрації успішної боротьби з «розколом». Крім того, збирачі інформації на місцях далеко не завжди могли відрізнити сектантів від старовірів, а тому всі вони вважались «розкольниками».

Використання у своїй сукупності матеріалів церковного походження разом з документами офіційної статистики та даними самих старообрядців дає можливість з'ясувати час переселення та динаміку зміни кількості мігрантів у певному регіоні. Незважаючи на досить значну кількість документів, дані у них часто дуже вибірккові та тенденційні, що ускладнює формування повної та достовірної картини старообрядницьких переселень. Постійні переслідування державою та Церквою змушували старовірів приховувати своє віросповідання, а під час переписів видавати себе за православних. Подібна практика набула поширення в усіх регіонах російської держави. На думку більшості дослідників, це призвело до фактичного заниження кількості старовірів в офіційних статистичних документах у декілька разів.

Такий стан речей дозволив знаному досліднику старообрядництва Олександрю Пругавіну на початку XX століття сформулювати відоме всім історикам старообрядництва запитання щодо кількості прихильників старої віри: «Два мільйони чи двадцять мільйонів?» [299, с. 57; 300, с. 7-18]. У цьому запитанні відбито всю суть проблеми використання статистичних даних щодо кількості старообрядців, незалежно від походження цих даних (див. Додаток В). Хоча використання наявної статистичної інформації не завжди дає можливість з'ясувати дійсне становище старообрядців, все ж з їхньою допомогою можна робити висновки про загальні тенденції зміни кількості старовірів, появу їх у певному регіоні та переселення в певні періоди. Один з дослідників

старообрядництва так висловився з приводу збирання урядом даних про кількість населення Російської імперії, що сповідувало дониконівське православ'я: «Уряд витратив на відрядження чиновників для збору статистичних свідчень з цього предмету, можливо більше, ніж було отримано у свій час Матвеевим та іншими збирачами подвійного податку. Проте і до цього часу точна цифра розколу – предмет першочергової важливості для уряду – залишається невідомою» [350, с. 51]. У пошуках відповіді на запитання, сформульоване О. Пругавіним на початку ХХ століття, Іван Кирилов так характеризував статистику старообрядництва: «...дані про старовірів, у переважній своїй більшості, межують із палкою фантазією. При цьому цифри, надані приходським духовенством, виявились найбільш віддаленими від дійсного стану речей, ніж будь-які інші дані» [185, с. 3-4]. Маємо визнати, що жодне з наявних джерел інформації щодо кількості старовірів не може розглядатись як таке, що об'єктивно відображає проблему. Тому їх використання лише ілюструє особливості старообрядницької міграції та доповнюють уявлення про старообрядництво, як суспільний та релігійний феномен.

Окреме місце посідає такий вид джерел як періодичні друковані видання, що публікувались як патріархією, так і в окремих єпархіях. Вони містять значний масив важливої інформації з історії старообрядництва окремих територій, що входили до складу певної єпархії, у них наводились дані про «розкольників та сектантів», що проживали в єпархії. Серед різноманіття релігійної періодичної преси в російській державі особливе місце посідають Єпархіальні відомості. У середині ХІХ століття серед духовенства з'являється ідея заснування спеціального друкованого органу єпархіальних кафедр за аналогією з існуючими Губернськими відомостями, що виходили як офіційне видання у губерніях Російської імперії. Програма Єпархіальних відомостей вперше була представлена у 1855 році архієпископом Херсонським Інокентієм (Борисовим), але не отримавши підтримки, загубилась у канцеляріях Синоду. У

1859 році її вносить на розгляд архієпископ Херсонський Димитрій (Муретов). Програма була затверджена Синодом та розіслана по всіх єпископіях для налагодження видання. Хоча ідея та перший дозвіл на друк належав херсонській кафедрі, першість у виданні перехопили «Ярославские епархиальные ведомости» [232, с. 376]. Загалом з 1860 по 1917 рік Єпархіяльні відомості видавались у 63 єпархіях Російської імперії. На їхніх сторінках друкувались роботи з актуальних справ церкви, історії та археології, літературно-полемічні твори.

Безперечно, матеріали, вміщені у такому виданні, відбивали позицію офіційної Церкви та лояльних до неї істориків, які прагнули викрити неканонічні течії християнства. Видання цензурувалось, проте, це не зменшує значення фактичного історичного матеріалу, що міститься у «Єпархіяльних відомостях» [268, с. 46]. Для написання статей присвячених релігійній ситуації у певній єпархії авторами залучались інші періодичні та академічні видання, місцеві архівні дані та джерела, втрачені для сучасної науки [137, с. 150]. Автори статей приділяли увагу різноманітним аспектам старообрядництва: походженню та першим рокам «розколу», розселенню старовірів, стосункам з місцевою та державною владою, культурно-обрядовим особливостям дониконівського православ'я [143, с. 28-30]. У Відомостях містяться розвідки, в яких висвітлюється історія появи та розселення старовірів та їхнього проживання у межах певної єпархії – Мінської [385, с. 65-66], Ярославської [368, с. 216-220], Пензенської [109, 353-365; 139, с. 329-338], Самарської [254, с. 5-16] та інших, де набула поширення стара віра. Недоліком цих досліджень є відсутність ґрунтового вивчення окремих міграційних центрів, проте, сама згадка про них дає можливість визначити географію розселення прихильників дореформеного православ'я. Фактично такі розвідки стали першими регіональними дослідженнями з історії старообрядництва.

До періодичних видань, що слугують джерелом важливої інформації з історії старообрядницької міграції, варто віднести журнал «Місіонерський

огляд», що видавався раз на місяць. Хоча завдання журналу – друкувати матеріали для антистарообрядницької боротьби та звіти православних місій щодо боротьби з «розколом», на сторінках журналу розміщувались статистичні дані поширення старообрядництва у єпархіях та приходах [242].

Другу велику групу джерел, використаних у дисертаційному дослідженні, складають неопубліковані документи вітчизняних архівів. Такі документи розкривають регіональну історію старообрядницької міграції, зокрема на українські землі. Вони зосереджені у фондах Центрального державного історичного архіву в місті Києві. Зокрема, фонд 59 «Київська губернська канцелярія 1709-1781 рр.» включає документи щодо міграції старообрядців з-за кордону та їх розселення на українських землях. Фонд містить документи про переселення з Польщі старообрядців на землі навколо фортеці Святої Єлизавети, Астраханської і Саратовської губерній [1, арк. 2-4; 2, арк. 5].

Документи зібрані у фонді 127 «Київська духовна консисторія» містять дані офіційної Церкви про боротьбу зі старообрядництвом та їхніми громадами. У документах є дані про побут старовірів та їхній взаємозв'язок з прихожанами пануючої Церкви, а також зібрані духовенством статистичні дані щодо кількості старовірів у різних єпархіях. У цьому фонді зберігаються метричні книги старообрядців певних регіонів та сповідальні книги, що протягом тривалого часу виступали як основне джерело щодо кількості «розкольників» [12, арк. 11; 13]. Документи фонду також характеризують становище старообрядництва у навколишніх єпархіях [14, арк. 1-10]. Варто наголосити, що документи цього фонду розпорошені та часто малоінформативні. Відсутність систематичності у їх комплектуванні ускладнює аналіз цих документів.

У матеріалах фонду 193 «Київське намісницьке правління» зберігаються окремі статистичні дані та документи про переселення старовірів у старообрядницькі поселення Новгород-Сіверщини [15, арк. 2]. Фонд 442 «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора» увібрав у себе найбільшу кількість документів, пов'язаних з історією

старообрядництва, в першу чергу статистичного характеру. У фонді зібрані дані за різні періоди на територіях, що входили до складу генерал-губернаторства: Волинської [16, арк. 4-6], Подільської [17, арк. 1-8] та Київської губерній [18, арк. 2-6]. Такі статистичні звіти характеризують динаміку чисельності старообрядницького населення у регіоні та є важливим джерелом демографічних процесів у старовірів.

Документи з історії розселення старообрядців зберігаються і в Державному архіві Київської області. Фонд 1 «Київське губернське правління» репрезентує дані про особливості правового статусу старовірів [19, арк. 4], а також про їхню кількість [20, арк. 1-4]. Статистику про кількість старообрядців містять документи фонду 2 «Канцелярія Київського цивільного губернатора» [21, арк. 10-12]. Також фонд містить і документи щодо громадянських прав старовірів [22]. Окрему увагу привертає фонд 1352 «Колекція метричних книг розкольників, сектантів та старообрядців Київської губернії», що охоплюють період з 1875 до 1918 років. Дані книги містять інформацію щодо народжуваності, смертності та шлюбу старовірів [23; 24; 25]. І хоча в цих документах не відображено інформацію щодо переселення старообрядців, вони є важливим джерелом зі старообрядницької демографії.

Зібрання документів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського також відіграють важливу роль у вивченні історії старообрядництва [338, с. 201-205]. Зокрема, фонд XIII «Архів Синоду» містить документи, що характеризують політику пануючої Церкви щодо «розколу» [29]. Документи фонду IX «Фортеця св. Єлизавети» свідчать про заселення мігрантами-старообрядцями земель поблизу фортеці Святої Єлизавети та українських степових земель [30].

Варто наголосити, що вивчення історії старообрядництва ускладнюється відсутністю джерел власне старообрядницького походження. Умови, в яких вони вимушені були існувати, не передбачали створення значної кількості документів, а тим паче передачу їх на зберігання до офіційних установ чи

архівів. Незначна кількість документів, що створювалась у старообрядницьких центрах та монастирях, зникла або ж була знищена під час їх ліквідації чи за часів панування атеїстичної ідеології. Тому історія старообрядництва ґрунтується переважно на джерелах влади та пануючої Церкви, що вимагає від дослідників їх критичної оцінки.

Отже, джерельна база та документальне забезпечення досліджуваної теми є достатніми. В той же час, джерела є дуже розпорошеними і представлені документами різних хронологічних періодів. Найменш представлений у джерелах період початку інтенсивної міграції старообрядців – друга половина XVII століття. Походження джерел є різноманітним, а їх інформативність не завжди відображає глибину певного явища. Сукупність джерел з теми являє собою комплекс як опублікованих, так і неопублікованих документів. Загалом використані у роботі джерела дають можливість дослідити міграційні процеси старообрядців, проаналізувати їх особливість та виявити загальні закономірності переселення прихильників старої віри.

1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження

Вивчення явища старообрядництва вимагає від науковця чіткого формулювання проблеми дослідження та обрання правильних наукових методів для її вивчення. Лише при такому поєднанні результати роботи будуть носити науковий, а не богословський характер. Вирішення поставлених дослідницьких завдань та особливість теми історичного дослідження спонукало використовувати філософські, загальнонаукові та конкретнонаукові методи.

До філософських методів наукового пізнання, застосованих під час підготовки дослідження, варто віднести діалектичний метод, адже його використання дає можливість досліджувати старообрядництво – явище різнопланове та суперечливе – в усіх його проявах. Завдяки використанню цього методу встановлено причинно-наслідкові зв'язки між державною політикою та

міграційними процесами, окреслено суперечливість та непослідовність цієї політики. Визначено, що для різних течій старообрядництва міграція мала різну мету. Обґрунтовано, що міграція стала однією з форм протесту проти релігійного свавілля.

Розв'язання поставлених завдань стало можливе завдяки використанню загальнонаукових методів пізнання. Для досягнення кращих результатів вони використовувались у комплексному поєднанні з іншими методами або між собою. Зокрема, на етапі пошуку наукової літератури та джерел важливе значення мали методи класифікації та систематизації. Зібраний матеріал аналізувався через зовнішню та внутрішню критику. Важливе місце у дослідженні займали методи аналізу (розкладання об'єкту на частини для виявлення закономірностей формування міграційних потоків) та синтезу (об'єднання попередньо розрізнених складових у єдине ціле для узагальнення процесу їх перебігу), індукції (для встановлення особливостей переселення в окремі регіони та протягом певних періодів) та дедукції (для розкриття основних засад формування напрямів міграції), аналогії (пошук подібних проявів релігійної міграції у відмінних за своєю суттю історичних явищах релігійного переслідування), порівняння (пошук спільного та відмінного між різновидами релігійної міграції), узагальнення (пошуку властивостей, притаманних всім різновидам старообрядницької міграції).

Підготовка даної роботи здійснена на засадах міждисциплінарності, адже в її основі лежать знання та методи не лише історичної науки, а і релігієзнавства, демографії, соціології. Співвідносячи розвиток народонаселення з соціальним середовищем, постає необхідність залучення теорії та методології різних суспільних наук. В той же час, дослідження присвячені демографічній поведінці та демографічним змінам неможливі без використання методів статистичного аналізу [86, с. 6-7].

Методологічною основою дисертаційного дослідження виступають принципи історизму та наукової неупередженості а також системного підходу

до об'єкту дослідження, комплексності та всесторонності [323, с. 58-61]. Реалізація даних принципів була здійснена за допомогою поєднання різних методів конкретнонаукового дослідження. Зокрема, використано структурно-функціональний метод, що дозволяє розглянути міграційні процеси старовірів у різні періоди, на різних територіях, у різних умовах. Використано методи періодизації, проблемно-хронологічний, історико-системний, порівняльний, метод класифікації [237, с. 160-161]. Зокрема, історико-системний метод дозволив продемонструвати механізм переселення старовірів у конкретний історичний період, історико-порівняльний метод дав можливість з'ясувати його специфіку та особливості. При роботі з документальними джерелами використовувався метод порівняльного аналізу. Актуалізація даних про кількість мігрантів здійснювалась за допомогою статистичного методу.

При написанні роботи довелось долати деякі труднощі, пов'язані з суб'єктивними та ідеологізованими уявленнями про старообрядництво минулих років. З метою уникнення таких недоліків, автор дотримується принципу наукової неупередженості, що полягає у перевірці використаної інформації та посиленні лише на перевірені судження. Робота не є виразником ідеологічних чи політичних поглядів на досліджувану проблему. В той же час автор толерантно ставиться до поглядів інших авторів, які не збігаються з висновками даної роботи.

Автор переконаний, що старообрядництво – це багатогранне явище історії, представники якого висловлюють оригінальні світоглядні концепції. Старообрядництво є прикладом релігійного інакодумства та опозиційності самодержавству, що виникли у період глибоких суспільно-політичних змін та були реакцією на перші прояви абсолютизму в московській державі.

Загалом робота виконана на основі історико-генетичного методу, що передбачає вивчення будь-якого явища з позиції його розвитку: зародження, становлення та занепаду, пошуку причинно-наслідкових зв'язків у межах еволюції явища старообрядництва. Використання різноманітних методів

дозволило проаналізувати формування основних напрямів старообрядницької міграції, визначивши причини, що спонукали старовірів до переселень у різні періоди. Було простежено генезу та розвиток міграції старовірів як невід'ємну складову цього явища, показано конкретно-історичну обумовленість та індивідуальні прояви міграції на різних етапах розвитку старообрядництва. Зокрема, історико-порівняльний метод використано задля порівняння особливостей міграційних процесів як у просторовому, так і у часовому вимірах. Історико-типологічний метод використано з метою визначення загальних, найбільш характерних для всіх міграційних процесів особливостей. Використання таких методів створило можливість розв'язати поставлені перед автором завдання.

У дослідженні використано спеціальну термінологію, вибір якої обумовлений специфікою предмету дослідження [361, с. 484]. Основним терміном, що застосовується у роботі є термін «старообрядництво». Варто наголосити, що використання цього терміну не свідчить про прихильність автора до будь-якої зі сторін теологічної суперечки, що точиться навколо проведеної у середині XVII століття патріархом Никоном релігійної реформи. Це питання виходить за рамки дослідження, а тому даний термін вибраний як такий, що на думку автора є найбільш лояльним по відношенню до прихильників дониконівського богослужбового чину. Терміни «старовіри» та «старообрядці» мають переважно однаковий зміст і використовуються в якості синонімів. Проте говорячи про застосування цих термінів варто зауважити наступне. Термін «старообрядці» характерний переважно для офіційних документів та прийшов на зміну слову «розкольник» у документах державних установ та органів управління. Значна частина старообрядців виступає проти такого терміну, мотивуючи тим, що його етимологія включає слова «старий» та «обряд». Акцент на слові «обряд» засвідчує, що прихильники дореформеного православ'я повністю зосереджені на обрядовій стороні, а це завжди ставилось їм у провину пануючою Церквою. В той же час термін «старовір» етимологічно

складається зі слів «старий» та «віра», що підкреслює сповідування саме «старої віри», а не беззаперечне слідування «старим обрядам» [202, с. 75-81]. Все ж термін «старообрядництво» став одним із найбільш вживаних у науковій літературі для позначення досліджуваного нами явища (старообрядницька література, старообрядницька культура та ін.). Акцентуємо увагу, що словосполучення «стара віра» вживається у значенні, яке йому надавали прихильники дореформеного православ'я – віра, що була до реформ патріарха Никона, адже її прихильників вони називали також новообрядцями.

Загалом в контексті даної роботи термін «старообрядництво» варто розуміти як сукупність релігійних течій, що виникли після проведення Московським патріархом Никоном у 50-х – 60-х роках XVII століття реформи в російському православ'ї та ставили себе на противагу офіційній православній Церкві після запровадження відповідних реформ [389, с. 337]. Звертаємо увагу, що у деяких випадках автор вимушений використовувати термінологію цитованих джерел, без зміни її смислового значення. В такому випадку використовувані терміни беруться в лапки. Самоназви використовуються без лапок.

Автор свідомо не використовує пануючий у літературі та науці протягом довгого періоду термін «розкол», вважаючи його таким, що не відображає історичної сутності цього явища. Прихильники реформи патріарха Никона послуговувались цим терміном як ідеологічним штампом з метою всіляко принизити прихильників старої віри. Більше того, зараховуючи до числа «розкольників» не лише старообрядців, а і сектантів. До уваги береться і той факт, що прихильники старої віри ніколи не вважали себе «розкольниками» [186, с. 213-243]. Враховуючи, що з 1905 року старообрядництво набуло офіційного визнання державою, а у 1971 році Помісний собор Російської православної церкви визнав рівність старих та нових обрядів [145, с. 5-7], вважаємо, що використання терміну «розкол» є недоцільним для сучасних історичних досліджень та допускається лише на позначення втрати

православною спільністю конфесійної єдності або при цитуванні оригінальних джерел.

Предмет дисертаційного дослідження безпосередньо пов'язаний із характеристикою процесів міграції населення. У даному дослідженні пов'язані з цими процесами терміни використовуються у наступному значенні: міграція – переміщення людей через кордони тих чи інших територій зі зміною місця проживання назавжди або на тривалий час [249, с. 231]; міграційний процес – це хід або протікання будь-якого міграційного явища, послідовна видозміна його етапів, періодів та станів, а також розвиток залежних від них побічних наслідків (асиміляція, адаптація та ін.); міграційні потоки – це різновид масового соціального переміщення матеріальних та людських ресурсів, які можна класифікувати за їхньою певною належністю до окремих верств і прошарків населення, національного походження або віросповідання (етнічна або релігійна міграція) [244, с. 143-144]. Для позначення процесів переселення осіб за межі країни використовується термін «еміграція» [168, с. 130], на позначення процесів повернення на батьківщину після еміграції – «рееміграція» (див. Додаток Б) [397, с. 238]. Інші терміни, що зустрічаються у роботі, проте не є основними щодо предмету дослідження, подані у Додатку Б.

Таким чином, застосування вищеперерахованих методів сприяло вирішенню поставлених у дослідженні завдань. Використання обраної термінології забезпечило об'єктивність та доступність викладу матеріалу у даній роботі.

Підсумовуючи, варто зауважити, що протягом тривалого періоду існування старообрядництва накопичилась значна кількість праць з історії цього явища. Вони представляють різні напрями історичної думки та відображають суспільно-політичні настрої певних періодів історії. Попри на значну кількість наукових досліджень, тема міграції старообрядців продовжує залишатись маловивченою, поступаючись таким традиційним напрямом, як релігійне та культурне життя старовірів, їх побут та традиції. В той же час, наявна

джерельна база, що представлена як опублікованими, так і архівними документами, дає можливість для здійснення ґрунтового наукового дослідження обраної теми. Використання наукового доробку попередніх поколінь у поєднанні з вивченням наявних джерел за допомогою обраних методів дослідження забезпечило розв'язання завдань, що були визначені на початку роботи.

РОЗДІЛ 2

МІГРАЦІЯ СТАРООБРЯДЦІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – СЕРЕДИНІ XVIII СТОЛІТТЯ

2.1. Передумови міграції старовірів у другій половині XVII століття

Міграційний процес є комплексним явищем, оскільки включає не лише вибуття населення з одних територій та їх прибуття на інші. До такого явища належить інтеграція мігрантів до суспільств певної місцевості, адаптація до кліматичних умов та участь в економічному житті регіону, натуралізація та інші явища, притаманні переселенцям. Міграційний потік має свій початок та кінець, має проміжні етапи та стадії [244, с. 143-144]. Переміщення населення не відбувається спонтанно. Будь-який міграційний процес має свої причини, сукупність яких стає поштовхом для руху населення. У більшості випадків природа таких факторів викликана впливом негативних явищ, адже змушують залишити обжиті місця та змінити традиційний життєвий уклад у пошуках нових місць для проживання.

Старообрядництво як релігійне, політичне та соціально-культурне явище російської історії нерозривно пов'язане з міграцією його прихильників. Реформа церковної обрядовості, що проводилась патріархом Никоном (1652-1666) впродовж 1653-1658 років, викликала один з найбільших соціальних протестів в історії російської держави. Результатом соціально-політичної боротьби став так званий церковний «розкол» та поділ православної церкви Московського царства на никоніан – тих, хто підтримав або підкорився реформам Никона, та старообрядців – тих, хто рішуче виступив проти змін церковного укладу та залишався відданим давньому богослужбовому чину (див. Додаток Б). Від перших днів протистояння останні були названі державою «розкольниками», а саме явище отримало назву «церковний розкол» або просто – «розкол». Старообрядці відстоювали позицію, що вони не чинили «розколу». Вони залишились вірними попередній, старій вірі при давніх церковних обрядах, ні в

чому не зраджуючи своїй рідній, давній церковній традиції. Тому вони справедливо називали себе старовірами, або давньоправославними християнами і Церквою Христа. Поступове послаблення переслідування старообрядництва відобразилось у присвоєнні їм державою загальноприйнятої світської назви – «старообрядці» [236, с. 17-18].

Вперше православна Церква визнала існування «розколу» на Помісному Соборі 1656 року. Тоді ж на прибічників дореформеного богослужбового чину було накладено анафему і прокляття [378, с. 12]. Офіційна Церква та держава робили спроби мирного врегулювання конфлікту, що виник у середовищі православного населення. Впроваджувались заходи, спрямовані на навернення прихильників дореформеного обряду до лона «істинної» православної церкви. Але швидко зрозумівши безперспективність таких дій, держава перейшла до традиційних методів насадження своєї політики – жорстоких гонінь, катувань та фізичного винищення інакодумців. З цього часу розпочалися масові переслідування старообрядців, разом – їх масове переселення. Відсутність прагнення сторін до пошуку порозуміння спричинила соціальний вибух, що змінив історію російського суспільства [134, с. 129-130].

Ще у 1653 році, одразу після початку впровадження реформи патріарха Никона, проти неї виступили відомі ієрархи Церкви. Першими церковнослужителями, хто чинив активний супротив реформуванню церкви, були: протопіп Казанського собору у Москві Іван Неронов; юр'ївський протопіп Авакум Петров, муромський протопіп Логгін, костромський протопіп Даниїл та інші. Вони сформували так званий «Гурток ревнителів давнього благочестя», до якого приєдналися та були його покровителями ще більш відомі та сановиті за статусом особи – єпископ коломенський Павло (фактично єдиний єпископ, який відкрито перейшов на бік старообрядців [250, с. 11-13]) та царський духівник, протопіп Благовіщенського собору московського Кремля Стефан Воніфатьєв [330, с. 6-7]. У 1653 році за відмову прийняти нові обряди, запроваджені Никоном, було організовано перше заслання непокірних. До Тобольську був

відправлений протопіп Авакум, у майбутньому – один з найвідоміших старообрядницьких проповідників та вчителів [105, с. 61-62]. Така реакція офіційної влади на спротив реформам продемонструвала «ревнителем давнього благочестя», що боротьба за власну віру буде важкою та запеклою. Непродумані кроки патріарха Никона та царя Олексія Михайловича (1645-1676) у реалізації церковної реформи призвели до початку конфронтації у середовищі як православного духовенства, так і мирян.

Реформістська політика патріарха Никона йшла у розріз із традиціями Помісних Соборів, а бажання поширити церковні закони на світське життя – у розріз з державницькими ідеями того часу [391, с. 49]. Для частини опозиції важливим був не сам факт зміни церковної служби, а процесуальна сторона запровадження цих змін, що порушувала усталені традиції демократичності церковного життя. Одноосібні дії Никона викликали небезпідставні побоювання духовенства щодо ліквідації церковної автономії, становлення єдиновладдя та підпорядкування Церкви державі. Патріарх розумів необхідність утвердження проведених реформ церковним Собором, що мало забезпечити легітимізацію обрядових змін та підтвердити їх правильність в очах духовенства та мирян. Проте цей процес ускладнювався ситуацією навколо особи самого патріарха Никона, який у липні 1658 року самовільно залишив Москву та фактично відсторонився від виконання патріарших обов'язків. Склалась неоднозначна ситуація, коли Церковний Собор мав затвердити реформи, проведені патріархом, і одночасно засудити його за самовільні дії та залишення патріаршества. Спроби провести суд над патріархом Никоном та остаточно затвердити реформу на Соборі 1660 року не увінчались успіхом, тому було прийнято рішення про скликання нового Собору за участю східних ієрархів.

Уряд і духовенство розпочали переслідування старовірів, не чекаючи соборних рішень. Восени 1664 року військові загони проводили облави, знаходили та арештовували противників реформи, що переховувались у Вязниківських лісах на річці Клязьмі. Розшук старовірів проводився на схід та

північ від Москви, Кержанці, у Середньому Поволжі, а також у Костромських та Вологодських землях [200, с. 189]. Підготовка нового Собору розпочалась ще взимку 1665-1666 року, коли по всій державі прокотилась хвиля арештів релігійних опозиціонерів та інакодумців [200, с. 185]. Великий Московський Собор розпочав роботу у лютому 1666 року. На ньому було забезпечено високе представництво: крім вищих церковних ієрархів Московської держави в ньому взяли участь патріарх Александрійський Паїсій та Антіохійський Макарій [135, с. 48]. Вважається, що саме на цьому Соборі були здійснені останні спроби врегулювати протистояння старообрядців та никоніан мирним шляхом. Всі зусилля знову зводились до переконання старовірів у помилковості їхніх поглядів та поверненні до лона Церкви. Про жодні поступки старообрядцям не йшлося [220, с. 178]. Вмовляння архієреїв (див. Додаток Б) не увінчались успіхом і Собор постановив: всіх, хто не визнавав рішення Собору щодо церковних обрядів, піддати анафемі та визнати єретиками. Оголошене рішення розповсюджувалось як на тогочасних старовірів, так і на всіх майбутніх прихильників дореформеного обряду [276, с. 87]. Дана постанова була покладена в основу всієї подальшої політики держави та Церкви щодо старообрядців [259, с. 121-124]. З особливою завзятістю держава втілювала у життя соборні рішення, що мало наслідком масову міграцію прихильників дореформених обрядів [236, с. 102-103]. Не дивлячись на осуд старообрядницьких переконань, православне населення ніяк не могло зрозуміти: за що постраждали люди, які не хотіли відмовитись від віри, що була освячена століттями [83, с. 82].

Собор 1666-1667 року не затверджував догматичних змін, на ньому розглядались лише обрядові особливості церковної служби [97, с. 4]. Переконання старообрядців щодо істинності дореформеного православ'я були визнані помилковими, такими, що суперечать основам віровчення Східної Православної церкви. При цьому представники офіційної Церкви стверджували, що соборними рішеннями проклинались не самі старі обряди, а лише віруючі,

які не підкорились цим рішенням [377, с. 4-5]. Собор закріпив основні заходи, що здійснювала держава та Церква задля боротьби зі старообрядництвом. Вони були засновані на насильницькому переконанні, гонінні, до найбільш завзятих застосовували страту через спалення на вогнищі чи спеціально зведеному для цього дерев'яному зрубі. Остаточне засудження тих, хто виступав проти Церкви, не прийнявши виправлених книг та обрядів, відбулося 13 травня 1667 року та викладене в Соборному акті. Його підписали як російські архіереї, так і східні патріархи, які взяли участь у Соборі [333, с. 72]. Хоча переселення було притаманне старовірам і раніше, соборні рішення спровокували першу хвилю масової міграції старообрядців [179, с. 92].

Засоби боротьби з прихильниками старої віри та запровадження смертної кари до порушників церковного укладу цілком відповідали духу епохи. Ще у 1649 році було прийнято Соборне Уложення, що встановлювало смертну кару шляхом спалення за тяжкі злочини проти Церкви та основ християнського віровчення [365, с. 8-10]. Смертна кара була досить розповсюдженою формою покарання у XVII столітті та могла застосовуватись при вчиненні майже шістдесятьох злочинів, передбачених Уложенням. Спалення злочинця, як різновид такого покарання, застосовувалось лише у двох випадках: у разі вчинення злочину проти церкви та за здійснення підпалу. Тому з формально-юридичної точки зору постанови Собору 1666-1667 років були прийняті відповідно до діючих правових норм.

Найголовнішим чинником старообрядницької міграції завжди була державна політика у релігійній сфері. Старовіри були мобільною групою населення, що швидко реагувала на зміну урядових настроїв. Всі значні міграційні хвилі були спричинені державною політикою – реакційною або ліберальною. Пошук кращих для життя земель щораз виступав цілком переселенців. Міграція стала єдиним можливим засобом збереження власного життя та вірності релігійним поглядам. Але переселення у більш віддалені від

центральної влади регіони не завжди гарантували старовірам захист та спокійне сповідання своєї віри.

Царський уряд та патріарх Никон вдалися до кривавого терору щодо противників реформ. Старовірів мордували у тюрмах, палили на вогнищах, забивали до смерті [140, с. 48]. Відомий історик старообрядництва Іван Філіпов так описував цю жахливу картину всепоглинаючої православної інквізиції: «Скрізь брязкали кайдани, скрізь дзвеніли вериги, скрізь никонівському вченню служили диби та хомути. Скрізь у крові сповідників щоденно омивалось залізо та батоги. І від такого насильницького, лютого знуцання були залиті кров'ю всі міста, утопали у сльозах села, покривались стонами пустелі та ліси, і ті, які не могли витримати таких мук, при нашесті катів зі зброєю та гарматами, спалювали себе самі» [378, с. VI]. У своєму посланні протопіп Авакум дає характеристику методам навернення, що використовувались офіційним православ'ям: «Єпископа Павла Коломенського за наказом Никона спалили у новгородських землях; протопіпа костромського Даниїла в земляній тюрмі замордували в Астрахані; священнику Гавриїлу у Нижньому [Новгороді] наказали відрубати голову; старця Іону Казанця у Кольському острозі на п'ять частин розсікли; у Холмогорах спалили Івана Юродивого, у Боровську – священника Полієвкта, а з ним чотирнадцять чоловік. У Нижньому [Новгороді] спалили багато народу, в Казані 30 чоловік, а проживаючих на Волзі у містах та селах та прихильників істинної церкви клали під меч тисячами» [40, с. 16, 63-66]. Наведені Авакумом цифри неможливо підтвердити даними будь-яких інших джерел, проте, вони відображали традиційні засоби, якими послуговувались у боротьбі зі старою вірою та її прихильниками.

Радикалізація релігійного руху була викликана не лише обрядовими особливостями церковної служби та їх змінами. Протистояння у церковному житті мало більш глибоку основу. Московська держава у середині XVII століття представляла собою сукупність соціальних протиріч. Для російського населення протягом довгого періоду історії було характерне поєднання громадянської та

релігійної позицій воєдино, що призвело до поширення старообрядництва серед різних суспільних груп [68, с. 77]. Нижче духовенство страждало від поборів, здирництва та жорстокості церковних ієрархів. Проведення реформи означало для них ще більше посилення церковної верхівки. Родовиті бояри, втративши незалежність та не бажаючи подальшого посилення централізації, опинились поміж противників нововведень. Стрільці були незадоволені зменшенням жалування, а головне – появою полків західної форми, що загрожувало ліквідацією застарілої форми стрілецьких військових формувань [132, с. 9-10]. Саме в цей період ідеологічний рух вийшов за межі церковно-релігійного протесту та став втіленням народної опозиції проти посилення самодержавства [85, с. 155].

Затверджені у 1666-1667 роках Собором заходи, спрямовані на розправу зі старовірами, виявились для Церкви недостатніми. Збільшення тиску на прихильників дореформеного православ'я відбулося вже на початку 70-х років XVII століття. У 1672 році Нижегородський митрополит Філарет звернувся до царя Олексія Михайловича з проханням видати грамоту, відповідно до якої воєводи та приказні люди повинні були надавати своїх підлеглих для розшуку «розкольників». Такі справи розглядались місцевим судом [34, с. 13-14]. Патріарх Іоаким у 1681 році постановою Собору закріпив положення, відповідно до якого воєводи і приказні люди мали направлятись проти старовірів, котрі не піддалися архієрейським вмовлянням і не залишили своїх «оманливих» віровчень [31, с. 108-118]. Такі дії свідчили, що Церква прагнула посилити боротьбу зі старообрядцями, проте, вже була не здатна впоратись з цим явищем самостійно. Офіційна Церква вступила у союз з державним карально-репресивним апаратом, переховуватись від якого старовірам стало дедалі важче.

Серед представників різних соціальних прошарків, що після реформ Никона стали на захист давнього благочестя, було чимало вихідців з титулованої знаті, боярства та служивого дворянства [387, с. 105]. У перші роки

«розколу» його послідовниками були представники давніх боярських родин: князь Михайло Львов (колишній начальник друкарського двору у Москві), князі Хованські, бояри з роду Салтикових, Милославських, Нарішкіних, Воротинських, Стрешньових. Всі вони – залишок колишньої московської аристократії, представники родів, які повинні були поступитися місцем первородного дворянства тим, кого на перший план висунув смутний час.

Зустрічалися серед старообрядницької опозиції і великі купці – Лаврентій Гутаєв, Іван Дементьєв та інші [230, с. 235-251]. Сподівання старообрядців на повернення до мирного життя було остаточно поховане після арешту знаних прихильниць старої віри – Феодосії Морозової та Євдокії Урусової. Будинок однієї з найвідоміших тогочасних представниць московської аристократії – боярині Феодосії Морозової став притулком перших московських старообрядців. Вона разом зі своєю сестрою Євдокією Урусовою була однією з найбільш відданих прихильниць старого обряду тогочасної Москви. Навіть родовите походження та близькість до царської сім'ї не врятували їх від церковного переслідування. У 1671 році архімандрит Чудовського монастиря Іоаким наказав посадити боярину та її сестру під домашній арешт у кайданах. Пізніше вони були переведені до Печерського та Олександрівського монастирів. У 1674 році їх піддали жорстоким тортурам та вже приготували вогнище неподалік Москви для страти. Проте аристократія вмовила царя утриматись від цього кроку, переслідуючи власні інтереси. Ув'язнених перевели до Боровського монастиря, де останні і померли від повного виснаження. Така жорстока розправа з представниками суспільної еліти продемонструвала старообрядцям, що навіть привілейоване становище не здатне врятувати від кари за сповідування старої віри. Пересічне старообрядницьке населення не могло сподіватись на покращення свого становища. Для них залишався лише шлях втечі [192, с. 349].

До прихильників старих обрядів застосовувались достатньо жорстокі покарання: «тих, хто ходить селами та підбурює проти Церкви ... бити батогом

та відправляти до монастирів під керівництво отців духовних. А тих, хто ніби прийме покаєння та обманом вийде з монастиря та знову почне збурювати гірше першого, тих замість смерті відправляти у міста до земляних в'язниць та тримати їх там з великою пересторогою і давати їм лише хліба та води» [34, с. 20]. Проте, вже у 1684 році в іменному царському Указі була закріплена єдина форма відповідальності за сповідання «розколу» – смертна кара: «якщо з'явиться єретик чи розкольник ... і до церкви Божої не ходить і до помешкання свого священика не пускає, і на сповідь до священика не ходить, святих Таїнств не причащається ... таких людей розпитувати та дізнаватись у кого вони вчилися і хто з ними однодумці, і давати їм між собою очні ставки, і які після катувань продовжуватимуть свого притримуватись та покаєння святій церкві не зроблять... таких за ті провини ... спалити ...» [43, с. 647-650]¹. Таким чином, протистояння між Церквою та старообрядцями поглиблювалось, що призводило до зростання суспільного невдоволення.

Найбільш жорстокі заходи у боротьбі зі старообрядництвом знайшли своє втілення у «12 статтях» царівни Софії (1682-1689). Видані у квітні 1685 року, вони встановлювали за будь-яке відступництво від «Святої Церкви» єдину форму покарання: «тричі проводити допити, а якщо не підкориться, спалити у зрубі, а попіл розвіяти» [33, с. 419-422]. Конфісковане у старовірів майно передбачалось передавати до казни для подальшого продажу, виручені гроші направлялись на утримання карально-репресивних органів держави. Відомий дослідник старообрядництва Федір Мельников так охарактеризував зазначений

---

¹ «Будет кто явится еретик и раскольник... и в церковь Божию не приходит и в дома свои ни с какой потребою священников не пускают, и на исповедь к священникам не приходят, святих Таин не причащаются ... таких людей расспрашивать и пытатъ накрепко у кого они учились и кто с ними единомышленники, и давать им меж себя очные ставки, и которые с пыток учнут в том стоятъ накрепко, а покорения святой церкви не принесут ... таких за такие вины ... сжечь...»

документ: «Ці дійсно драконівсько-немилосердні статті та їх садистське виконання вчинили паніку серед російського народу. Уряд нещадно переслідував людей старої віри. Тюрми, монастирі, підземелля й інші каторжні місця були переповнені нещасними мучениками за святу віру. Нікому не було пощади: вбивали не тільки чоловіків, а й жінок, і навіть дітей» [236, с. 122]. Статті, видані за регентства Софії, протягом тривалого часу слугували відображенням та мірилом офіційних поглядів на «розкол», формували програму прямих та опосередкованих заходів, спрямованих на винищення старообрядців. Керуючись цим указом, єпархіальні архієреї організували масові облави на старовірів, піддаючи їх тортурам та стратам. На допомогу Церкві було виділено стрільців, які за наполяганням церковної влади знищували села, скити та монастирі, де проживали старовіри. Стосовно безпосередньої реалізації цих заходів варто навести оцінку Василя Ключевського, який відзначав з цього приводу, що посилення каральних заходів неможливо відносити цілком до уряду Софії, адже цим фактично займалась церковна влада православної церкви, а державі у цих заходах відводилась суто каральна місія [189, с. 334].

У відповідь на масові утиски старообрядці розпочали одну з наймасовіших та найкривавіших в історії Росії акцій непокори – самоспалення. Поширення есхатологічних настроїв наприкінці XVII – на початку XVIII століття призвело до того, що проповідь самоспалення, яке ототожнювалось з очищенням в апокаліптичному полум'ї, знайшла відгук серед багатьох прихильників старої віри [303, с. 91].

Рішуче налаштовані прихильники дониконівського православ'я вдалися до різних засобів самознищення, що на їхній погляд було менш гріховно, аніж жити у державі Антихриста. Серед них практикувалось голодування до смерті, поховання заживо, утоплення. Проте найбільшого поширення в їхньому середовищі набуло самоспалення – так звані «гарі». Старовіри вважали добровільну смерть у вогні «другим хрещенням» та розглядали його як богоугодну справу. Прихильники самоспалення прагнули як у теорії, так і на

практиці підкреслити вимушений, мученицький характер своїх вчинків [282, с. 106]. До сьогодні в історичній науці відсутня єдина думка щодо часу початку масових самогубств серед противників никонівських реформ. Важко відповісти і на питання чому саме самоспалення стало переважаючою формою релігійного протесту [312, с. 52]. Очевидним є той факт, що старовіри десятками та навіть сотнями переселялись на віддалені території для того, щоб добровільно знайти у вогні власну смерть.

Практика самоспалення підтримувалась не всіма прихильниками старої віри, проте його благословення протопопом Авакумом забезпечило довге життя цьому явищу серед старообрядців, переважно – безпопівців [210, с. 8-10]. Найбільш масові самогубства старообрядців відбулися у 1687 та 1688 роках у Палеостровському монастирі (Республіка Карелія, Російська Федерація), де за переказами загинуло до чотирьох тисяч осіб [73, с. 30-31]. Більше тисячі старовірів у 1693 році добровільно зійшли на багаття у Пудожі (Республіка Карелія) [399, с. 64]. Самоспалення старообрядців викликало невдоволення влади. Масові самовбивства, частіше за все, відбувались на малозаселених околицях держави, що завдавало значної економічної шкоди державним інтересам [303, с. 93].

У результаті репресій, які здійснювались державою та Церквою, частина старообрядців не погодилась передчасно віддати своє життя на вогнищі чи у палаючому зрубі. Вони розділились на тих, хто був готовий зі зброєю в руках відстоювати свою віру, та тих, хто вирішив тікати та переховуватись. Останні становили більшість прихильників старої віри [250, с. 60-61]. Розпочалась втеча старообрядців у ліси, на пустельні околиці Росії та за кордон. Найбільш відомими місцями, куди направлялись утікачі, були: ліси Керженські, що перебували у віданні Казанського приказу (Нижегородська область Російської Федерації), Стародубські (Стародубський полк Гетьманщини), Дон, Північне Помор'є, Сибір та сусідні держави – Річ Посполита, Швеція, Пруссія, Австрійська та Османська імперії. Запроваджувались особливі заходи задля

недопущення втечі старовірів за кордон. Воеводам віддавалися накази посилювати прикордонні застави та розшукувати втікачів. Все ж подібні заходи не мали успіху. Тікаючи, старовіри об'єднувались, утворювали великі ватаги та часто вступали у сутички з військовими, відправленими на їх розшук [165, с. 77]. Почастішали випадки, коли серед самих військових зустрічались прихильники старого обряду або співчуваючі їм, що значно полегшувало втечу старообрядців за кордон.

Мігруючи, старовіри влаштовували для себе укриття та притулки. При цьому влада не припиняла розшуки. При виявленні втікачів житло розорювали та спалювали, а самих старовірів приводили у монастирі задля переконання у помилковості поглядів. Якщо «перевиховати» останніх не вдавалось, піддавали тортурам і страчували. Через чотири роки після обнародування статей царівни Софії патріарх Іоким видав указ: «Слідкувати суворо, щоб розкольники не жили у волостях та лісах, а де з'являться – відправляти на заслання, будинки, майно продавати, а гроші відправляти до Москви» [236, с. 114].

У 1697 році патріарх Адріан у своїй інструкції попівським старостам та благочинним наглядачам визначав старообрядців як противників Російської церкви, а їхнє вчення називав «злим та хитрим вченням сатанинським». Крім того, на місцях старообрядницьких монахів та священників необхідно було розшукувати, арештовувати, допитувати та інформувати про такі випадки Патріарший приказ. Вже до кінця XVII століття переслідування прихильників старої віри та нагляд за ними стали звичним заняттям і повсякденним обов'язком священнослужителів пануючої Церкви [291, с. 123].

На тлі цих подій старообрядництво виглядає досить парадоксально: масовий релігійно-містичний рух з потужним соціальним запалом не набув бунтівного характеру та навіть не спробував розгорнути свій альтернативний проект у значних масштабах. Не бажаючи жити в абсолютистській державі, старообрядці, після ряду виступів наприкінці XVII століття, перестали виступати проти влади, залишивши за собою лише право втечі від неї [337, с.

111-125]. Заслання представників духовенства, що залишились вірними старому обряду, спровокували переселення їхніх прихильників та сподвижників. І хоча міграції старообрядницького духовенства відіграла важливу роль у розповсюдженні старої віри, проте, куди більше значення мала для розвитку старообрядництва переселення «розкольників» з мирян, їхній колонізаційний рух на околиці Московської держави та найближче прикордоння [149, с. 90].

Про кількість біглих можна робити висновки з повідомлення Сенату за правління Петра I: «у той час російських людей у бігах перебувало більше 900 тисяч душ. По відношенню до загальної кількості тогочасного населення Росії, це складало десять відсотків», стосовно російського етнічного населення ця кількість складала набагато більший відсоток. Серед утікачів кількість прихильників старообрядництва, за різними даними, становила від чверті до половини [236, с. 128].

Окрему категорію мігрантів складала старообрядці, які шукали притулку для спокійної зустрічі кінця світу. Погляди старообрядців на світську владу в «єретичній державі» знайшли відображення у вченні про настання на землі царства антихриста, який встановив своє панування у Московській державі. В основу переконань покладено Біблійні уявлення про кінець світу. Частина старовірів тікала від влади та оселялась на малодоступних територіях задля зустрічі кінця світу [83, с. 88]. Подібні світоглядні ідеї стали визначальним фактором старообрядницької міграції у 60-70-х роках XVII століття та формували переважно її закордонний напрям.

Переселення у більш віддалені від влади регіони не гарантували захисту та спокійного життя старовірам. Проти релігійних інакодумців спрямовували військові формування. Зокрема, у серпні 1688 року донські козаки отримали похвальну грамоту за розгін старообрядців. Варто зауважити, що в цей період старообрядці вже були прирівняні у статусі до злодіїв [43, с. 647-650]. Старовіри були змушені переселитись у степові райони поблизу річки Куми, неподалік Черкес (Північний Кавказ) [43, с. 942-944] та на узбережжя Каспійського моря –

на землі, де панували мусульмани [370, с. 62]. Пізніше подібні поселення старообрядців-утікачів приймали не лише ревнителів давнього православ'я, а і тих, чия втеча від влади не була пов'язана з релігійними переконаннями.

В російській історії переселення та міграція були традиційними засобами самозбереження. Населення залишало домівки та йшло на пустельні землі, у ліси та болота, у широкі степи, та селилось там, ведучи боротьбу із суворою природою [122, с. 150-152]. Причини переселення могли бути різноманітними: утиски влади, напад розбійників чи ворогів, неврожаї чи будь-які інші стихійні лиха. Тікати довелось і старовірам, для яких соціально-економічний гніт поєднувався із релігійним утиском [83, с. 127]. Саме віра виступала основою старообрядницького світогляду та їх особистої та групової самоідентифікації в оточуючому світі [116, с. 4]. Завдяки їй старообрядці, що розселились на величезних просторах, віддалені один від одного зберігали духовну єдність, а пізніше й економічний зв'язок.

Боротьба з «розколом» не обмежувалась тортурами та стратами. Церква вдалась до ідеологічного тиску на населення та обмеження його цивільних прав. За дорученням Московського патріарха Іоакима противники офіційної Церкви систематично піддавались прокляттям та анафемі. Духовна влада видавала спеціальну літературу, яка мала на меті принизити «ворогів царя та церкви» та викликати до них загальну ненависть та презирство. У 1667 році було видано «Жезл правління» Сімеона Полоцького [286], у 1682 році «Цвіт духовний» Афанасія Холмогорського, «Викриття неправди розкольницької» тверського єпископа Феофілакта Лопатинського [324, с. 136]. У цих творах старообрядців називали невігласами, еретиками, злочинцями. Влада вважала, що останні заслуговували тільки на анафему та страту, постійно намагаючись поставити старовірів на вкрай невігідні позиції в суспільстві. Склався ряд обмежень, що прирівнювались до позбавлення старообрядців загально-громадянських прав: їм заборонявся в'їзд до певних міст, не дозволялось приписуватись до міської общини, вступати до гільдій, виїжджати за кордон чи в'їжджати до Росії,

засновувати школи та скити. В решті-решт, вони були позбавлені права створювати правильну сім'ю [102, с. 102-103]. Подібна політика не особливо допомагала, тому держава та Церква зосередились на фізичному винищенні прихильників старої віри [140, с. 48].

Поєднання фізичних та ідеологічних методів боротьби зі старообрядцями змушувало останніх шукати місця, де державна та церковна влада ще не встигли закріпитись – за державний кордон або умовний кордон дикої природи. Позиція царського уряду у конфесійному питанні продемонструвала формування нових реалій у конфігурації взаємин «держава-суспільство». Досить швидко держава почала розглядати себе повноцінним та необмеженим господарем усіх політичних, економічних, культурних процесів. З середини XVII століття до списку підконтрольних сфер поступово ввійшло і релігійне життя, остаточний контроль над яким запроваджено Петром I. Ті ж, хто став в опозицію до реформ Никона, відчували, що насаджуються не лише обрядові зміни. Відбувався поступовий, проте цілеспрямований процес ліквідації будь-якої автономії церковного життя у Московській державі [380, с. 69]. Названі причини стали другим важливим фактором формування опозиційних поглядів старообрядців та змусили переселятись його прихильників подалі від державного контролю.

Починаючи з 1660-х років держава послідовно розглядає старообрядців як силу, що протистоїть існуючому державному ладу, суспільному устрою та підриває авторитет пануючої Церкви. Такі погляди, що переривались невеликими періодами політичного послаблення, фактично панували до початку XX століття.

Отже, з середини 50-х років XVII століття розпочалось формування державної та церковної політики щодо прихильників старої віри. Відбувається законодавче закріплення антистарообрядницької політики, яка у 1680-х роках досягла свого апогею. Результатом переслідувань, які запровадила пануюча Церква, а фактично реалізувала держава, стає масове переселення старовірів. Для старообрядців були створені умови, за яких сповідання власної віри

робилось неможливим. В результаті втеча від контролю урядовців та церковників розглядалась старообрядцями як один із небагатьох засобів захисту власної віри та збереження життя.

2.2. Переселення старообрядців у другій половині XVII століття

Узгодженість дій державної та церковної влади у боротьбі зі старообрядницьким «розколом» та його прихильниками давала свої результати. За досить короткий час православна інквізиція набрала шалених обертів у справі навернення старовірів до лона «істинної православної церкви». Як зазначалось вище, старообрядці мали два шляхи порятунку: тікати від життя, добровільно зійшовши на багаття, або тікати від влади, переховуючись у найвіддаленіших куточках держави або за її кордонами.

Такі погляди дали поштовх першим міграційним рухам російських старообрядців. Першочерговою ціллю мігрантів була втеча від ненависних урядовців та представників «ніконіанської» церкви, що мало забезпечити спокійне життя у старій, дореформеній православній вірі. З таких причин старообрядці обирали території, віддалені від урядових чиновників та адміністративних центрів. Першими переселенцями стали мешканці столиці – з Москви та її околиць вийшла найбільша кількість старовірів-мігрантів другої половини XVII століття. Ще у середині 60-х років, до остаточного розриву між прихильниками «старого» та «нового» обряду, було зафіксовано переселення старовірів з Москви на так звані Пошехонські землі (нині Ярославська область Російської Федерації). Ці землі, вкриті густими лісами та непрохідними хащами, мали зручне розташування. Відомий старообрядницький старець Єфросин заснував на цих землях Курженську пустинь (нині Вологодська область Російської Федерації), створивши один із перших анклавів (див. Додаток Б) для постійного проживання та тимчасового перебування старовірів з Москви. Значення цього центру можна оцінити, враховуючи, що вже у 1665 році сюди

була відряджена каральна експедиція на чолі з воєводою С. Зубовим. Район став особливо відомим у 70-х – на початку 80-х років XVII століття через поширення тут старообрядницьких самоспалень – «гарей». Протягом цього періоду на цих територіях добровільно пішли з життя від двох до п'яти тисяч старовірів. Місцевого населення тут майже не було, тому всі вони приходили на добровільну смерть з центральних районів Московської держави [164, с. 279-280].

Старообрядництво швидко знайшло підтримку серед населення Новгородських та Псковських земель. У перші роки проведення реформи активну діяльність тут розгорнули проповідники старої віри, навколо яких гуртувались переселенці. Вважаючи політику «ніконіан» наступом на основи демократичного управління церковним життям, місцеве духовенство та населення охоче підтримували старообрядництво. Уряд зрозумів небезпечність такого становища та розпочав у регіоні переслідування старовірів, особливо їхніх проповідників та вчителів. Унаслідок цих акцій старообрядці емігрують за кордон. У 1670-х роках вони оселялися у Швеції та шведській Лівонії [164, с. 283]. Мігранти отримували можливість спокійно сповідувати стару віру та сподівались за першої можливості повернутись на батьківщину. Зауважимо, що далеко не всі переселенці розглядали можливість рееміграції. Частина з них тікала лише для того, щоб спокійно залишити світ, добровільно зійшовши на багаття. Багато таких старообрядців опинилось неподалік Нарви, проте значних поселень вони не заснували та господарської діяльності не вели.

Московська влада робила спроби повернути втікачів назад та піддати їх суду, проте, запізно [31, с. 220]. Зокрема, В. Фармаковський називав мігрантів-старообрядців у Естляндію та Ліфляндію найбільш небезпечним елементом: «Втікачі-розкольники були істинною грозою Московської держави. Вони стали відкритими ворогами батьківщини і були небезпечнішими, адже їх переслідування стикалась з нездоланими труднощами» [372, с. 497]. Незважаючи на постійні переслідування, вже на початку XVIII століття

старовіри-мігранти продемонстрували любов та лояльність до Російської держави. Труднощі у боротьбі зі старообрядцями за кордоном у перші десятиліття його існування так і не були подолані Московським урядом, тому ці території протягом довгого часу залишалися центрами міграції старовірів.

У другій половині XVII століття старообрядці стають носіями відмінних традицій, що не узгоджуються із загальноприйнятими нормами поведінки. Освічена частина старообрядницької спільноти докладала зусиль, аби значна частина суспільства так і не прийняла нikonівських реформ [302, с. 84-90]. Радикалізм, що був розповсюджений серед старообрядців, змушував їх обирати для себе найвіддаленіші території Московської держави.

Другим районом переселення за часом виникнення та чисельністю прихильників старої віри були величезні північні землі, що у XIX столітті утворювали Олонецьку, Архангельську та Вологодську губернії. Заселення цих територій, починаючи з 1670-х років, здійснювали прибічники радикальної гілки старообрядництва. На північних територіях наприкінці XVII століття сформувався один з провідних напрямів у старообрядництві – безпопівщина. Їхні погляди були пов'язані з ідеєю відсутності благодаті у церкві після відмови від старого обряду, що змушувало не визнавати священиків, які отримали хіротонію після проведення реформи. Богослужбову практику у таких громадах здійснювали виборні наставники, що було продовженням демократичних традицій церковного життя(див. Додаток Б).

Послідовники цієї течії вважали, що у світі встановилось панування Антихриста, втіленням якого стає патріарх та цар. Переховуючись від такої влади, вони були вимушені тікати у незаселені північні ліси, де утворюючи невеликі поселення-скити, готувались до наближення кінця світу. Виговська традиція відносить заснування пустині в Олонецькому уїзді, на річці Виг до 1694 року. Проте ці території заселяються старообрядцями вже на самому початку 90-х років XVII століття. На цих землях проживали втікачі розгромленого Соловецького монастиря, який відкрито виступив проти

богослужбових нововведень [273, с. 192-214]. Обитель швидко стала провідним центром безпопівщини а її засновником вважався старець Корнилій, навколо якого згуртувались поморці, а також селяни та міщани з окремих територій – Москви та Поволжя [370, с. 87-88]. На початку XVIII століття на Виг прийшли два молодих брати з роду князів Міщецьких – Андрій та Семеон Денисови та їх сестра Соломонія (колись князі Міщецькі володіли значними родовими вотчинами у новгородській землі, які наприкінці XVII століття були конфісковані через підтримку ними старообрядництва) [179, с. 150-151]. Вже наприкінці століття поселення старовірів відрізнялись влаштованим побутом та досить структурованим і налагодженим господарським життям [271, с. 50-54]. На відміну від інших подібних центрів чоловіки та жінки тут проживали разом. Щоправда, у 1706 році на річці Лексі – притоці Вигу – був побудований жіночий монастир, першою настоятельницею якого стала Соломонія [400, с. 328-332]. Саме з діяльністю братів Денисових пов'язано піднесення Вигу у першій чверті XVIII століття та перетворення його на центр безпопівства, що постійно приймав нових мігрантів.

Далеко не завжди старовіри добровільно залишали обжиті місця. Важливою причиною переселення було примусове заслання противників реформи Никона. Місця заслання перших старообрядницьких проповідників та їхніх прихильників на Півночі та Далекому Сході стали центрами переселенських рухів. Держава, примусово переселяючи одних, спричинила «добровільне» заслання інших старовірів. Обравши вірність та відданість дореформеному церковному чину, вони обирали і тяжку долю каторжників [236, с. 101-111]. В той же час, О.М. Бобріщев-Пушкін відзначав, що суди не завжди виносили вирок за яким старообрядців відправляли у заслання на віддалені території, попри корисність таких дій для місцевого православного духовенства [102, с. 130].

Ще одним напрямом перших старообрядницьких переселень стали також Сибірські землі. Старообрядці з'явилися на території Західного Сибіру у перші

десятиліття після церковної реформи, тобто наприкінці 60-х – на початку 70-х років XVII століття. М. Покровський та Н. Зольнікова висловили думку, що колонізація сибірських земель та північних околиць, а також їх освоєння з самого початку були пов'язані саме зі старообрядництвом [283, с. 168-172]. Представники дореформеного православ'я проникали на ці території двома шляхами: у якості засланих та вільних колоністів. Все ж провідну роль у розселенні старовірів у Сибіру відіграло заслання, масштаби якого значно збільшились на межі XVII та XVIII століть. Серед відправлених на заслання переважали селяни, й так звані «бунтівники»: стрільці, служивий люд, опозиційні державні діячі та їхні родичі [345, с. 8].

Прагнення мешкати подалі від державної та церковної влади спрямовувало старовірів в далекі та глухі місця Сибіру, на його просторі необжиті території. Ця земля була для них вольними теренами з плодovitими незайнятими землями, глухими лісами, що були наповнені дичиною. Природні умови надавали ідеальний притулок та забезпечували все необхідне для налагодження господарства та спокійного життя. Потік переселенців на ці землі, в тому числі і старообрядців, посилювався у період жорстоких гонінь та репресій, проте не зникав і у часи послаблення тиску. Освоєння старообрядцями сибірських земель йшло у руслі переселенського руху поступово, із заходу на схід та з північних територій на південь [315, с. 63-72]. «Розкол» у Сибіру від самого початку отримав більш різке вираження, і не лише ніколи не пом'якшувався, навпаки – ставав більш консервативним. Віддаленість від російських центрів попівщини (див. Додаток Б) привчила сибірських старовірів обходитись без священнослужителів, тому вони майже ніколи не знали поділу на попівщину та безпопівщину [353, с. 21].

С. Зеньковський вважає, що старообрядці з'явилися на території Сибіру одразу після «розколу» Церкви. Його проповідником був протопіп Авакум, якого відправили на заслання у 1653 році до Тобольська, де останній перебував до червня 1655 року [164, с. 267-268]. У 1656 році Авакум був засланий

повторно, на території ще не освоєні державою – Даурії (Забайкалля). Про перші старообрядницькі поселення Сибіру відомо небагато. П. Смірнов зазначає, що у цей час «головним осередком розколу була Тобольська область», та висловив припущення, що старообрядці селились у Сибіру примусово [332, с. 35]. Одні з перших поселень старообрядців з'явилися у 1665 році на території сучасної Омської області. М. Покровський також вважає, що поява старовірів на цих землях відбулася у перші роки «розколу», проте масове переселення відносить до останньої чверті XVII століття. Добровільне переселення прихильників старої віри на ці землі зіграло значну роль у їх колонізації. Першу помітну появу прихильників старої віри у Сибіру можна віднести до 70-80-х років XVII століття. У цей період воєводи доповідали царю «про багатьох селян з Устюжського та Усольського уїздів, які залишивши свої орні землі в уїздах, виїхали в уїзди сибірських міст у такій значній кількості, що в уїздах цих вчинилась велика порожнеча» [315, с. 63-72]. Про те, що Сибірські землі почали швидко наповнюватись старообрядцями, з острахом відзначали вже на церковному Соборі 1681 року [283, с. 168-172].

Для старообрядців, що переселились до Сибіру, були характерні сильні демократичні традиції та злагоджене самоуправління. Переселенці, що принесли сюди стару віру, переважно з північних районів, знайшли серед нечисленного місцевого населення багато співчуваючих. Таке положення було пов'язане з нечастими візитами урядовців, малою кількістю духовенства, яке роками не навідувалось до своєї пастви у віддалених районах. Місцеве населення сприймало новий церковний обряд як спробу посилення урядового контролю за підданими, тому з розумінням ставилось до противників таких нововведень [164, с. 396]. У Сибіру було покладено початок мережі старообрядницьких притулків, схожих на селянські зимівники та чернечі скити. Вони стали своєрідними приходськими центрами, до яких тяжіло населення селянської околиці, а пізніше – заводські. Влада неодноразово знищувала скити, які поступово утворили мережу притулків для усіх переселенців, які втікали до

Сибіру від релігійного, кріпосного та рекрутського гніту. Старообрядництво стає одним з важливих факторів інтенсивної прихованої колонізації Сибіру. Урядові репресії лише прискорювали цей процес. Бажання влади змусити своїх підданих правильно сповідувати віру, нести чималі повинності та виконувати обов'язкові роботи наштовхувалось на зростаюче прагнення втікачів знайти найвіддаленіші та непрохідні землі для вільного життя [283, с. 174]. В результаті міграції старообрядці утворили в Сибіру осередки російського субетносу, що був нерівномірно розселений на величезних просторах.

У той час, як радикально налаштовані прихильники старого обряду мігрували на північ, їхні більш помірковані одновірці – прибічники попівської згоди – переселялися на південні околиці держави. Непримиримі послідовники старого обряду, вольові та стійкі у своїх переконаннях старовіри, не схильні підкорятись та терпіти втручання у їхній духовний світ, – саме так можна охарактеризувати цих переселенців.

Протягом довгого часу російської історії одним з найбільш відомих шляхів для різноманітних утікачів була дорога на Дон. Нею пішли вчителі розколу, ведучи за собою значну кількість ревнителів дореформеного православ'я [149, с. 67]. Населення південних околиць Московської держави традиційно відрізнялось незалежністю та впертістю, подекуди навіть свавільним відстоюванням своїх прав. Цей фактор сприяв перетворенню степового порубіжжя в один із центрів російського старообрядництва [77, с. 38-43].

З самого початку донські старообрядці підтримували зносини з визнаним центром старої віри – Пустоозерськом (Архангельська область Російської Федерації). Звідти регулярно отримувались настанови та прибували проповідники, поява яких відзначалась новою хвилею переселенців. Початок переселення старообрядців на Дон пов'язаний з діяльністю ченців Корнилія та Досифея. Вони були втікачами з Новгорода, що прийшли сюди після Собору 1667 року. Після трирічного перебування на Дону ченці повернулись до Москви. Вони були першими старообрядницькими проповідниками, що

прийшли у регіон. Їхня діяльність тут призвела до початку переселення старовірів з Новгородських та Московських земель, хоча згадки про перебування на Дону ченців майже відсутні.

Інший шлях переселення на Дон був започаткований старцем Іовом. Він заснував один з перших старообрядницьких монастирів у місті Льгов (Курська область Російської федерації). Льговська обитель стала важливим центром старообрядництва на південному напрямі міграції. Після публікації постанов Соборів 60-х років XVII століття, відомих своєю жорстокістю, старець Іов був змушений тікати подалі від Москви. У 1657 році преподобний переселився на тогочасні землі Слобідської України (нині – Курська область Російської Федерації), де заснував на березі річки Сейм на місці давнього міста Ольгова невеличку старообрядницьку обитель на кшталт ранньої Києво-Печерської Лаври. Існування цієї обители не було таємницею і вона приваблювала як прихильників старої віри, так і тих, хто прагнув втекти від кріпосницького тиску. За десять років монастир настільки розбудувався, що у 1667 році зміг витримати облогу кримських татар. Проте у 1672 році місцеві переселенці відчули зростання урядового переслідування. До Рильського уїзду було направлено військовий загін на чолі з С. Нащокіним. Формальною метою експедиції оголошувалась затримка селян-утікачів, більшість з яких була старовірами. Хоча Іову вдалося захистити місцевих жителів, однак у 1672 році він разом з десятьма старцями та декількома прихильниками був вимушений покинути цей старообрядницький центр. Старовіри перейшли на Дон, де на річці Чир – однієї з приток Дону, заснували Чирський чоловічий монастир. Таким чином, вони започаткували новий шлях для переселенців з центральних регіонів [77, с. 43].

Після залишення Іовом Льговської обители потік переселенців сюди різко зменшується, а в останнє десятиліття XVII століття повністю припиняється через перехід монастиря під місцеве управління офіційної Церкви. Чирська обитель стала центром переселення та паломництва до початку 30-х років XVIII

століття, поки козаки не вивезли мощі Іова. Тим не менш, ці перші старообрядницькі центри тривалий час залишались проміжними міграційними пунктами та відігравали помітну роль у житті старовірів-переселенців, що спрямовувались на Дон та заселяли південні рубежі.

Розселення старообрядців на Дону відбувалось досить швидко. Для поселення було обрано береги річки Медведиці, лівої притоки Дону. Ці землі, у середній течії річки Дон, були вкриті густими лісами та знаходились у віддалених від влади районах, тому представляли значний інтерес для старообрядницької міграції. Перші переселення старовірів на узбережжя Медведиці розпочались після Московського собору 1666-1667 року. Про ці поселення стало відомо уряду та було наказано провести розшук старовірів. У результаті розшуку заарештовано чотирьох жінок та дванадцять дівчат, а також трьох старців-учителів. Останні були відбиті донськими козаками в урядових загонів. Старовіри виявились переселенцями з міста Єлець (нині Липецька область Російської Федерації) та Романова (неподалік Борисоглібська), що прийшли на Медведицю заради збереження старої віри. Спійманих старовірів заслали до Тамбова для навернення до «істинного православ'я» [149, с. 90-91]. Акція не мала суттєвого впливу на подальшу міграцію сюди старовірів, їхні нові поселення на Медведиці продовжували з'являтися.

Перші старовіри, які мігрували на Дон, були позбавлені будь-яких політичних чи проповідницьких задумів. Вони шукали лише прихистку від переслідувань Церкви та уряду. Досить швидко їхня чисельність зростала, вони зав'язали між собою відносини, з'явились і організатори, що вирішили піти далі скромного, усамітненого чернечого життя. Обставини сприяли вдалому виконанню цього задуму. У другій половині XVII століття на донських землях була повна свобода поселень, безпека від переслідувань зі сторони московської влади. З Дону в той час не видавали втікачів. Нестача церков та церковнослужителів, співчуття місцевих жителів обіцяло успіх старообрядницьким починанням. Варто зазначити, що розповсюджене у

регіоні старообрядницьке вчення не було насичене есхатологічними настроями, притаманними багатьом старовірам інших регіонів. У перші роки свого перебування на Дону старообрядці не брали участі у політичних акціях. Однак політичні ідеї поширювались досить активно, вдало приховуючись за релігійними формами [149, с. 214-215].

Мігруючи на південь, старообрядці не створювали незручностей для місцевих жителів Дону – козаків. Вони уникали з ними сутичок та непорозумінь. Такі взаємостосунки між переселенцями-старовірами та місцевими козаками тривали недовго. Перше зіткнення між козаками та прийшлими на Дон старовірами відбулось у 1676 році. Місцеві монахи донесли на одного зі своїх товаришів до війська, що він не «молиться Богу за царя і патріарха». Старця схопили та спалили у Черкаську. Надалі старообрядці з більшою обережністю ставились до козацького оточення, проте кількість мігрантів не зменшувалась. У той же час, старовіри могли заводити свої скити і з дозволу війська досить легально. Козаки, частіш за все, навіть не знали про їхню приналежність до «розколу». Тому свідчення про поселення старообрядців на Дону дійшли до Москви лише у 1677 році, коли з цього приводу було допитано отамана Потапа Панкратьєва. Останній розповів про так звану Чирську пустинь. Козакам було наказано доставити звідти до Москви двох-трьох старообрядців та зруйнувати пустинь, якщо вона побудована без указу самодержця та грамот патріарха. Не дивлячись на такий припис, пустинь у Чирську продовжувала існувати і надалі: царський указ не було виконано, а на ці території безперешкодно продовжували проникати старовіри з центральних територій Московського царства [149, с. 109-110].

Близько 1685 року розпочалося заселення старообрядцями територій уздовж річки Хопер, лівої притоки Дону. У результаті міграції у межиріччі Хоперу та Медведиці утворились старообрядницькі поселення з московських стрільців, козаків та іншого служивого люду. У зв'язку із посиленням переслідування вони оселялися неподалік козацьких містечок, у місцевостях,

недоступних закону. Внаслідок масового притоку переселенців станом на 1686 рік на берегах річки Медведиці нараховувалось 17 укріплених старообрядницьких поселень, які мали свій внутрішній уклад та структуру управління. У них проживало понад дві тисячі жителів. Старообрядницькі поселення проіснували більше десяти років. Восени 1698 року вірні Москві донські козаки оточили Медведицьку фортецю, а 4 квітня 1699 року ліквідували, сподіваючись придушити вогнище старообрядницького супротиву [357, с. 155]. В результаті цієї акції донське старообрядництво розділилось: частина направилась на Кубань, інша – у прикавказькі степи, на береги річки Куми. Третя група зайнялась відбудовою зруйнованих поселень [257, с. 8].

Розповсюдженню та утвердженню старообрядництва на Дону сприяли станичні та хутірські отамани, які часто обирались з числа прихильників старої віри. У таких випадках козацькі очільники заохочували насадження старообрядницького віровчення, захищали місіонерів та закликали до переселення нових старовірів. Відсутність контролю з боку єпархіальної влади пануючої Церкви забезпечувала широкі можливості для проповідницької діяльності переселенців у другій половині XVII століття. Номінально Область Війська Донського була у складі Сарської та Подонської єпархії (див. Додаток Б). Резиденція єпископа була розташована на Крутицькому подвір'ї Москви, а південні території регіону підпорядковувались рязанським архієреям. За таких умов, пасторське служіння переходило до старообрядницьких вчителів, які швидко переконували місцеве населення у правильності та «чистоті старої віри» [149, с. 89]. Діяльність проповідників забезпечувала підґрунтя для мирного переселення втікачів-старовірів, які не зустрічали опору серед місцевого населення, розселяючись серед побратимів за вірою. У 1718 році ці території було передано під управління Воронежської та Єлецької єпархії, що посилювало контроль Церкви за місцевим населенням [357, с. 120].

У перші роки «розколу» старообрядництво мало панівне становище серед козаків, які вважали його «державною релігією» на Дону. Такий статус

дореформеного православ'я у регіоні сприяв його поширенню не лише на південних землях, а і за їх межами. У 80-х роках XVII століття розпочалось розселення старообрядців у нижній течії річки Волги від Саратова до Астрахані. Неподалік від Саратова старовіри заснували поселення Баринники та Мечєвбуєраки. Козаки-старовіри поклали початок станицям неподалік від Царицина (сучасний Волгоград, Російська Федерація), біля фортеці Чорний Яр. У результаті поступового просування мігрантів на південь старообрядці закріпились у районі Астрахані [357, с. 127]. У вересні 1692 року Астраханському воєводі князю Петру Хованському доповідали про втечу до Криму ста п'ятдесяти «козаків-розкольників», що мали поселення на річці Аграхань. Проте вийшло за кордон лише сорок, інші були розбиті військовими на річці Сунжі [31, с. 369-372]. Наприкінці 80-х років XVII століття серед представників донських старовірів поширювались ідеї переселитись на території Кримського ханства. Його правитель видавався козакам кращим, «ніж наші царі на Москві» [319, с. 536-545]. Покровительство кримського хана, який дозволив поселення на своїх територіях, активізувало переселення на кубанських землях. Труднощі переходу не змінювали намірів та бажання жити за старими обрядами навіть за межами Батьківщини. Переселенці-християни, більшість з яких становили козаки, переходили у підданство та залежність від мусульманських правителів – кримського хана та турецького султана. Вже на початку XVIII століття переселенці відіграватимуть важливу роль у торгівельних операціях та дипломатичних зносинах між Кримським ханством, Османською імперією та Московським царством. Задля припинення подальшої міграції уряд вдався до жорстоких методів контролю за козацькими поселеннями та запровадив систему організації огорожувальних загонів [257, с. 12].

Поселення вздовж торгівельного шляху, що пролягав по Волзі, сприяло перетворенню цих територій на важливий регіон старообрядницької міграції наприкінці XVII століття. У 80-90-х роках XVII століття старообрядці заселили

території по річці Хопер, по річці Донець, вверх до Лугані, по річці Медведиці, вверх до Усть-Медвецької станиці, по річкам Дон, Бузулук, Деркул, Калитва, Іловль, Айдар [179, с. 136]. До 1686 року у регіоні нараховувалось сімнадцять старообрядницьких поселень, у кожному з яких козаками було побудовано до двох десятків куренів. Число поселень на Дону почало різко зростати за рахунок міграції старообрядців. Якщо у середині XVII століття тут нараховувалось 31 містечко, то у 1672 році їх було вже 52 [252, с. 202].

Подальше просування старовірів на південь привело їх на території Північного Кавказу. Наприкінці 80-х – на початку 90-х років XVII століття старообрядці оселились на берегах річки Куми, деякі переселились далі на південь та зайняли території по річці Караміці, на землях кабардинського князя Месеуста. У 1688 році донські козаки на чолі з Л. Маницьким залишили містечка та перейшли в райони Великої Кабарди. Вони розселились на Східному Кавказі, на берегах річок Куми і Аграхані, на землях князя Тарковського [357, с. 155]. Осілі на цих землях старовіри відрізнялись послідовністю та стійкістю у відстоюванні та збереженні релігійних традицій.

У 1693 році татари дозволили переселенцям з Аграхані побудувати містечко у межиріччі Кубані та Лаби. У цей же період кримський хан Селім-Гірей (1692-1699) підтримав донських козаків-старообрядців, що перейшли на Кубань. У період з 1702 по 1704 рік частина з них була переселена у Хан-Тепесі, або Ханський пагорб – землі розташовані при впадінні річки Нирнов у Прут [357, с. 156]. Старовіри свідомо тікали на територію Кримського ханства, де була відсутня проблема відправлення богослужінь та примусового переходу до пануючої Церкви. Завдяки зв'язкам із Константинополем тут без ускладнень вирішувалась проблема законного священства, а мусульманське оточення виявляло до старовірів куди більшу прихильність аніж одновірці-ніконіани [321, с. 20].

Втеча від релігійного свавілля уряду спричинила появу мігрантів на північноукраїнських землях. Ще наприкінці XIX століття автори відносять до

українських міст такі території як Калуга, разом з Коломною, Серпуховим та Алексіном [362, с. 3-4]. Як землі, розташовані на околиці Московської держави, Калуський край був одним із зручних та безпечних місць для переховування старовірів, адже південна і південно-східна частина цих земель у другій половині XVII століття була вкрита густими лісами. На території Калуського краю старообрядці оселились відразу у трьох місцях – на півночі – у Боровську, центрі – Калюзі, та на півдні – у брянських лісах. Цьому факту сприяла церковно-адміністративна система другої половини XVII століття, відповідно до якої території краю входили до складу трьох єпархій – Патріаршої (Боровськ), Суздальської (Калуга), та Сарської (південні землі). З 1668 року міста та уїзди Суздальської єпархії повністю перейшли до складу Патріаршої єпархії, що значно зменшувало контроль церковної адміністрації, котра фактично перебувала у Москві. Поширенню старої віри та переселенню сюди її прихильників сприяв протопіп Авакум, який двічі був засланий до Боровського Пафнутієвого монастиря – у 1666 та 1667 роках [362, с. 7-8].

Загалом еміграція жителів Московської держави на північні окраїни Гетьманщини розпочалась ще задовго до 1667 року. Міграційний напрям був відомий московським втікачам не гірше шляху на Дон. Під час вибору територій для поселення емігранти, крім суто практичних міркувань, керувались і певними моральними установами. Вимушені втікати з рідних місць, старообрядці мали у своїй уяві образ краю, який вони шукали. Особлива увага, очевидно, приділялась есхатологічним настроям. Місцевість мала бути недоступною «антихристу та його слугам» – царю та урядовцям. Можна припустити, що місцева козацька старшина не виглядала в очах старообрядців такими «слугами антихриста» [123, с. 52]. Прихильники давнього православ'я, що прийшли на українську Стародубщину, не були радикальними у своїх поглядах, тому контакти з місцевою владою вважалися прийнятними. Свою роль у пошуках нової домівки відіграла і схожість природного середовища та

місцевих кліматичних умов з тими життєвими реаліями, які старообрядцям довелось покинути.

Стародубщина сприяла усамітненому та недоступному для сторонніх очей проживанню – ліси, болота та інші природні перешкоди виступали захистом від втручання у традиційний життєвий уклад старовірів. У ті часи кордон з могутньою Річчю Посполитою проходив неподалік Смоленська, Брянська та Чернігова. У разі небезпеки старообрядці могли перетнути розташований неподалік кордон та сховатися на територіях Королівства Польського. Завдяки цим факторам українські етнічні землі стали одним з основних напрямів масової міграції прихильників дореформеного православ'я.

У 1669 році дванадцять московських купецьких сімей на чолі зі священиком церкви Всіх Святих на Куличках Кузьмою заснували на території Стародубського полку слободу Понурівка [207, с. 440-465]. У перший же рік старообрядці заснували та заселили ще чотири слободи: Білий Колодязь, Синій Колодязь, Шелому та Замішево. Після Кузьми до Стародубщини прийшов ієрей Стефан з міста Белева, соратник ігумена Досіфея. Він прийшов із сином Дмитром, дочкою Марфою та численними християнами з калужьких та тульських земель. Спочатку Стефан оселився у Замішево, а потім переселився у слободу Митьковку, що отримала назву за іменем його сина [370, с. 78-79]. Ці емігранти з Московського царства склали першу хвилю міграції старообрядців на територію України [332, с. 84-89]. Вказані землі тоді знаходились на прикордонні, що робило цей край зручним місцем для укриття від переслідувань [8, арк. 8]. Селилися тут таємно, незаконно, але своєю працею отримували від козацької влади краю дозвіл на поселення і господарську діяльність [178, с. 181-183]. Серед найбільш відомих старообрядницьких поселень регіону виділяють: Клинці, Святськ, Климово, Митьківка, Єліонка, Воронок, Лужки, Зибка та інші посади, що населені майже одними старообрядцями [236, с. 133]. Політика Софії Олексіївни призвела до того, що Стародубський полковник Семен Самойлович (син гетьмана Івана

Самойловича) був змушений виселяти перших прийшлих старовірів з полкових земель [305, с. 133-136]. Мігранти змушені були перейти до сіл Деменка (нині – Гомельська область Білорусії), Білий та Синій Колодязь, Замішево (нині – Брянська область Російської Федерації) та інших сіл, які розташовувались на етнічних українських землях та входили до складу Гетьманщини [213, с. 3-10]. Посади були засновані старообрядцями у другій половині XVII – на початку XVIII століття.

Щодо часу появи перших старовірів на українських землях існують різні погляди. М. Лілеєв відносив появу перших старообрядців на Стародубщині до кінця 70-х років XVII століття, що підтверджується і «Літописом Самовидця». Проте В. Мордвінцев, послуговуючись більш широким колом джерел, констатує, що це була друга хвиля міграції і відносить появу старовірів у цьому районі до часів Московського собору 1666-1667 року та початку перших карально-репресивних заходів щодо старовірів [246, с. 42-43].

Заснування старообрядницьких слобод Стародубщини не могло відбуватись без участі та дозволу місцевої козацької старшини. На її землях, після надання відповідного дозволу, засновувались поселення старообрядців. Так, Деменка, Злинка, Зибка, Климова та Митьківка виникли у рангових маєтках стародубських полковників. Осадні листи їм було надано Семеном Самойловичем, Михайлом Миклашевським та Іваном Скоропадським [123, с. 50]. В «Истории бегствующих священств» згадувалося про полковника Гаврила Івановича, з дозволу якого було засноване перше поселення старообрядців у регіоні – слободу Понурівка. Даний факт тривалий час використовувався істориками (А. Щапов, Макарій та ін.) без перевірки [395, с. 41]. Проте у другій половині XIX століття ця інформація була піддана сумніву Ф. Гумілевським, П. Мельниковим, О. Лазаревським [207, с. 428; 235, с. 380]. Вони встановили, що такого полковника як Гаврило Іванович на Стародубщині не було. Висувались різні версії щодо постаті цієї легендарної особистості, яка відкрила старовірам законний шлях на Стародубщину. Зрештою М. Лілеєв, вивчаючи

історію розселення старообрядців у даному регіоні, дійшов висновку, що дозвіл на поселення перших старообрядців у Понурівці дав Стародубський полковник Григорій Коровка-Вольський, який займав цю посаду у 1678-1680 роках. Міграція купецького населення викликала швидкий економічний розвиток регіону. Переселення москвичів активізувало міщанство сусідніх регіонів переселятись у ці місцевості, зокрема з Калуги, Білгорода, Орла, Ярославля, Костроми та інших міст [229, с. 124].

Одночасно із поселеннями на Стародубщині відбувалося заселення старовірами Чернігівського полку. На землях Чернігівського Іллінського монастиря виникла старообрядницька слобода Добрянка, а на землях Києво-Печерської лаври – Ардонь та Свяцька [6, арк. 18]. Взаємостосунки місцевого православного духовенства та старообрядців заслуговують на окрему увагу. Зокрема, у 1677 році єпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський Лазар Баранович повідомив про конфіскацію та повернення стародруків переселенцям. Єпископ був учасником Собору 1666-1667 року і підписав акти, які засуджували «розкольників». Пізніше, у своїй єпархії, дозволяв старообрядцям селитися навіть у церковних володіннях, не влаштовуючи по відношенню до них жодних утисків. На монастирських землях діяли пільги для переселенців. Вони звільнялися від оподаткування та сплати повинностей від одного до п'яти років [123, с. 51]. Така позиція українського духовенства стає зрозумілою, якщо пригадати приведення богослужбового чину у відповідність до грецьких канонів (див. Додаток Б), здійсненого ще Петром Могилою. У 1629 році у Михайлівському Золотоверхому монастирі відбувся Собор українського духовенства, на якому було затверджено «Літургіаріон» Петра Могили та ліквідовано розбіжності із грецьким богослужбовим чином. Тож для українського духовенства протистояння «старовірів» та «ніконіан» залишалось ідеологічним, а не канонічним, а тому підстав переслідувати його духовенство не мало [121, с. 141-142]. Місцева влада також ставилась до втікачів-старообрядців терпимо та поблажливо. Подібне відношення українського

духовенства та козацької старшини цілком влаштовувало російських старообрядців, тому кількість мігрантів на ці землі протягом другої половини XVII століття зростала.

До Стрілецького бунту 1682 року поселення прихильників дореформеного православ'я не набуло масового характеру. Зміна політичної ситуації у Москві та посилення переслідування прихильників старої віри спровокувало нову хвилю міграції на Стародубщину, яка розпочалась у 1684 році та тривала до 1710 року. Збільшення кількості емігрантів безпосередньо пов'язано із Хованщиною та реакцією, що поширилась після придушення повстання. Московські урядовці не залишили старообрядців у спокої навіть на козацьких землях, розпочалось переслідування стародубських старовірів. Московський уряд зажадав від гетьмана І. Самойловича вжити репресивних заходів проти старовірів, що втекли на українські землі. Ним було видано відповідну інструкцію щодо затримки старообрядців, які проживали на цих територіях. Частина священників та паства була вимушена перейти за кордон Речі Посполитої – до Великого князівства Литовського та оселитись на території Ветки. Сам Самойлович, виконавши царську вимогу та вигнавши старовірів зі слободи Понурівка, видає старообрядцям осадні листи на заснування слобод Деменка, Єленка та Шеломів [123, с. 48-54]. Ця хвиля переселення була викликана появою указу «Про покарання розсїваючих та приймаючих ересі та розколи». Виявлених старообрядців піддавали жорстоким тортурам, а якщо ті і після цього не підкорялися офіційній церкві, то їх спалювали. Передбачалися тяжкі покарання за переховування у себе старообрядців, за неповідомлення про них владі [43, с. 647]. Поява даного указу черговий раз звернула погляди старообрядців-переселенців на Стародубщину [355, с. 48].

Значне збільшення міграційної хвилі старовірів на українські землі наприкінці XVII – на початку XVIII століття пов'язано із видачою місцевою владою осадних листів старообрядцям. Відповідно до них, старообрядці отримували право на заселення територій у межах тодішнього Стародубського

та Чернігівського полків. Осадні листи легалізували проживання старовірів на козацьких землях. В результаті переселенці заселяли як нові території, так і відроджували старі поселення, залишені наприкінці XVII століття. Завдяки такій політиці Стародубщина до кінця XVII століття стала одним із найбільших центрів компактного проживання мігрантів-старообрядців. А. Шафонський нараховував у Чернігівському та Новгород-Сіверському намісництві на початку XVIII століття шістнадцять поселень, в яких проживали «великоросійські селяни, названі розкольниками» [386, с. 23].

Прихильники дореформеного православ'я, що змушені були покинути Стародубщину, перейшли кордон Речі Посполитої та оселились на території Ветки. Поселення Ветка (нині місто Гомельської області, Білорусь) було засновано старообрядцями між 1682 та 1685 роками на річці Сож. Перші поодинокі поселенці-старовіри з'являються тут одночасно з появою їх на Стародубщині. З переселенням сюди стародубських старовірів пов'язане піднесення Ветки та перетворення її на важливий центр старообрядництва [236, с. 133].

Масова втеча за кордон Речі Посполитої, на Ветку, розпочалася з часів жорстоких переслідувань у роки регентства Софії Олексіївни (1682-1689). Чисельність старообрядців тут різко збільшилася після придушення стрілецького повстання 1682 року та реакційних законів, спрямованих на фізичне винищення релігійного інакомислення [261, с. 49]. В околицях Ветки розташувалися декілька десятків старообрядницьких селищ, зокрема, Дубовий Лог, Попсуївка, Міличі, Костюновичі, Буда, Крупець, Гродня, Нивки, Грабівка, Тарасівка, Спасівка, слободи Косицька, Мар'їна, Красна [357, с. 554]. Польський король Ян Собеський видав грамоту «про вільне проживання розкольників на польських землях при повній незалежності від католицького духовенства у виправленні віри та здійсненні обрядів» [195, с. 33]. Під покровительством польського короля та власників угідь Халецького та Красинського старообрядницькі поселення Ветки швидко розростались [85, с.

123]. Таким чином церковне становище старовірів Ветки отримало формально-легальний статус. Сюди стікався старообрядницький люд з усіх куточків Московської держави, а Ветка стала колонією Стародуб'я, з часом перевищивши його і за багатством, і за значенням у старообрядницькому світі. Варто відзначити, що перехід кордону втікачами та їх проникнення на територію Польщі було справою не складною. Прикордонні форпости були небагаточисленні, ослаблені, а часто і взагалі відсутні. У силу легкості переходу кордону селяни йшли за кордон без сім'ї, обживались там, а потім повертались за своїми сім'ями та майном і вже на завжди залишали батьківщину.

Закордонна міграція старообрядців не обмежувалась територіями Польщі. До остаточного оформлення «розколу» Церкви старовіри почали переселятись на землі Великого князівства Литовського. Вже у другій половині XVII століття старообрядці, рятуючись від переслідувань зі сторони світської та церковної влади, спрямували свої погляди на захід – східно-балтійські володіння Швеції та Речі Посполитої, васалом якої була Курляндія [263, с. 31]. Найдавнішим джерелом з історії старообрядництва Литви виступає «Дегуцький літописець» [206]. За його даними перші старообрядці з'явилися у герцогстві Курляндському у 1679 році [290, с. 15]. У 1660 році прихильники дореформеного православ'я у селищі Лігінішки (нині місто Даугавпілс, Латвія) побудували перший у Курляндії молитовний дім, куди у 1677 році з Московської єпархії прибув священник Терентій зі своїм сином. У 1678-1704 роках він очолював Лігініську та Балтруську парафію. Терентій став першим відомим старообрядцем у Балтії, відкривши цей напрям для інших прихильників старої віри [293, с. 47-53].

Близько 1679 року старообрядці з'явилися у Віленському воєводстві Речі Посполитої (нині поблизу Рокішкіса у Латвії), а наприкінці XVII століття – у Чорній мизі, поблизу міста Нарви у шведській Естляндії (нині північно-східна Естонія) [339, с. 11]. У результаті міграції старообрядців на північний захід у період з 1659 по 1700 рік в балтійському регіоні діяло не менше семи

старообрядницьких общин: Лігінішкська (1660), Войновська (1659 або 1670), Ломовська (1673 або 1675) у Чорній Мизі (до 1692), Балтруська (1699), Володінська (1660 або 1704) та інші. Серед старообрядців, які осіли на цих територіях, найбільше число вихідців з новгородсько-псковського регіону та Помор'я. Тому старообрядництво розповсюджувалось тут у формі безпопівства. На межі XVII та XVIII століття у регіоні проявився сильний вплив феодосіївщини (див. Додаток Б). На околицях Режеці (Резекне) оселились старовіри з Москви, а псковсько-новгородські старообрядці селились під Дінабургом (Даугавпілс) [160, с. 10-11].

У 1699 році на польських територіях була заснована община Феодосія Васильєва, у лісах, що належали пану Куницькому, неподалік Невеля (Псковська область Російської Федерації). Наприкінці XVII – на початку XVIII століття феодосіївці розселились навколишніми територіями та проживали у новгородських, псковських та дотичних до них шведських та польських землях [379, с. 37]. Проте еміграція старообрядців в Інфляндію, Курляндію та на литовські землі у другій половині XVII століття не була масовою. А. Подмазов відзначає, що це була перша хвиля мігрантів-старообрядців до балтійського регіону [278, с. 56]. Переселення старообрядців на захід стає масовим лише у 1700-1720-х роках і залишалось значним протягом всього XVIII століття [293, с. 48-49]. Через відсутність контролю за релігійними поглядами мігрантів визначити точну кількість старообрядців, що переселились у цей регіон, неможливо. Варто зауважити, що віротерпимість щодо старообрядців не розповсюджувалась на проживаючих у Литві та Польщі православних. Ксьондзи та магнати примушували православних перейти до унії і в цих заходах вбачали у старообрядцях союзників проти православ'я [195, с. 34]. На перших етапах переселення старовіри фактично опинились під неформальним протекторатом католицького духовенства. Крім того, перехід через польський рубіж набув досить організованого характеру. Сподвижники Феодосія, що діяли

у Псковській та Новгородській губерніях, забезпечували переселенцям надійних провідників, які добре знали прикордонні території [159, с. 158-160].

Таким чином, міграція старообрядців у другій половині XVII століття не мала будь-якої внутрішньої чи зовнішньої організації. У результаті переселення прихильників старої віри відбулось формування основних старообрядницьких центрів. В цей період відбувається регіональна специфікація розселення старовірів. На південні та південно-західні території мігрували прихильники попівської течії. Безпопівці переселялись на північ та Далекий Схід. Посилення урядових заходів по боротьбі зі старообрядцями призводило до виникнення нових міграційних центрів за кордоном Московського царства – в першу чергу на територіях Речі Посполитої. Держава та Церква вдавались до різноманітних заходів задля припинення міграції старовірів, проте до кінця XVII століття кількість мігрантів серед старообрядців лише збільшувалась.

2.3. Релігійна політика та її вплив на міграційні процеси старообрядців у першій половині XVIII століття

Початок XVIII століття – драматичний період історії російського старообрядництва. Сходження на царський престол Петра I (1682-1725) ознаменувалось жорстокою внутрішньою політикою, постійними війнами та посиленням кріпосницького гніту. До них додалось тотальне реформування держави за європейським зразком. Петро I, перейнявши багато європейських традицій, так і не спромігся запровадити у Росії справжню віротерпимість. Для старообрядців короткий період послаблення змінився періодом посилення переслідувань та знищень, що фактично тривав до 1762 року.

Політика уряду Петра I щодо прихильників дореформеного православ'я вирізнялась своєю непослідовністю та була сповнена внутрішніх протиріч: до одних з них влада ставилась не лише поблажливо, а навіть з прихильністю. По відношенню до інших застосовувала найжорстокіші заходи. У 1706 році ігумену

Переяславського монастиря доручено навернення старовірів шляхом проповіді, а у 1715 році Петро I переконував духовенство «з лагідністю та розумом діяти у відносинах з противниками церкви» [227, с. 54]. З метою встановлення тотального контролю над старовірами у 1716 році видано указ, яким все православне населення зобов'язують сповідуватись. Через рік старовірам було заборонено обиратись на виборні посади. З 1718 року наказано відправляти на каторгу тих старовірів, які ухиляються від сплати подвійного податку. За Петра I закріпилась політика подвійних стандартів у взаємостосунках із старообрядцями держави. З релігійної точки зору їм вперше було надано можливість притримуватись власного світогляду. З державницької позиції Петро I вимагав від них повної покори та виконання всіх покладених на них повинностей [325, с. XIII-XIV]. Від самого виникнення і до петровських реформ «розкол» розглядався як релігійне явище, а роль держави полягала у переслідуванні його прихильників, діючи виключно в інтересах Церкви. Цілісність останньої мала забезпечити спокій у державі. На початку XVIII століття деякі старообрядницькі общини отримали напівлегальний статус, який не був юридично закріплений. Прикладом може слугувати надання у 1705-1714 роках Петром I Виговській старообрядницькій пустині статусу «самостійної господарської одиниці» за відповідальне виконання урядових указів [400, с. 340]. Релігійний фактор нівелювався і у разі необхідності задоволення економічних потреб держави. Наприкінці XVII та на початку XVIII століття, після відкриття багатих родовищ на Уралі та за Уралом, тут були засновані гірничі заводи – казенні та приватні. Території ці були в той час малозаселеними, ще менше було людей які знали на гірничій справі. Тому уряд дозволив селитись на місцеві гірничі заводи людям будь-якого звання без відмінностей у віросповіданні. Чутки про дешеве утримання та значні заробітки, а також віддаленість від центральних губерній представляли для старообрядців надійний захист. Старовіри переселялись сюди цілими сім'ями з Московської, Тульської, Нижегородської та Олонецької губерній з різних причин. Інші, у

вигляді покарань за вчинені злочини, були заслані сюди на заводські роботи самим урядом. У 1698 році було засновано Нев'янський завод, на який згідно з указом Петра I у 1702 році було дозволено приймати людей різного звання, незалежно від місця їх попереднього проживання. Це спричинило появу тут старовірів. Через деякий час вони вже обіймали на місцевих гірничих підприємствах головні заводські посади, що сприяло поширенню старообрядництва у регіоні [75, с. 3-5]. Значне збільшення старообрядницького населення в цьому регіоні підтверджується указом імператриці Анни Іоанівни, яка у 1735 році призначила сюди особливу місію для навернення місцевих старовірів до православної церкви [48, с. 602-604]. Старообрядців нарахували близько 1 860 душ, а до 1835 року кількість старовірів зросла більше ніж у вісім разів, та за даними місцевої Троїцької каплиці становила прихід у 15 тисяч старовірів [75, с. 6]. Протягом XVIII століття старовіри розселились Північним Приураллям. Біглопопівці (див Додаток Б) заселили території Солікамського та Пермського уїздів. Попівці проживали на територіях Юрлинського краю [120, с. 196-198].

Формування нової політики щодо старообрядців пов'язане з Північною війною, яка тривала протягом 1700-1721 років, та відіграла важливу роль у зміні взаємостосунків між державою та прихильниками дореформеного чину. Російські старовіри, що мешкали на українських землях, не підтримали гетьмана Івана Мазепу, та вели боротьбу зі шведською армією, чим надали неочікувану допомогу Петру I. Проживаючи за кордоном, старовіри прагнули продемонструвати свою лояльність до батьківщини, яку не так давно довелось покинути через криваві переслідування [212, с. 62]. Уряд швидко зреагував та використав цей акт вірності на власну користь. У 1714 році Київським губернатором Дмитром Голіциним було проведено перепис та поставлено перед урядом питання про подальшу долю Стародубських старовірів. За відданість російському престолу було наказано відписати все російське населення регіону на ім'я царя та стягувати податки на користь казни. Стародубські слободи були

переведені з-під порядкування місцевого начальства у юрисдикцію Київської губернської канцелярії [146, с. 877]. Надалі Петро I указами від 17 березня та 9 жовтня 1714 року, а також 25 лютого 1715 року надав старовірам дозвіл на вільне проживання у Стародубському та Чернігівському полках Київської губернії [44, с. 149]. Питання про повернення мігрантів на попередні місця не порушувалось, а місцевій козацькій старшині заборонялось втручатись у життя старообрядців. Як наслідок, емігрантські поселення, засновані у другій половині XVII та на початку XVIII століття, поступово отримали легальний статус. Після проведення перепису старообрядці були вилучені з управління місцевих землевласників та перейшли у безпосереднє підданство корони [123, с. 56-60]. Царський указ призвів до ускладнення взаємостосунків старовірів та землевласників, які свого часу дозволили оселитись у себе старообрядцям. Українські землевласники втратили власні маєтності [201, с. 290]. Намагання повернути собі колишні володіння тривали до 80-х років XVIII століття, проте за старовірів виступала центральна влада [9, арк. 2]. Уряд був зацікавлений у збереженні на українських землях російської етнічної групи, яку представляли росіяни-старовіри. Щодо причин, які спонукали Петра I на такий крок, в історіографії продовжуються дискусії, проте беззаперечним є факт, що в наслідок таких дій українські етнічні території північної Гетьманщини досить швидко перетворились на «споконвічні російські землі».

Ще однією тенденцією у ставленні держави до старовірів на початку XVIII століття стало заохочення рееміграції. Цьому, зокрема, сприяв відомий діяч петровської епохи Олександр Меншиков. У 1708 році відомий старообрядець безпопівського толку Феодосій Васильєв (представник боярського роду Урусових) отримує від нього дозвіл повернутись на батьківщину [180, с. 6-7]. Для цього О. Меншиков надає власні псковські землі. Проте неврожай та хвороби призвели до вимирання майже всієї общини. Тому у 1710 році старообрядці отримують від О. Меншикова дозвіл на переселення до іншого місця – Ряпіної мизи – неподалік Юр'єва (нині – Естонія). Проте у травні

1711 року Феодосій Васильєв був заарештований у Новгороді, куди відправився разом із сином задля отримання документів на володіння мизою [36, с. 86]. Крім сприяння феодосіївцям О. Меншиков підтримував розвиток старообрядницького центру на річці Виг. У 1704 році, після знайомства настоятеля безпопівців Андрія Денисова з Меншиковим, було підписано указ, згідно з яким за виговцями визнавалось право молитись за старими книгами. В той же час вони були підпорядковані керівництву Олонецьких гірських заводів [370, с. 88].

Довготривала Північна війна призвела до зубожіння Московського царства та господарської розрухи. Уряд вдається до всіх можливих заходів задля наповнення казни. З метою повернення під контроль держави старовірів та наповнення за рахунок них бюджету влада лібералізує релігійну політику. Ще наприкінці XVII століття патріарх Адріан (1690-1700 рр.) запровадив спеціальні «сповідальні книги», що мали фіксувати всіх прихожан з відміткою про відвідування сповіді. На думку ієрархів пануючої Церкви, ухилення від сповіді православному духовенству давало можливість визначити приналежність до «розколу». Але до 1716 року ведення сповідальних списків фактично не здійснювалось. Лише у 1716 році указом Петра I відновлено їх ведення та запроваджено подвійний податок для старообрядців, що записались у спеціальні реєстри [210, с. 9]. Даний документ фактично скасовував положення про смертну кару та переслідування старообрядців, які діяли з 1684 року. Хоча масового «записування» у такі списки не відбувалось, даний крок свідчив про поступове ослаблення урядового переслідування старовірів. Більшість ухилялась від «розкольницьких списків» та продовжувала переселятись до Сибіру та за кордон – перш за все до Речі Посполитої [291, с. 126]. Втеча старовірів при Петрі I набуває колосальних розмірів. Утікачів було настільки багато, що доводилось обмежитись правилом: з трьох пійманих – одного стратити, а двох бити батогами. У ті часи уряд вживав безпрецедентних заходів у боротьбі з втікачами, в першу чергу – селянами. На окремих

територіях зменшення податного населення становило до 40 відсотків. Водночас, втікачі колонізують незаселені та необроблені землі, перетворюючи незаймані ліси у пашні. А коли на нових місцях поселенців застануть військові команди, вони ідуть далі, створюючи нові поселення. Так відбувалась народна колонізація, значну роль у якій посідали старообрядці [230, с. 742-745].

Проведений у 1716 році перепис, в результаті якого старообрядці мали сплачувати подвійний податок, не розкрив істинної кількості прихильників давнього благочестя [44, с. 161]. Представники Церкви визнавали: «перепис проводився священством пануючої церкви. Неосвічене та бідне духовенство майже завжди покривало розкольників або через співчуття до розколу, або через грошовий інтерес, або ж через обидві причини одночасно» [139, с. 329-331]. До списків потрапило значно менше старовірів, ніж їх було насправді. Більшість з них вважала запис до такого списку небажаним.

Незважаючи на здійснені формальні поступки, держава вдається до посилення контролю за старообрядницькими переселеннями. Проте ці заходи не зупинили їх міграції у регіони, де сповідування старої віри не прирівнювалось до злочину. Становище старообрядців яскраво ілюструє той факт, що в цей же час протестанти в Росії отримали свободу віросповідань. Результатом петровської політики стало збільшення у першій половині XVIII століття старообрядницької міграції з територій європейської Росії, в першу чергу – Нижегородської та Архангельської губерній [315, с. 63-72].

У 1720 році влада знову зробила спробу визначити чисельність прибічників давнього православ'я в Росії, щоб встановити контроль над ними. З цією метою у Духовному регламенті були прописані ознаки, за якими слід розрізняти старообрядців [45, с. 314-346]. За невідвідування храмів офіційної церкви старовірів карав єпархіальний архієрей, а представників дворянства, які переховували у себе старообрядців, піддавали анафемі [359, с. 79-88]. Більше того, навіть надання притулку розцінювалось як опір владі та прирівнювалось до кримінального діяння [45, с. 467; 649]. Щоб не потрапити під жорстокі

тортури, маса старообрядців, особливо та, що не мала засобів відкупитись подвійним окладом, тікала на околиці держави. Навіть традиційні райони переселення не могли стати надійним притулком для старообрядців. Наприклад, виявлених у Тобольській єпархії старовірів, за указом Петра I направляли до тобольського владика на покаєння. Тих же, хто переконанню не піддавався та залишався впертим у своїх поглядах, передавали військовим для допиту та страти через спалення [180, с. 156].

Зміна політики щодо старообрядців дала урядовцям стимул поновити їх розшук, адже подвійне оподаткування мало наповнити бюджет. Тепер репресії розгорнулись проти так званих «таємних розкольників». Їх було наказано засилати на каторгу, а старообрядницьких монахів відправляли до православних монастирів під сувору опіку. Особливий контроль встановлювався за старообрядницькими поселеннями з незаписаними старообрядцями, вони часто потерпали від обшуків, а таємні скити взагалі розорювались.

Після 1716 року держава знову повернулась до політики боротьби зі старообрядництвом та посиленням ролі пануючої Церкви. Петро I почав зосереджувати всі органи державного управління у Петербурзі. Туди було наказано перебратись і місцєблюстителю патріаршого престолу Стефану Яворському (1701-1721 рр.). Це викликало невдоволення духовенства, після чого цар вперше висловив думку про необхідність створення колегіального органу церковного управління. На цей період припадає і запровадження подвійного податку для старовірів, тому органи церковного та державного управління охоче вдалися до пошуку «розкольників» [163]. Недовготривалий період послаблення остаточно завершився. Розпочались нові репресії проти «таємних» старовірів, тих хто не записався у «розкольниківські списки», що фактично означало гоніння проти переважної більшості старообрядців того часу [291, с. 123].

Еміграція старообрядців, що набуває масового характеру, призводила до запусіння цілих селищ. У свою чергу це спричиняло ускладнення у відбуванні

державних повинностей та казенних робіт. Особливе невдоволення імперського уряду викликають поселення у Речі Посполитій, адже повернення емігрантів-старовірів з цих територій потребувало додаткових дипломатичних, військових та інших зусиль. Для цих переселенців діяло гасло – «проститись з батьківщиною, проте не з батьківською вірою». Бажаючи зменшити кількість мігрантів, уряд застосував військові заходи, а також посилив охорону західного кордону з Річчю Посполитою [2687, с. 32-33].

У 1721 році Петро I остаточно ліквідує патріаршество та запроваджує у якості найвищої установи у церковних справах Святійший правлячий синод. Новий орган управління Церквою продовжував антистарообрядницьку політику. Затверджений Духовний регламент підтвердив статус старообрядців, оголосивши їх «лютими ворогами і державі, і самодержцю». Регламент заборонив старовірам обіймати будь-які державні посади та навіть свідчити у судах проти православних [45, с. 314]. Здійснювались спроби обрахунку всіх проживаючих старовірів в імперії. За даними Синоду, з 24 тогочасних єпархій, старообрядництво не було поширене лише у двох – Київській та Вологодській. Проте і тут фіксували «поодиноких» старовірів, зокрема у 1722 році в межах Київської єпархії їх нараховувалось 18. Все ж церковні ієрархи констатували, що «відсутність свідчень про розкольників не говорить про відсутність розкольників на тих чи інших землях» [325, с. 167]. У результаті постійних переселень старообрядництво стало явищем, притаманним для всіх територій імперії, охопивши навіть ті землі, де позиції офіційної Церкви були традиційно непохитними.

Ніштадський мир 1721 року змінив лінію західного кордону. Відтоді він пролягав у безпосередній близькості до Інфляндії – території, на яку у 20-х – 60-х роках XVIII століття спрямовувався основний міграційний потік російських старовірів. Такі втечі викликали занепокоєність російського уряду, який починаючи з Петра I розпочав будувати тут прикордонні застави. З 1723 року для розшуку та повернення росіян, що втекли до Польщі, новгородські,

великолуцькі та псковські поміщики обирали трьох комісарів, яких затверджував Сенат. Комісари разом з польськими дворянами обговорювали питання емігрантів, як серед російського так і серед польсько-литовського населення та розробляли заходи, що мали сприяти зупиненню втечі за кордон. 8 березня 1723 року Сенат видав наказ про будівництво військових застав на чолі з офіцерами для затримки втікачів. Влітку 1723 року влаштовано спеціальні пропускні пункти по лінії Рига – Великі Луки – Смоленськ. Лише у Смоленській губернії та Великоросійській провінції було створено 109 застав зі штатом у 304 солдати та офіцери [291, с. 148-149].

Залишалась значною і внутрішня міграція старовірів. Нижегородський митрополит Пітірім у своєму донесенні Петру I повідомляв про втечу нижегородських старовірів до Казанської губернії. Причиною переселення було подвійне оподаткування. Владика просив розпорядитись про повернення переселенців, що оселились за річкою Уста на території Казанської губернії, на попередні місця їхнього проживання. У 1722 році він звертається з пропозицією заборонити відправляти старовірів на заслання до Сибіру через значне поширення там «розколу». Внаслідок цього донесення 31 жовтня видано сенатський указ, який визначав новим місцем заслання – Рогервік (м. Палдіскі, Естонія), де в той час каторжників планувалось використовувати на будівництві морського порту та гавані [325, с. 168-169].

У 1723 році Синод приписав спрямовувати військові команди для розшуку та арешту старовірів. У 1730 році «за навернення до розколу» у прибічників старої віри конфісковували майно, самих їх довічно засиляли на галери [67, с. 98]. У лютому 1724 року Сенат видав Указ, який забороняв старообрядцям, які мешкали поблизу Повенця (Олонецьких старообрядницьких поселень), залишати місця свого постійного проживання та будь-куди переселятись. З метою запобігання старообрядницьким переселенням було наказано видавати для їх переміщення спеціальні «подорожні листи» та провести з сибірської сторони укріплення прикордонних застав [46, с. 260]. 9

вересня 1724 року Синод ухвалив рішення про заборону старообрядцям поселятись у герцогстві Курляндському та вимагав висилати їх на попередні місця проживання в Росії [71, с. 6-16]. Це сприяло переміщенню частини місцевих старообрядців у глиб території Великого князівства Литовського та призвело до виникнення у 1728 році нового центру міграції – Гудиської обителі [291, с. 149]. Вона проіснувала до 1755-1758 років, коли під час Семирічної війни російська армія, рухаючись до прусського кордону, випадково знайшла це поселення росіян. Головнокомандувач армії Захар Чернишов опинився у «польській феодосіївській общині». Граф був здивований існуванню такого самобутнього старовірського поселення та попередив, що на зворотному шляху російські війська не оминуть його. Налякані старовіри вирішили вдатись до пошуку більш безпечних місць. Частина з них переселилась у посад Злинка Чернігівської губернії, де був створений жіночий монастир. Інші влаштували нову обитель неподалік селища Дегуті [191, с. 253].

Оновлення правлячої верхівки, яке відбувалось у зв'язку із зміною монарха, не змінювало поглядів на старообрядництво, продовжуючи розцінювати його як шкідливе для держави та пануючої Церкви явище. Роки правління малолітнього Петра II (1727-1730) також характеризувались політикою, спрямованою на послаблення еміграції старовірів за кордон. Розуміючи економічну шкоду, яку завдавали втечі підданих, уряд запровадив вкрай суворі заходи для її припинення. Відповідно до указу від 20 листопада 1728 року організаторів втечі за кордон могли засудити до смертної кари [47, с. 116-117]. Задля посилення економічного тиску вперше в історії запроваджено стягнення подушного податку з жінок-старообрядниць.

Воцаріння Анни Іоанівни призвело до посилення відповідальності за сповідування християнства за дониконівськими обрядами. Зокрема, у 1730-му році за перехід у старообрядництво передбачалось відправляти на вічну каторгу на галери та конфісковувати на користь казни все майно [47, с. 275]. У 1734 році було повторно (вдруге з 1684 року) заборонено будівництво старообрядницьких

церков, каплиць та молитовних домів [71, с. 3]. Крім традиційного подвійного податку у 1738 році, на них вперше було поширено рекрутський набір та збір коней. До того ж умови рекрутчини для старовірів були набагато важчими, ніж для православного населення синодальної церкви. Один рекрут висувався від 50 старообрядців (у православних – один від 350 селян при можливості викупу). З 1757 року ці правила були розповсюджені на українські та балтійські території Російської імперії [291, с. 130]. Навіть після цього влада побоювалась старообрядців. Розподіл рекрутів мав здійснюватися таким чином, щоб в одній роті не служили два прихильники старої віри.

У 1730-х роках еміграція за кордон старовірів особливо посилюється. Саме тому уряд Анни Іоанівни звернув увагу на російських емігрантів у Речі Посполитій. Вперше задля рееміграції населення було обіцяно помилування у разі повернення в певний термін до Росії [363, с. 425]. У 1732 та 1734 році було опубліковано три маніфести Анни Іоанівни, в яких оголошувалось закордонним росіянам, що вони можуть спокійно повертатись з Речі Посполитої до Росії. Для цього їм надавався двомісячний термін з дня публікації указу. Документ передбачав прощення всіх реемігрантів, в тому числі і тих, хто «страждає та скитається зі зневагою Християнського закону, душевно та тілесно пропадають», попередній подібний указ від 10 лютого 1732 року розповсюджувався лише на військових [47, с. 627-629]. Мігранти мали повернутись на місця попереднього проживання та виконувати покладені на них повинності чи службу [265, с. 25-26]. У релігійному питанні держава залишалась непохитною – хоча тілесних покарань не передбачалось, все ж всі мали принести покаяння, у разі зміни «віри Християнської» [48, с. 254-256]. Даного пункту було достатньо, щоб старообрядці навіть не розглядали ідеї повернення на батьківщину. Уряд визнавав, що повернення втікачів відбувається вкрай мляво, а кількість реемігрантів мізерна. У червні 1734 року було видано Маніфест, що знову закликав до повернення підданих на батьківщину. Новий термін для повернення встановлювався у «півтора місяці з

часу публікації в тих місцях цього указу», що автоматично продовжувало його дію на декілька місяців [48, с. 350-351]. Проте чергова акція не мала особливого успіху, адже не враховувала причин переходу російських підданих за кордон.

Водночас зауважимо, що за час дії указу через форпости Переяславського полку повернулось всього 656 сімей, більшість з яких – старообрядці. Незважаючи на значні пільги, для реемігрантів залишалась обов'язкова умова, яку старовіри не могли виконати, – примиритись із синодальною Церквою [291, с. 150]. Масової рееміграції не відбулося, і досить швидко було визнано, що законодавчо закріплені пільги не принесли очікуваних результатів. Тому вже у 1734 році уряд застосовує найбільш радикальний засіб повернення своїх підданих, що емігрували на польські та литовські землі. Було вирішено примусово повернути їх, використовуючи для цього російські війська. Армія мала силою змусити старообрядців-емігрантів повернутись на батьківщину. У квітні 1735 році Київським генерал-губернатором Йоганном Вейсбахом було сформовано спеціальну команду з п'яти полків під керівництвом Якова Ситіна. Каральна експедиція була спрямована проти відомого старообрядницького центру – Ветки. Оточивши поселення, вони «повернули» до Росії від 10 до 13 тисяч чоловік. Дана акція увійшла в історію старообрядництва як «перша вигонка Ветки». Тікаючи від карального полку, частина старообрядців, особливо заможних, повернулась на Стародубщину [261, с. 48-50].

У першій половині 1735 року корпус російської армії, що розташовувався у Литві, здійснив примусове виселення сотень російських емігрантів з північно-західної частини Великого князівства Литовського. За підрахунками литовських дворян наводять цифру у 60 тисяч чоловік примусово повернутих на батьківщину росіян. Однак ці каральні заходи не дали своїх результатів і масова міграція старообрядців, в тому числі за кордон, тривала [291, с. 131-132].

Влада впроваджувала нові заходи у боротьбі з міграцією на захід. У травні 1739 року імператриця Анна Іоанівна видала указ про посилення прикордонних постів Смоленським гарнізонним полком [49, с. 778]. У 1740 році у Ліфляндії

було запроваджено особливу комісію, що мала виявляти втікачів-селян та відправляти їх на поселення до російських губерній.

У 1735 році, відправлений до Польщі та Литви для розшуку втікачів-росіян, полковник Попов називав цифру близько 1 мільйона мігрантів. Значну частину серед них становили старовіри. За даними Сенату від 17 вересня 1742 року на територіях Литви та Польщі проживало 442 тисячі старообрядців, які мігрували у період з 1719 по 1736 рік. Загалом за період з 1710 по 1750-ті роки на зазначених землях з'явилося близько 11 старообрядницьких общин [291, с. 152-153].

Посилення заходів щодо охорони західного кордону лише підтверджує їхню безрезультатність. Розуміючи, що каральні акції не зменшують старообрядницької міграції, уряд Анни Іоанівни вдався до духовного навернення старовірів [291, с. 134]. Очевидно, що такі дії були ще менш вдалим за закриття кордонів. У першій третині XVIII століття міграція старовірів набула масового характеру, а в її основі лежали як релігійні, так і соціальні причини. Російський уряд був досить стурбований стихійною, з його точки зору, нелегальною еміграцією своїх підданих. Втеча кріпосного населення призводила до величезних збитків, адже воно забезпечувало до 90 % доходів держави. Задля припинення таких переселень застосовувались адміністративні, військові та силові методи. Питання зменшення міграції старообрядців неодноразово ставало темою обговорення в уряді, проте дієвих засобів щодо їх припинення напрацьовано не було. Держава продовжувала послуговуватись карально-репресивними заходами, сподіваючись просто залякати втікачів.

Двадцятилітнє перебування на престолі Єлизавети Петрівни (1741-1762) позначилось зростанням старообрядницької міграції. Еміграцію спричинило посилення заходів, спрямованих проти старообрядців, які переслідувались як у громадянському, так і церковному житті. Внутрішнє переселення було пов'язане з розвитком мануфактурного виробництва. У пошуках заробітку

відцентрові тенденції у міграційних процесах змінюються доцентровими – у напрямку великих міст з розвинутим промисловим виробництвом. Не залишаються осторонь цих процесів і старообрядці. В нових економічних умовах вони потягнулись з тихих околиць до торговельно-промислових центрів, проникаючи у міста. Взаємодопомога, що посідала важливе місце у старообрядницьких громадах, забезпечувала таку можливість [180, с. 9]. З метою зменшення переселення старовірів у 1745 році для них запровадили спеціальні паспорти з відміткою «розкольник». Тоді ж їм було заборонено іменуватись «старообрядцями», офіційно закріпивши за ними назву «розкольники» [359, с. 82-84].

Єлизавета Петрівна продовжила політику своїх попередників, намагаючись повернути закордонних старообрядців на батьківщину. Урядові спроби знову не увінчались успіхом. Політика рееміграції зазнала провалу, що підтверджується діями уряду, який постійно змінював терміни повернення мігрантів: до січня 1757 року, до липня 1758 року, до січня 1760 року, до вересня 1761 року, до травня 1762 року, до січня 1763 року. Поступки, обіцяні урядом, не змогли переконати старообрядців повернутись під імперську руку та покаятись перед синодальною церквою. Емігранти усвідомлювали, що держава не налаштована на справжнє «прощення» своїх підданих. Цими ж указами мігрантів, які відмовились повернутись на батьківщину, оголошували зрадниками. Такі розпорядження яскраво демонстрували реальне ставлення влади до емігрантів та старої віри, прихильниками якої була більшість переселенців. Активізація боротьби зі старою вірою викликала нові переселення старообрядців. Пов'язані вони були із відповідальністю, встановленою за відмову повертатись на батьківщину. В результаті посилення переслідувань нова хвиля переселення спрямовується не на схід, як очікувалось, а на захід – у глиб територій Речі Посполитої [269, с. 159-162].

За правління Єлизавети Петрівни політика щодо старообрядництва будувалась урядом скоріше з державної позиції, аніж з релігійної. Тим не менш

релігійний фактор відігравав у політиці значно більшу роль, ніж в роки правління Петра I та Анни Іоанівни.

Отже, перша половина XVIII століття стала часом послідовного посилення переслідування старообрядництва. Запроваджена Петром I віротерпимість суттєво не змінила становища старовірів у Російській імперії. Більше того, утиски старообрядців набули економічного характеру. Переважна більшість указів містили вимоги до місцевих адміністрацій посилити контроль за зміною чисельності старообрядців. Це призводить до нової хвилі переселення. На відміну від другої половини XVII століття, у першій половині XVIII століття основні міграційні потоки спрямовуються за кордони Російської імперії. Внутрішнє переміщення старообрядців помітно зменшується, адже ховатись від урядовців та церковників в середині країни стає дедалі важче. Держава робить ставку на добровільну рееміграцію, що чітко прослідковується у законодавчій діяльності. Спроби встановити нові взаємовідносини між старообрядцями та державною виявились провальними, а здійснені заходи не змогли зменшити потік старообрядців-мігрантів, що продовжували залишати Російську імперію.

Підсумовуючи зазначимо, що з самого початку проведення реформи патріархом Никоном Церква у тісному союзі з державою розпочала боротьбу з інакодумцями. Період формування основ старообрядницького руху припадає на роки найбільшого переслідування старовірів. У цей час Церква стає ідеологом, а держава – організатором кривавого терору щодо прихильників дореформених обрядів. Старовіри мали незначний вибір засобів, що могли б гарантувати їм свободу віросповідання. Найбільш безпечним з них виявились переселення та міграція. Втечею як засобом збереження життя та віри старообрядці послуговувались з перших років існування «розколу» Церкви. Спрямувавши свої погляди на віддалені території держави або за кордон, вже у другій половині XVII століття вони сформували основні старообрядницькі центри, які швидко збільшувались за рахунок притоку мігрантів. Постійно зростаюча

кількість переселенців стала результатом посилення боротьби зі старообрядництвом. В основу державної політики було покладено завдання фізичного винищення прихильників старої віри, що стало причиною міграції сотень тисяч старовірів. Спроби зупинити переселення робились з самого їх початку, проте урядова політика не давала жодних результатів. У першій половині XVIII століття робиться акцент на зменшенні закордонної міграції та поверненні втікачів на батьківщину. Для цього держава вдавалась як до показного примирення, так і до насильницьких дій. Але зупинити або принаймні зменшити кількість мігрантів-старообрядців не вдалося. Будь-які спроби були безрезультатними, адже влада не ставила за мету вирішення головної проблеми: подолання ідеологічної конфронтації та припинення переслідування власних підданих. Завдяки тому, що старообрядницький рух мав суто російській етнічний характер, міграція його послідовників в подальшому розширювала вплив Московського царства та Російської імперії на навколишні держави. Заселення старовірами віддалених та прикордонних територій сприяли швидкому їх освоєнню та включенню до суспільно-економічної системи держави. В результаті старовіри швидко перетворювали колонізовані ними землі на території з переважаючим російським населенням, а держава використовувала цей факт для захоплення нового життєвого простору.

РОЗДІЛ 3 ПЕРЕСЕЛЕННЯ СТАРООБРЯДЦІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

3.1. Напрями переміщень старовірів у другій половині XVIII століття

Початок 1762 року ознаменувався сходженням на російський престол Петра III (1762), який відкрив нову сторінку в історії старообрядництва. Петро III був імператором всього шість місяців, але повністю змінив державну політику по відношенню до старовірів на наступні шість десятиліть. Вперше заходи, що мали виключно каральний характер, були визнані цілковито недоцільними по відношенню до старовірів-християн, враховуючи їх підданство державі, в якій, у певній мірі, релігійною свободою користувались навіть іновірці – язичники та мусульмани [188, с. 111-112]. 29 січня 1762 року було видано іменний Указ щодо розробки Сенатом особливого положення для старообрядців, які проживали за кордоном і виявили бажання повернутись на батьківщину. Всім реемігрантам до Росії офіційно дозволялось здійснювати церковну службу за дореформеними книгами. Документ розповсюджувався на старообрядців, що проживали на тогочасних територіях Речі Посполитої та «інших закордонних землях» [51, с. 869-895]. Варто наголосити, що політика повернення релігійних втікачів до Російської імперії провадилась і попередниками Петра III. Проте саме йому належало особливе новаторство – надання свободи совісті та дозволу на відправлення церковного чину за дониконівськими стародруками [306, с. 138]. Відсутність такої норми у попередні роки робило всі подібні заходи малоефективними.

Гавриіл Державін вважав, що причиною змін у ставленні до старообрядців за часів Петра III слугувало прохання, подане селянином Маликівської волості (Казанська губернія) Іваном Серебряковим. У ньому містився проект заселення старовірами – вихідцями з Польщі необжитих місць на річці Іргиз, що впадала у

Волгу. Надалі ці території дійсно будуть визначені урядом для поселення прихильників старої віри, що повертались з Речі Посполитої. Відсутність релігійного фанатизму у поєднанні з перспективами економічної експлуатації старовірів, а також необхідність заселення порожніх земель призвели до пом'якшення політики та зміни урядових поглядів щодо прихильників дониконівського православ'я [141, с. 415; 336, с. 415]. Реалізація таких поглядів знайшла відображення у лютому 1762 року, коли було ліквідовано слідство над старовірами, що вдавались до самоспалення [51, с. 907-908] (прихильники найбільш радикального напрямку старообрядництва вважали, що прийняття добровільної мученицької смерті є необхідним для спокутування гріхів через «хрещення вогнем» [312, с. 58]). З метою зменшення релігійного тиску Сенат видав указ, що мав захистити старообрядців від свавілля місцевого духовенства пануючої Церкви [51, с. 908]. Уряд сподівався зменшити кількість масових самогубств, що традиційно відбувались на малозаселених околицях та завдавали значної шкоди державі. Намагаючись приховатись від урядових переслідувань, старообрядці опинялись там, де традиційно тиск на прихильників старої віри був найменшим. Проте, знаючи про наближення «слуг антихриста», їм вже не було куди тікати і вони знаходили лише один шлях порятунку – вогонь [301].

Як уже зазначалось, незважаючи на заходи, запроваджені ще урядом Єлизавети Петрівни, повернення старовірів з-за кордону відбувалось вкрай повільними темпами. Проголошені раніше правила, обов'язковою умовою яких була присяга офіційній Церкві, стримували старовірів від рееміграції. Навіть надання свободи церковної служби не переконало старообрядців у безпечності проживання на батьківщині. Урядовим указом від 28 лютого 1762 року було продовжено термін для вільного переселення з-за кордону (Польщі, Литви, Курляндії) російського населення «різних звань люду, також розкольникам, купцям, поміщицьким селянам, дворовим людям та військовим дезертирам» [15, с. 926]. Такі дії імператора сприяли зростанню його авторитету як в очах

старовірів, так і значної кількості пересічного православного населення імперії. З цієї причини у другій половині XVIII століття постать Петра III породила не одного самозванця. Найвідомішим серед них був очільник селянської війни 1773-1775 років Омелян Пугачов.

Після втечі у 1772 році з Дону, Пугачов задля отримання легального статусу перейшов польський кордон та приєднався до місцевих старообрядців. Видавши себе за старовіра та скориставшись сенатським указом, що гарантував йому право повернутись до Росії, Пугачов отримав на кордоні паспорт і направлення для поселення на Іргізі [212, с. 387-388; 277, с. 430-432]. Такий спосіб легалізації був поширений серед мігрантів-старообрядців. З підробленими документами вони переселялись на Стародубщину, а потім повертались до внутрішніх губерній – Московської та Калузької, де отримували легальний статус [362, с. 173].

Запроваджена Петром III політика щодо старообрядців знайшла своє продовження і у період царювання його наступниці – Катерини II (1762-1796). Прагнення збільшити населення держави спонукало імператрицю підтвердити попередні укази, що дозволяли старовірам-втікачам повернутись на батьківщину [219, с. 276-277]. Негативні наслідки міграції попередніх десятиліть, що мали під собою релігійні причини, не викликали ні в кого сумнівів. За наявними урядовими даними на початку 60-х років XVIII століття лише у Речі Посполитій та Османській імперії проживало чоловічої статі не менше, ніж 1,5 мільйони російських підданих та їхніх нащадків [306, с. 143]. Відповідно до сенатських указів від 14 грудня 1762 року та 20 травня 1763 року поміщицьким селянам – вихідцям з Польщі та Литви, дозволялось оселятись у палацових волостях [52, с. 129-132]. Фактично в указах містились роз'яснення Сенату щодо положень попередніх імператорських маніфестів: «Сенат, з'ясувавши зі справ, що між іншим, до цього часу серед втікачів з батьківщини до Польщі та інших закордонних земель, немала кількість перебуває розкольників, які не знають про силу закону, боючись переслідувань чи утисків.

Тому визначити всім проживаючим за кордоном старовірам, що їм дозволено приходити та селитись окремими слободами не лише у Сибіру та Барабінському степу, але і у Воронежській, Білгородській та Казанській губерніях на порожніх та вигідних землях». Переселенці мали право самостійно обирати, до якого стану приписатись: державних чи поміщицьких селян, купецтва чи повернутись до пана. Проте вони мали обов'язково сплатити податок, «який й інші місцеві розкольники сплачують» [336, с. 30-31]. Прагнучі продемонструвати свою лояльність до старообрядців, у грудні 1763 року було ліквідовано Розкольницьку контору, а старовіри були підпорядковані канцеляріям місцевих цивільних чиновників [52, с. 462-463].

З метою заселення необжитих земель Сенат вимагав від прикордонного начальства всіляко заохочувати старообрядців до переселення. Варто зауважити, що їхнє небажання повертатись до Росії було спричинене не лише релігійним фактором. З цього приводу Псковська провінційна канцелярія, Новгородська та Ризька губернські канцелярії повідомляли Сенат: «Ті ж в Польщі російські втікачі, які гарні будинки та статки мають, бажання до добровільного переселення не виявляють та обжиті місця залишати не бажають» [32, с. 19]. Для російської влади важливим завданням було заохотити до переселення старовірів з польських земель. Старообрядці складали 1,1 – 2 % від 8,79 мільйонів жителів Речі Посполитої. До 1772 року на її території могло проживати 100-180 тисяч прихильників дореформеного православ'я. Значна їх частина формально залишалась російськими підданими, в результаті чого казна недоотримувала значні кошти [292, с. 139-153].

За офіційними даними через кордон у 1763 році легально перейшло всього 129 старообрядців [32, с. 20]. Очевидно, що такі низькі показники не відповідали прагненню збільшити кількість населення за рахунок іноземців та повернення росіян-переселенців. Особи, що перетинали польський кордон найчастіше під вигаданими іменами, отримували паспорти для направлення до Астраханської губернської та Саратовської воєводської канцелярії для

поселення на відведених землях. Незважаючи на вкрай малу чисельність переселенців, уряд продовжував ставитись до них з відвертою насторогою. Про це свідчить пропозиція щодо їх розселення, подана Сенату: «І самих їх в одному місці і поблизу всіх не селити, але частину їх вивести на Барабінський степ (як це на конференції Сенату та Синоду обговорено було), а інших – у Казанській, Сибірській, Оренбурзькій, Воронежській (де багато порожніх для поселення та хліборобства зручних місць) губерніях розселити, та в інших губерніях – окремо, а інакше при містах та фортецях, в яких гарнізони знаходяться, та поселити окремими слободами» [32, с. 22]. Впровадження таких дискримінаційних норм зменшувало і без того низькі показники рееміграції старообрядців до Російської імперії. Більше того, старообрядці продовжували емігрувати до Речі Посполитої. За даними знайдених у 1867 році єдиновірським священиком Василем Волковим контрактів, у 1769 році російським старообрядцям було надано право на поселення на землях Невельського уїзду. Видавались контракти від імені Констанції Радзивіл та Ієроніма-Флоріана Радзивіла – хорунжого Великого князівства Литовського. За умовами контракту старовіри мали право оселитись у межах уїзду, сплативши лише оренду за користування землею [191, с. 181-182].

В той час, як уряд вживав заходів щодо недопущення поширення старовірами-переселенцями свого віровчення, православне духовенство пануючої Церкви зверталось до імператриці з проханням забезпечити пільги для старообрядців, що мали повертатись з-за кордону. Єпископ Тверський Афанасій (1758-1763) подав листа Катерині II, в якому зазначив: «Для заохочення до швидкого повернення розкольників з-за кордону дозволити їм деякі вгоди: перш за все запевнити, що їх не буде повернуто назад поміщикам. Ті, хто має більший капітал чи знання у ремеслах, за їхнім бажанням прийняті будуть у купецькі цехи, а інші – поселені окремими слободами та приписані палацовими селянами. Забезпечити їм на п'ять років пільги від податей, робіт та рекрутчини, щоб господарства свої завести змогли» [34, с. 178]. У питанні розселення

старообрядців архієпископ підтримав урядовий курс та закликав контролювати, щоб старовіри розселялись малими групами та навіть в окремі слободи.

Впровадження урядової політики, спрямованої на повернення старообрядців до Росії, збіглося у часі із захопленням нових земель та розширенням території держави. Історія заселення та соціально-економічного розвитку Південної України нерозривно пов'язані з її стратегічним географічним розташуванням, кліматичними та ландшафтними особливостями, наявністю корисних копалин, а також різноманітними політичними факторами, що впливають на культуру та економіку краю [103, с. 5]. Від самого початку приєднання південноукраїнських земель влада визначила курс на їх заселення російськими колоністами, створюючи максимальні перепони для проникнення сюди українського населення. Росіяни-старообрядці, що втекли за кордон, але зберегли свою прихильність до Росії, стали частиною цієї політики. Їх запрошували поселитись по території так званої Української лінії на правому березі річки Донець. В результаті цього старовірами були заселені басейн річки Бахмут та Бахмутська провінція [96, с. 60-62]. Вже наприкінці XVIII століття на території нинішньої Запорізької області з'явилося декілька старообрядницьких общин. Старообрядці з Єлизаветградського та Олександрійського уїздів Херсонської губернії оселились тут одразу після знищення у 1775 році Запорізької Січі з наступним вигнанням звідси козаків. З часом на цих територіях оселились старообрядці зі Стародубських слобід Чернігівщини та російських регіонів, а також із Австрії, Польщі, Молдавії, Туреччини [95, с. 51-52]. Місцева влада за підтримки уряду масово запрошувала старовірів на південні терени, захищала і надавала їм виняткові пільги. Старообрядці стали потужною колонізаційною силою на території Запоріжжя. Фактично під час заселення південного регіону російська влада свідомо віддавала перевагу у політиці колонізації південних територій іноземцям та росіянам над місцевим українським населенням [274, с. 3-4]. Росіяни ж були представлені переважно переселенцями-старообрядцями, що мали явну перевагу над православними

пануючої Церкви на цих територіях. Уряд свідомо робив ставку на старовірів, вважаючи їх більш спроможними до ведення господарської діяльності в місцевих умовах. Олександр Бельський зазначає, що православних-великоросів у регіоні налічувалось всього 4-8%, а в регіоні переважали прибічники «різноманітних розколів та сект» [98, с. 9].

Правління Катерини II стало часом остаточної зміни державної політики щодо старообрядців, а саме явище старої віри стало оцінюватись лише як релігійний феномен [183, с. 138]. Якщо у березні 1764 року було встановлено різницю між поняттями «розкольник» та «старообрядець» [308, с. 17-27], то з 1782 року на державному рівні було офіційно заборонено використовувати назву «розкольники» для позначення в офіційних документах прихильників дониконівського православ'я [85, с. 115]. З цього часу за ними закріпилась назва «старообрядці». Хоча вона також не відображала внутрішньої суті цього явища, все ж не була такою образливою для його прихильників. У тому ж році було відмінено подвійне оподаткування прихильників старої віри [55, с. 634]. Очевидно, що в цей період старообрядництво перестало розцінюватись урядом як загроза стабільності державного ладу [266, с. 90]. З 1782 року було скасовано особливий облік старообрядців, що ускладнює визначення кількості та основних шляхів їхнього внутрішнього переселення. Після указу 1783 року про відкриття типографій старовіри почали друкувати книжки у власній типографії у селищі Клинци на Стародубщині, що до цього їм доводилось робити таємно в Польщі [219, с. 277]. В цей період відбувається формування старообрядницьких общин в Москві та Петербурзі [85, с. 162]. Відповідно до Міського уставу 1785 року прихильники дониконівського православ'я отримували право бути обраними до місцевих адміністрацій та свідчити у судах, в їхніх руках зосереджувались величезні капітали [70, с. 710; 306, с. 159-160]. Фактично старообрядцям була надана можливість переміститись з віддалених околиць до самого центру Імперії [371, с. 130-132].

Поряд із урядовою колонізацією старовіри південних земель продовжували стихійне переселення на Далекий Схід. У другій половині XVIII століття відбулось заселення старообрядцями територій Південно-Західного Алтаю – багаточисельних та малодоступних гірських долин басейну річки Бухтарма, а також високогірного Уймонського степу біля витоків річки Катунь. Історія появи старовірів у верхів'ї річки Бухтарма пов'язана переважно із втікачами до гірських районів Алтаю та інших місць через релігійні переслідування. Тікаючи, старовіри заселяли найбільш недоступні місця: ущелини та гори. Від місцевості проживання походить і їхня особлива назва – «каменярі» (рос. – «каменщики»). Офіційне заселення цих земель бере свій початок від видання сенатського указу «Про заняття в Сибіру місць від Усть-Кам'яногірської фортеці по річці Бухтармі». У 1761 році під час гірської розвідки прапорщиком Зеленим у верхів'ї Бухтарми було знайдено поселення старообрядців. Гірничо-заводське начальство спрямувало зусилля на знищення старообрядницьких осередків через побоювання втечі пригніченого заводського люду до вільнодумців-старовірів. Будь-які спроби боротьби зі старовірами призводили до їхнього подальшого просування у глиб територій – у найбільш непрохідні та малодоступні місця, куди експедиції не мали змоги дістатись. Інша частина старовірів була вимушена вдатись до традиційної форми протесту – самоспалення. Для викорінення цього явища у 1765 році було видано Указ про боротьбу та недопущення самоспалення у Сибіру [101, с. 8-10].

Все ж не всі прихильники дониконівського православ'я опинились тут через релігійні переслідування. Серед територій, визначених указом Катерини II від 4 грудня 1761 року для розселення прийшлих з-за кордону старообрядців, були вказані і далекосхідні та сибірські землі [52, с. 126-127]. Таким чином, тут проживали старообрядці, які мігрували сюди добровільно [173, с. 57].

Водночас із заселенням Бухтарми відбувається розселення старообрядців за течією річки Ульби та Уби (притоки річки Іртиш, сучасні території Російської Федерації та Казахстану). Серед місцевого населення переселенці отримали

назву «поляки». Пов'язана вона з їхнім походженням – до приходу на Алтай у другій половині XVIII століття ці старовіри проживали на Ветці, що розташовувалась на землях Речі Посполитої. Старообрядці були переселені в результаті каральної акцією російських військ під командуванням генерал-майора Маслова у 1764 році, яка відома як друга вигонка Ветки [167, с. 28-29]. Російські війська переселили більшість захоплених старообрядців розгромленої Ветки до Сибіру: на Алтай та до Забайкалля, де вони відомі під назвою «сімейні» [101, с. 4-5]. Ф.Ф. Болонєв дослідивши матеріали Державного архіву Іркутської області вважає, що старовіри Забайкалля були вихідцями не лише зі Стародубщини та Ветки. Частина їх була виведена з таких українських міст, як Бар, Вінниця, Хмільник, Бердичів, Меджибіж, Холмич, Себеж [104, с. 235-240]. В результаті близько 1,5 тисячі старообрядців було поселено поблизу Коливано-Кузнецької оборонної лінії [191, с. 299]. Серед переселених старовірів значну частину складали жінки, в той час як місцеве гірське населення було переважно чоловічим. Завдяки змішаним шлюбам між так званими «каменярами» та «поляками» досить швидко відбулась асиміляція (див. Додаток Б) старовірів-переселенців, що пришвидшило їхню соціальну інтеграцію [101, с. 58]. В останній чверті XVIII століття гірські старообрядці вчинили спробу перейти у підданство до Китаю, кордон з яким у той час проходив по річці Бухтармі. Щоправда, спроба не увінчалась успіхом. Згодом, у 1791 році місцеві старовіри звернулись до Катерини II з проханням прийняти їх у підданство на правах іновірців. Наступного року вони були помилувані за втечі та переховування від влади, а також обкладені податками, які стягувались з іноземців. Як наслідок у 1792 році замість розкиданих у горах невеличких селищ у два-три будинки утворилось дев'ять старообрядницьких поселень, що проіснували на цих територіях до першої чверті XX століття [101, с. 12-14].

Варто зазначити, що в основі державної політики переселення старообрядців з Польщі до Забайкалля лежав не релігійний фактор. Причина його – економічна потреба, викликана розвитком гірничозаводського промислу

у регіоні та встановлення кордонів з Китаєм. Отже, виникла нагальна необхідність у значній кількості хліба та продовольства для утримання гірничих робітників та розквартированого у прикордонні війська. Старообрядці не лише становили значний колонізаційний потенціал, а й змогли ефективно розвинути землеробство на далекосхідних околицях російської держави [247, с. 11]. При цьому, незважаючи на свою віддаленість, мешканці уральських скитів не поривали зв'язків з ветковськими та волзькими старовірами [118, с. 14].

Переселялись на Урал і старовіри з Нижегородських земель. У 1736 році вони фігурують у згадках про відомі уральські заводи Демидових та Осокіних [89, с. 17]. Поширення «розколу» з Нижегородських земель набуло таких масштабів, що влада була вимушена заборонити старовірам виїздити до інших губерній. Задля недопущення міграції місцевих старовірів за кордон, урядом було заборонено видавати їм паспорти [47, с. 890-891].

Урядові заходи, реалізовані протягом 60-х років XVIII століття, відкрили новий шлях старообрядницької міграції. Старообрядці, що погодились добровільно покинути Ветку, були розселені у Середньому Поволжі. Вони заснували значну кількість поселень у Миколаївському та Новоузинському уїздах Саратовської губернії [181, с. 47]. Інших старовірів, що повертались з-за кордону, направляли на поселення на річки Великий та Малий Іргиз (ліві притоки Волги). На цих землях здавна оселялись різноманітні втікачі, злочинці та інакодумці [118, с. 14-15]. Маніфестом Катерини II ці території були визначені для реемігрантів, де їм було виділено до 70 000 десятин землі для заселення та ведення господарства. Колонізація краю пройшла досить швидко. Підприємливі старообрядці за короткий час збудували декілька сіл, в яких мешкали лише старовіри. Завдяки гарантованій свободі віросповідання для переселенців тут з'явилися старообрядницькі монастирі. Іргиз фактично зайняв місце Стародуб'я та став центром релігійної міграції старообрядців у Російській імперії [209, с. 439]. Прихильники дореформеного обряду приїздили на ці землі цілими сім'ями, щоб оселитись поблизу нових святинь. Сюди прийшли люди

різного суспільного походження: купці, міщани, селяни, військові та різночинці [110, с. 233-238]. Таким чином, до кінця XVIII століття переселенцями було створено відомий центр старообрядництва біглопопівської згоди – Іргизькі монастирі [118, с. 15].

Окрім закордонних старовірів до цих поселень тяжіли і старообрядці внутрішніх російських губерній, а також старовіри-козаки з Донщини, Волги та Уралу. Подальше заселення уральськими козаками берегів річки Чагань (1780-ті роки) та Чижі (1790-ті роки) сприяло поширенню у регіоні не лише старої віри, а й землеробських традицій. Іргизькі старообрядці зробили значний внесок у колонізацію цих територій, фактично забезпечивши їхнє господарське освоєння. В подальшому діяльність на Іргизі старообрядницьких монастирів сприяла швидкому розповсюдженню старої віри серед Уральського війська [118, с. 16]. Колонізувавши цей край, старообрядці перетворили його у житницю Росії, побудували великі слободи, навколо кожної з яких з'явилося декілька монастирів-скитів [191, с. 257].

Більша частина переселенців знаходила притулок у козацьких форпостах та хуторах. Серед утікачів на Уралі були і такі, що оселялись в усамітнених місцях та вели відлюдне, пустинне життя. До їх числа можна віднести також каторжників з сибірських шахт, які переховувались від переслідувань начальства, присвячуючи залишок свого життя молитві. Сюди мігрували старовіри, які заснували в Уральському війську нові скити [118, с. 11]. У 1837 році, через побоювання заслання та репресій, основна маса місцевих старообрядців перейшла до єдиновірської церкви.

Увагу уряду привернув той факт, що купці-старовіри зосереджували у своїх руках значні капітали. Серед найвідоміших були такі родини як Юрушеви, Злобіни, Расторгуєви та інші, що були знаними і у старообрядницькому світі. В цей період старообрядництво все менше цікавить владу як релігійний рух, але все більше привертає увагу як організація заможних верств суспільства [180, с. 10]. До указу Катерини II 1785 року старообрядцям заборонялось

приписуватись до міського стану та бути купцями. Надання їм деяких громадянських прав, зокрема, права судового свідчення (1796 рік), ліквідації стягнення зі старовірів подвійного податку (1782 рік), надання дозволу обиратися на громадські посади (з 1785 року) забезпечувало можливість старовірам легально оселятись у містах – центрах промислу та торгівлі [307, с. 77]. «Швидко розвивався у їхніх руках капітал, – говорить про них П. Мельников-Печерський, – що варто віднести до характерної для них домашності та дбайливості, а особливо до внутрішнього зв'язку, що утримував їхнє суспільство, в якому взаємодопомога складала ледь не основу життя». Дійсно, зміна становища старовірів у російському суспільстві забезпечила наприкінці XVIII – на початку XIX століття зосередження у руках міських старообрядців значного капіталу [236, с. 132].

Міграційні хвилі, що активізувались у другій половині XVIII століття були пов'язані з розвитком мануфактурного виробництва. У пошуках заробітку відцентрові тенденції у міграційних процесах змінюються доцентровими – у напрямку великих міст з розвинутим промисловим виробництвом. Не залишаються осторонь цих процесів і старообрядці. В нових умовах старовіри потягнулись з околиць до торговельно-промислових центрів, проникаючи у міста. Взаємодопомога, що була прийнята серед старовірів, забезпечувала підтримку переселенцям. Допомогу мігрантам надавали заможні старообрядці, сприяючи одновірцям у пристосуванні до нових умов. В результаті такої злагожденості старовіри у містах швидко формують власні осередки, в яких було згуртовано значні капітали [180, с. 9-10].

Друга половина XVIII століття стала часом не лише рееміграції та посилення внутрішнього переміщення старовірів у Російській імперії. Старообрядці масово переселяються і за кордоном – на землях, що увійшли до володінь Австрійських Габсбургів. Перші старообрядницькі общини на Буковині були засновані у 1760-х роках. Микола Субботін вважав, що старообрядці в цьому регіоні вперше з'явилися на теренах Молдавського

князівства та оселились у Ясах. Відбулось це через жорстокі заходи Софії Олексіївни. Надалі старообрядці звідси розселялись австрійськими та османськими володіннями [346, с. 114]. Значний вплив на подальшу міграцію на території Австрійської імперії і частково Румунії відіграли російсько-турецькі війни. Особливе посилення старообрядницької міграції на ці території відбувалось за часів Катерини II, коли кордони Росії безпосередньо наблизились до Дунайських держав. У 1774 році, після завершення чергової російсько-турецької війни та підписання Кючук-Кайнарджийського мирного договору, австрійські війська на чолі з генералом Габріелем фон Сплени увійшли до Чернівців та до кінця року зайняли всю Західну Буковину. Перехід цієї території під владу Австрійської імперії робили її ще більш привабливою для міграції старовірів.

У травні 1775 року, на основі Константинопольського трактату між Австрійською та Османською імперіями, до складу першої увійшли території Дистрикту Буковина [108, с. 46]. Майже одразу сюди переселяються мешканці навколишніх молдавських поселень, серед яких була значна кількість старообрядців. Найбільше переселенців опинилось у селищі Міттока – Драгомирна, що розташовувалось на землях Драгомирського православного монастиря, та більш відоме у старовірів під назвою Соколиців. Сім'ї, які тут проживали і були першими російським старовірами, що з'явилися в австрійських володіннях. Таким чином, перша поява старообрядців в Австрії, а саме на Буковині, відбулась у часи приєднання цих областей до австрійських володінь [340, с. 56]. Центрами старообрядницьких поселень стають слободи Соколиці, Біла Криниця (або місцевою мовою Фонтан Альба, що і перекладається як Біле Джерело), Климовці (місцева назва Климоуци). За досить короткий період ці поселення були заселені виключно російським населенням – вихідцями з Москви та навколишніх губерній [68, с. 84-85]. Біла Криниця почала заселятись старовірами після 1777 року, переважно мігрантами з османських володінь по Дунаю [236, с. 193].

Становище, у якому перебували перші липованські сім'ї, що переселились до Австрії, не було кращим за становище їхніх одновірців у Російській імперії [217, с. 32-33]. Вони не лише не мали будь-яких прав чи привілеїв порівняно з іншими мешканцями Буковини, але і зазнавали утисків у вільному здійсненні служби за своїми обрядами. В результаті священник, що мігрував разом зі своїми прихожанами-старовірами, був вимушений повернутися до Молдавії. Однак з 1783 року у положенні австрійських липован відбулися помітні зміни на краще, а кількість старообрядців на Буковині за короткий час значно зросла [340, с. 58]. У патенті імператора Йосифа II (1765-1790) від 9 жовтня 1783 року, врученого представникам старообрядців, було надано дозвіл на переселення до австрійських володінь із можливістю вільного проведення служби за старим чином [191, с. 303]. Австрійська влада надала їм статус іноземних колоністів з цілим рядом пільг та привілеїв. Зокрема, переселенці звільнялись від сплати податків на 20 років, військової служби на 50 років та отримували можливість за незначні кошти придбати земельні угіддя для ведення власного господарства. У 1817 році права були повторно підтверджені імператором Франциском II (1804-1835) [113, с. 68-70].

Старовіри, що мігрували до Буковини, швидко створили достатньо заможну громаду. Хоча особливим багатством вони не вирізнялись, проте даровані їм привілеї дозволяли задовольняти не лише релігійні потреби. Хліборобство та садівництво, як традиційні заняття у регіоні, давали непоганий заробіток. Торгівля складала для старообрядців основу економічної стабільності та формування капіталу. В цей же час на Буковині з'явилися перші переселенці – представники чорнобильської згоди (див. Додаток Б). Чорнобильські старовіри оселились у місті Сучава та поступово заселили урочище Варниця [94, с. 1-2].

Одночасно із старообрядницькою міграцією на південь не припинялось переселення старовірів і у західному напрямку. Продовження релігійних утисків змушувало старовірів переселятись у держави, де релігійне

інакодумство не розцінювалось як кримінальне діяння. До таких відносились Річ Посполита, особливо у межах Великого князівства Литовського, а також Королівство Пруссія. Міграційним центром старообрядництва на литовських землях ще з другої половини XVII століття була Латгалія (південно-східна частина Латвії) [225, с. 146-147]. У середині-другій половині XVIII століття важливим джерелом поповнення старообрядницьких поселень Латгалії стають старовіри Ветки. У результаті другої вигонки Ветки 1764 року частині старовірів вдалося втекти від російських каральних загонів [52, с. 916-920, 932-933, 945-947]. Вони були вимушені емігрувати до Великого князівства Литовського. З метою подальшого розшуку втікачів, урядом одразу було складено реєстр осіб, що втекли на поселення за кордон [167, с. 28-32]. З нього видно, що частина ветковських старовірів осіла на землях графа Констани Людвіга Плятера у Дінабурському старостві: у Пантелішках – 30 садіб, Брентелішках – 20, Михайловій – 2, Гревері – 15 та інших. У реєстр потрапило і декілька селищ поміщика Гільзена, що знаходились у Ліфляндії. Всього за реєстром у Латгалії нараховувалось 320 садіб ветковців, що дає можливість говорити приблизно про 1600 чоловік старообрядців, які оселились у Латгалії в 1764 році [160, с. 10]. Цікавим є той факт, що Плятер був послом Речі Посполитої у Росії та навіть був нагороджений російським орденом Олександра Невського. Проте служба у зовнішньополітичному відомстві не стала перепорою у використанні невдоволення старообрядців задля заселення власних володінь у Латгалії. Господарський інтерес був якщо не головним, то одним з найважливіших факторів, що визначав терпимість та прихильність до старообрядців у цьому регіоні [292, с. 139-153].

На початку 70-х років XVIII століття зростає роль таких міграційних центрів як Режица (Резекне, Латвія) та особливо Дінабург (Даугавпілс, Латвія). Різке збільшення кількості старообрядницького населення змусило Сенат звернутись у 1771 році до імператриці. У доповіді зазначалось: «про необхідність протидіяти розколу у цьому регіоні, задля чого звести за рахунок

казни православні церкви у цих містах» [278, с. 28-29]. Проте уряд не ставить собі за мету протидіяти міграції старообрядців на ці землі. Збільшення російського населення у регіоні було важливішим за релігійні протиріччя зі старообрядцями.

Перший поділ Речі Посполитої 1772 року та приєднання її земель до Російської імперії спонукало старовірів тікати від релігійних утисків та переслідувань. Старообрядці Латгалії переселитись углиб територій, які ще залишались польськими – до Сувалкії та Августовщини. До них приєднались старообрядці-переселенці, переважно селяни, з Псковської, Калузької, Московської, Новгородської, Олонецької, Петербурзької, Володимирської, Віленської, Гродненської, Курляндської та інших губерній Російської імперії [159, с. 153].

В той же час відбулось зростання кількості російських старовірів у Зарасайському краї. Виникли нові поселення, де за першої ж можливості будували хоч невелику молитовню [341, с. 144]. У 1755 році російськими військами була розгромлена Гудишська старообрядницька обитель – відомий з 1728 року центр феодосіївської згоди. Частина братії переселилась до селища Дегуті, де одразу була облаштована молитовня. У 1778 році, після зростання кількості місцевих старообрядців, вони побудували тут перший храм [92, с. 57]. Перетворення Дегуті на центр старообрядницької міграції пов'язано із появою тут заможного курляндського купця-старовіра Тіта Танаєва. За його сприяння у 1782 році було відкрито старообрядницький цвинтар, а у 1793 році – ще один храм. У цей період кількість прихожан становила більше, ніж півтисячі, а Танаєв став духовним наставником безпопівської громади [191, с. 253-254].

З приєднанням нових територій до російської держави пов'язано також заселення територій степової України. Русифікація степових та південних українських земель розпочалась одразу після їх приєднання. З цією метою у 1762 році старообрядцям на чолі з Федором Сенковським, який «вийшов із Литви, оселився біля фортеці Святої Єлизавети для промислу купецького», були

надані пільги для поселення [212, с. 63]. Того ж року володіння навколо фортеці Святої Єлизавети були узаконені та визначені як володіння старообрядців, після чого іменувались у документах як «розкольницькі» [11, арк. 3-4]. Районами виходу переселенців були Московська, Калузька та Чернігівська губернії. Проте основну масу мігрантів складали вихідці з Польщі, в тому числі і Правобережної України [212, с. 81]. Від самого початку заселення цих територій, уряд поставив на меті колонізувати його росіянами та іноземцями, заборонивши тут поселятися українцям [50, с. 716-717].

Об'єднавши Нову Сербію, Новослобідський козацький полк, Слов'яно-Сербію, землі Війська Запорізького Низового, Українську укріплену лінію та Бахмутську провінцію, у 1764 році було створено Новоросійську губернію. Новостворена адміністративна одиниця через своє прикордонне положення мала характер військово-адміністративного утворення і поділялась на провінції і полки. Після затвердження доповіді Сенату від 22 березня 1764 року відбувається прискорене заселення цих земель. Сюди було дозволено переселятись усім бажаючим вихідцям з-за кордону, а також російським підданам та запорожцям, які проживали у Польщі або інших державах. Колонізаторам на потреби облаштування з казни виділяли по 30 рублів, які не підлягали поверненню, якщо новоприбулі записувались на військову службу. Усі Новосербські поселення було поділено на 70 округів: 52 виділялось для військовослужбовців, 2 – для міських мешканців, 16 – для старообрядців та інших закордонних вихідців. Якщо враховувати, що загальна територія Новосербського поселення складала 1,421 млн десятин землі, то на долю старообрядців припало близько 269 тисяч десятин [91, с. 83-84].

Наступ на автономні права українського козацтва та ліквідація Гетьманського устрою російською імперією відкрила для себе шлях до масового заселення українських земель. Тоді ж було утворено Єлизаветградську провінцію, до складу якої увійшли землі Нової Сербії та Новослобідського козацького полку. Збереглися дані про колонізацію провінції у 1763-1765 роках.

Лише за 1763 рік на ці території прибуло близько 1 212 осіб-старообрядців, протягом 1764 року – 4 990, а протягом 1765 року – 5 272 особи. Загалом, на початку 60-х років тут вже проживало 24 627 осіб чоловічої статі. Таким чином, лише за один рік населення зросло на 23,5%. Серед мігрантів нараховувалось росіян – 5 324 чоловік, українців – 4 193, волохів – 726, сербів – 52, македонців – 17, болгар – 20, угорців – 16, німців – 15. Прибулі росіяни поділялись на православних – 244, та старообрядців – 4 990 осіб чоловічої статі [172, с. 103]. Старовіри, що переселились на землі Єлизаветградської провінції у 1765 році, були зараховані до селянського стану (приблизно 5 254 чоловік) та купців і цехових майстрів (приблизно 1 505 чоловік) [1]. Володимир Кабузан вважає, що старообрядницька колонізація Єлизаветградської провінції досягла свого піку у 1764-1765 роках. Друга хвиля колонізації припала на 1768-1769 роки, проте, вона була менш інтенсивною, ніж перша. Причиною зменшення числа переселенців можна назвати російсько-турецьку війну 1768-1774 років [172, с. 105]. Протягом 1756-1767 років старообрядці заснували у Єлизаветградській провінції власні поселення: 1756 – Росоховатка, Клитнівка; 1757 – Злинка, Клинци, Лиса Гора; 1764 – Нова Вись, Іванівська, Плоське, Галаганівка, Красноярска; у 1765 – Золотарівка та Покровська, 1766 – Гончарівка, Калантаївка, Зибка; 1767 – Антонівка, Уховка, Веселий Кут, Нікольська. З метою недопущення втечі старообрядців «описних малоросійських слобод», які також активно мігрували до Єлизаветградської провінції, було наказано не видавати їм паспортів, а у разі необхідності додатково наділити землею [53, с. 371-373]. Все ж основною причиною переселення старообрядців з внутрішніх губерній Росії залишався релігійний фактор, в той час як для старовірів з-за кордону пріоритетним була його господарська привабливість [133, с. 155].

За досить короткий час старовіри, що проживали поблизу фортеці Святої Єлизавети, розбудували великі та багаті села, які знаходились на протилежному від фортеці, лівому березі річки Інгул. Старообрядці на цих територіях склали першу купецьку гільдію та вважались купцями фортеці Святої Єлизавети [390,

с. 471]. У 1765 році, у зв'язку з утворенням губернії, у штаті Єлизаветградської канцелярії було затверджено посаду «розкольницького» командира та прикордонного комісара у чині штаб-офіцера, у віданні якого знаходились усі старовіри. Після проведення Олексієм Мельгуновим перетворення (у 1764-1765 роках обіймав посаду Новоросійського генерал-губернатора) «командир розкольницьких слобод» був також призначений прикордонним комісаром та увійшов до штату Губернської Канцелярії [329, с. 68-69].

Указом від 22 березня 1764 року всім російським підданам, що проживають у Польщі та інших державах, надавалось право селитись на землях щойно створених губерній. Російські переселенці, до числа яких входили старообрядці, отримували по 12 рублів на душу «без вороття». Небагаті переселенці для ведення господарства отримували земельні наділи і звільнялись від податків та повинностей на термін від 6 до 16 років. Запропоновані пільги не забезпечили швидкої колонізації регіону. Задля збільшення населення російська влада вдалась до звичних методів – здійснила у 1764 році військовий похід на Поділля. В результаті акції під командуванням Івана Гудовича в район фортеці Святої Єлизавети було виведено більше трьох тисяч старообрядців [296, с. 44]. Як підсумок, лише у Єлизаветградській провінції за 1764 рік кількість старовірів зростає з 4 990 чоловік до 6 759 чоловік. З них до селян було приписано 5 254 чоловік, до купців та цехових – 1 505 [172, с. 103-104].

Заселення навколишніх земель старовірами було пов'язано з їхнім відомим центром – Стародуб'ям. З цих територій до 1767 року вийшло близько 2 370 старовірів. Вони заснували села – Злинка, Клинци, Нікольське, що виділялись в окрузі своєю заможністю. Значна кількість переселенців та занепокоєння, що разом зі старовірами прийдуть українські колоністи, змусили уряд у 1765 році заборонити вихідцям зі Стародубщини та Чернігівщини оселятись на землях поблизу фортеці Святої Єлизавети [156, с. 8-9].

На початку 1768 року в Єлизаветградській провінції проживало лише старообрядців чоловічої статі 5 999 [172, с. 106]. За документами

Новоросійської губернської канцелярії, станом на 1773 рік старообрядців у губернському центрі – м. Кременчузі та Єлизаветградській провінції – проживало чоловіків і жінок разом 12 650 чоловік [328, с. 773]. До 1775 року чисельність старовірів у Єлизаветградській провінції дещо зменшилась і складала 12 286 чоловік, з яких державних селян 10 117, купців та цехових – 1 337 чоловік, що складало 12,46% від загального числа мешканців провінції. Російські старообрядці Єлизаветградської провінції у 1775 році за чисельністю займали третє місце після українців (64,94%) та молдован (18,47%) [172, с. 109]. У 1778 році Міністерство внутрішніх справ наполегливо рекомендувало Григорію Потьомкіну закрити побудовану старообрядцями у фортеці Святої Єлизавети дзвіницю [70, с. 5].

Протягом російсько-турецької війни 1768-1774 років генерал-фельдмаршал Петро Румянцев вивів з території Речі Посполитої та Бессарабії 1 242 сім'ї російських старообрядців [329, с. 89]. Саме на цей час припадає переселення з Молдавії старообрядців, що заснували у Єлизаветградській провінції слободу Знам'янка [223, с. 65] (сучасний населений пункт Знам'янка-2, Кіровоградської області). Переселення старообрядців до Знам'янки здійснював спеціальний осадчий, що отримав «за кожну душу» 1 рубль 50 копійок [248, с. 284], а від слободи всього отримав 1 130 рублів [26]. До 1784 році у Знам'янці 127 дворів належали старообрядцям, де проживало 843 людини [223, с. 214].

Знам'янські старообрядці вже у 1776 році мали власну каплицю. Службу у ній відправляв священник, що прийшов разом з переселенцями з Молдавії [131, с. 152]. На початку 90-х років XVIII століття старообрядці Знам'янки мали власну церкву Пресвятої Богородиці [27]. Служба у ній здійснювалась священником, який був хіротонований пануючою Церквою за дореформеними обрядами. Вважається, що прийняття ієрархії від офіційної Церкви поклало початок такого напрямку в історії російського православ'я як Єдиновірство –

течії у старообрядництві, прихильники якої визнавали духовенство пануючої Церкви при збереженні дониконівських обрядів.

Російська імперія дуже вдало використовувала досвід старообрядців, набутий ними за століття гонінь. Старовіри зробили величезний внесок у розвиток південних регіонів, захоплення яких відбувалось протягом другої половини XVIII століття. Важко не погодитись з думкою Володимира Миловидова, який стверджував: «певною мірою старообрядництво виконувало в Росії ту ж історичну місію, що і протестантизм на Заході» [238, с. 11]. Старообрядці дали поштовх розвитку торгівлі, промислової та ремісничої діяльності на тих територіях, куди були переселені російським урядом. Яскравим прикладом може слугувати Єлизаветград, де у перші роки після заснування поселень поряд з фортецею, старообрядці склали до половини мешканців [91, с. 117]. Ще в 1762 році їм було надано виключне право торгівлі біля фортеці Святої Єлизавети [52, с. 299-300]. У цій справі конкуренцію старообрядцям склали лише греки, що також мали особливий статус у цих місцях [28, арк. 1-33; 91, с. 125]. Враховуючи близькість кордону, тісні зв'язки із Польщею, Молдавією, Кримом та популярність елизаветградського ярмарку, старовіри-переселенці отримали можливість нагромадити значний капітал.

Єлизаветградським старообрядцям було відведено важливе місце у подальшій колонізації південних територій. Князь Григорій Потьомкін, особисто піклуючись про заселення створеної у 1784 році Таврійської області, сприяв міграції старовірів. Постало гостре питання залюднення краю, яке Потьомкін у своєму листі до Катерини II від 10 серпня 1785 року пропонував вирішити наступним чином: «Дозволяти всім старообрядцям, які переселяються на місця, що лежать між Дніпром і Перекопом, отримати попів від архієрея Таврійського, відправляти службу за стародрукованими книгами.... Закордонним, показавши ці вигоди, зробити виклик. Для першого досвіду я вже переселяю Знаменську слободу Єлизаветградського повіту на Кінські води» [35, с. 120]. В цей же час він активно листується з продовжувачами справи

монаха Никодима щодо висвячення старообрядницьких архієреїв. У своєму листі від 18 серпня того ж року він обіцяє старообрядцям Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництва священників від Таврійського єпископа, що служитиме за старим обрядом, у разі переселення їх на землі «що по ліву сторону від річки Дніпро протяглися» [117, с. 38-39]. Але уряд заборонив переселення старообрядців з цього регіону, тож головний акцент було зроблено на переселенні єлизаветградських старовірів. Протягом 1783-1787 років з Єлизаветградського повіту на південь відправилось 808 старообрядців-чоловіків, частина з яких осіла на територіях майбутньої Херсонської губернії [156, с. 10]. Повністю втілити свої задуми Потьомкіну не вдалось. Проте переселення єлизаветградських старообрядців на південні території сучасної України започаткувало у другій половині XVIII століття новий напрям старообрядницької міграції.

Далеко не всі старообрядці, що вирушали на південь, осідали саме там. Зі старовірами, які вимушені були повертатись з південних земель після невдалої спроби мігрувати, пов'язана поява значної громади у Кременчузі [260, с. 375-377]. Вперше вони з'явилися тут в останні десятиліття XVIII століття після приєднання Кримського півострова. Побудова нових міст вимагала значних зусиль, а також робочої сили. З цією метою заохочувалось переселення з внутрішніх російських губерній. Заснування старовірської громади відбулось за підтримки торговця на прізвище Бірюков, що оселився у Кременчузі після 1788 року, придбав будинок та відкрив у ньому молитовню. До нього приєдналося чимало старообрядців, які прийшли на будівництво Херсонської фортеці та Миколаївської пристані, проте, через важкі умови життя вирішили повернутись додому і на зворотному шляху приєднались до Кременчуцької общини [256, с. 1].

Поселення навколо фортеці Святої Єлизавети приваблювали старообрядців з різних територій. До командування фортеці звертались повірені від некрасівців, що представляли до 70 тисяч дворів, з проханням надати їм

поселення на батьківщині. Капітан гвардійських офіцерів повідомляв: «просили гіркими сльозами, заклинали Богом, щоб я надав землю і вони могли повернутись до любої батьківщини» [306, с. 146]. З невідомих причин некрасівці вимушені були повернутись без відповіді, а їхнє масове повернення так і не відбулося. Не отримавши можливості повернутись на батьківщину, значна частина некрасівців переселилась у глиб володінь Порти – на озеро Майнос, поблизу Мармурового моря. Частина козаків відправилась спочатку на захід, в Енос (місто у Східній Фракії, розташоване на березі Егейського моря, Туреччина), проте потім об'єдналась із основною частиною поселенців у Майносі [320, с. 140-142]. З часом тут виник старообрядницький приход (див. Додаток Б), що об'єднував п'ять козацьких станиць, в яких зберігався традиційний козацький устрій та дореформений церковний чин [236, с. 232]. У 1879 році вони звернулись до митрополита Московського з проханням прийняти їх за правилами єдиновір'я та висвятити для них священика. У 1880 році у священики було рукоположено обраного козаками та направлено до Москви кандидата – Івана Васильєва [297, с. 72].

Пожвавлення міграції російських старообрядців відбувалось у часи лібералізації державної політики у релігійній сфері [150, с. 507]. Остаточне своє оформлення вона знайшла у період правління імператора Павла I (1796-1801) [208, с. 173-176]. У травні 1798 року ним було видано Указ, згідно з яким старовіри отримали право будувати власні храми у всіх єпархіях держави [57, с. 133]. У 1800 році імператор затвердив «Пункти про єдиновірство», розроблені митрополитом Московським та Коломенським Платоном (Лєвшиним), в результаті чого стверджувався новий напрям у синодальній Церкві – Єдиновірство. Прийняття такого рішення було втіленням принципів освіченого абсолютизму, за яких влада не вважала старообрядництво політично небезпечним феноменом, проте продовжувала вважати його культурно чужим для Росії [306, с. 10-11].

Отже, протягом другої половина XVIII століття змінюється державна політика по відношенню до прихильників дониконівського православ'я. В цей період відбувалось утвердження погляду на старообрядництво як на суто релігійне явище. Правління Катерини II стало часом поступового демонтажу апарату релігійного переслідування. Хоча Синод та Сенат продовжували наступ на прихильників старої віри, а місцева влада, як світська, так і духовна, не припиняли утисків щодо старообрядців, старовіри отримали можливість повернутись на батьківщину. Цей період став часом посилення старообрядницької міграції, яка вперше не була спричинена утисками та переслідуваннями. Старообрядці були включені до державної політики колонізації і русифікації новоприєднаних та малозаселених земель та успішно впорались з покладеним на них завданням. Мігранти-старовіри зробили значний внесок у соціально-економічний розвиток цих регіонів. Завдяки старообрядцям та їхній відданості російській державі новоприєднані землі швидко набувають статусу «споконвічних російських земель».

3.2. Міграційні рухи старообрядців у XIX столітті

Міграційні процеси прихильників старообрядництва на початку XIX століття відбувались як у межах імперії, так і за кордонами Росії. Причиною цьому було продовження попередніх тенденцій у політиці щодо старої віри та її прихильників. В історичній науці цей період розглядається в контексті курсу віротерпимості попередників Олександра I (1801-1825) – Петра III та Катерини II. Сам молодий імператор у поглядах на старообрядництво керувався двома принципами: поблажливістю у справах віри та застосуванням обмежувальних заходів лише у випадку загрози суспільному спокою. Варто зазначити, що до такої загрози відносилось все, що могло похитнути пануюче становище православної Церкви у Російській імперії [322, с. 30-39].

Російська імперія на початок XIX століття значно збільшила свої території, особливо за рахунок розширення кордонів на півдні та на заході. За

результатами російсько-турецької війни 1768-1774 років до Росії відійшли території Великої та Малої Кабарди, Азов, Керч, та території між Дніпром та Південним Бугом, що було передбачено Кючук-Кайнарджийським мирним договором [54, с. 957-967]. Чергова війна 1787-1791 року завершилась підписанням Ясського мирного договору, який остаточно закріпив захоплення Криму та територій між Південним Бугом та Дністром за Російською імперією [56, с. 287-292]. Західні землі опинились у складі Росії за результатами трьох поділів Польщі 1772, 1793 та 1795 років [317, с. 39]. Таким чином, на кінець XVIII століття встановився новий кордон від Балтійського до Чорного моря, а до складу імперії увійшли землі, що здавна були центрами старообрядницької міграції. Колишні втікачі від переслідування та винищення, не з власної волі, знову опинились на батьківщині. Це змусило Олександра I піти назустріч прихильникам старого обряду та 9 січня 1806 року видати відповідний Указ, згідно з яким старообрядці, що під час переселення до Польщі з Росії отримали статус вільних, визнавались такими після переходу до російського підданства. Старовіри, що проживали на приєднаних до імперії польських землях поділялись на три групи. До першої відносились ті, що змогли підтвердити свій вільний статус письмовими доказами. Другу групу складали старовіри, які оселились без будь-яких умов – вони отримали статус приписних селян. Третю групу становили ті, що хоча і були записані як міщани, проживали у сільській місцевості, та відповідно до Указу зберегли за собою права міщан [59, с. 159].

Узаконення положення колишніх релігійних мігрантів ілюструє, що на початку XIX століття влада остаточно ствердилась у розумінні безперспективності виключних каральних заходів по відношенню до старообрядців. Указом від 21 лютого 1803 року імператор заборонив переслідування старообрядців за релігійні погляди, та наголошував на «недопущенні насильства совісті» [58, с. 470]. З цим твердженням мала погодитись і пануюча православна Церква, що призвело до її переорієнтації на активне використання методів переконання та релігійної пропаганди. Разом з

тим, уряд посилив контроль у сфері духовної цензури. За його наказом російські твори та іноземні переклади «що суперечили суспільній моралі, уряду та релігії» заборонялись [275, с. 38]. Основним завданням ставала боротьба з поширенням дониконівського православ'я серед православного населення, а не з існуючими старообрядцями. Одним з напрямів такої боротьби став контроль за міграцією старообрядців та недопущення їх переселення у місцевості, де більшість населення складали прихожани пануючої Церкви.

У 1806 році між Російською та Османською імперіями розпочалась чергова війна. Воєнні дії охопили Молдавські землі, а також Подунав'я. Тут ще з кінця XVII століття проживала значна кількість старообрядців [148, с. 150]. Козаки-некрасівці були асимільовані прихильниками дониконівського православ'я ще на початку XVIII століття. Просування російських військ цими територіями спонукало місцевих старовірів звернутись до командувача військами з проханням надати дозвіл на повернення до Росії. Михайло Кутузов 1 травня 1811 року наказав генерал-майору Сергію Тучкову зібрати відомості про некрасівців, що виявили бажання виїхати з Османської імперії. Генералові надавались повноваження з'ясувати умови, на яких козаки були готові переселитись, та пообіцяти їм від імені імператора Олександра I «амністію та вигоди, які вони знайдуть під російським скіпетром» [228, с. 360; 376, с. 63].

Вступ російської армії пришвидшив переселення, причиною якого послужив конфлікт між некрасівцями та запорожцями за відведені для проживання козаків землі. В результаті старовіри-некрасівці оселились на території неподалік фортеці Ізмаїл на березі Дунаю. 25 липня 1811 року Олександр I видав указ, яким надавав останнім право переселитись з Бабадазької області (території навколо сучасного міста Бабадаг у Румунії, розташованого в історичній області Добруджа), де нараховувалось більше ніж 250 старообрядницьких дворів [81, с. 442]. Фактично міграція розпочалась декількома місяцями раніше. Реємігрантам надавались значні права, пільги та привілеї порівняно зі старообрядцями інших регіонів, чим створювались

сприятливі умови для повернення некрасівців. Вони отримували помилування за «провини проти царя та Росії», їм надавались трирічні пільги та подальша відстрочка у сплаті податків. За переселенцями зберігалось право вибору роду занять та стану для приписки. Переселенці безкоштовно отримували земельний наділ, розмір якого залежав від розміру родини. Для будівництва житла виділявся ліс, також надавався дозвіл споруджувати старообрядницькі церкви, а сповідання старої віри не обмежувалось. Указом заборонялись утиски за сповідання старої віри. Крім того, переселенці звільнялись від рекрутських наборів, адже вже перебували на військовій службі [326, с. 71-72]. В цей період до Ізмаїлу переселилось близько ста родин, яким надано по 40-50 десятин землі для ведення господарства [294, с. 12].

Переселення старовірів-некрасівців збіглося у часі з початком згортання ліберальної політики уряду щодо прихильників дореформеного православ'я. Задля стимулювання міграції одних застосовувались заохочувальні заходи, в той час як переміщення інших залишалось під заборонаю. З метою контролю чисельності старообрядців 18 серпня 1811 року усім губернаторам було наказано щорічно, до 1 січня та до 1 липня, надавати до Міністерства поліції дані про чисельність старообрядців, задля контролю за їх поселенням та переміщенням [71, с. 37]. Таким чином, держава знову вдавалась до подвійної політики, чітко розмежувавши старовірів внутрішніх регіонів та проживаючих на околицях чи за кордонами імперії. Географічний фактор проживання старообрядців став важливим чинником міграційної політики уряду, що застосовувалась до прихильників дониконівського православ'я.

Після завершення війни з Османською імперією та наполеонівською Францією Олександр I видав маніфест, що оголошував амністію всім утікачам і дезертирам, котрі вийшли за межі Російської імперії [107, с. 165-169]. Цим актом скористалося багато старообрядців, які повернулися з-за Дунаю та оселились на південних землях. Разом з ними, під виглядом закордонних вихідців до Бессарабії прийшло чимало кріпаків нестарообрядницького

походження, тому встановити чисельність старообрядців-реемігрантів, що повернулись у ході цього переселення є неможливим. До старообрядців-некрасівців, які оселились в українському Подунав'ї, приєдналися і старовіри з центральних та південних губерній Російської імперії – Орловської, Курської, Калузької, Воронежської, Тамбовської, Чернігівської тощо. Перебування цих земель у складі кількох країн забезпечувало старообрядцям відносну свободу віросповідання. Румунський та молдавський уряди проводили по відношенню до старовірів ліберальну політику: служба за старими обрядами проводилась тут без перешкод. Російський уряд, що вперше приєднав ці землі у 1812 році та повернув їх у 1878 році, підтверджував особливий статус місцевих прихильників старої віри. Утримання контролю над приєднаними територіями було першочерговим завданням російської влади. Заселення прикордонних земель представниками російського етносу мало важливе значення в їх колонізації, при цьому релігійні переконання колонізаторів не брались до уваги. Завдяки оголошеним пільгам та привілеям старообрядці Південної Бессарабії опинились на особливому становищі: їм було дозволено вільно відправляти богослужіння, здійснювати будівництво та ремонт церков та подібних до них споруд, використовувати дзвони (останнє категорично заборонялось на внутрішніх територіях Російської імперії) [375, с. 68]. З метою заохотити потенційних переселенців у 1820-му році було ухвалено положення, згідно з яким заборонялось примушувати старовірів давати присягу на вірність самодержцю. Уряд вважав, що подібні заходи можуть призвести до формування антиросійських поглядів та зменшити кількість охочих до переселення [204, с. 8-9].

Друга половина царювання Олександра I характеризувалася трансформацією політики щодо старообрядництва. Це було пов'язано як зі зміною особистого ставлення імператора до православної церкви та його релігійності, так і з поширенням думки щодо антидержавницької діяльності старовірів. На початку 20-х років XIX століття було закладено новий принцип

взаємостосунків держави та прихильників старої віри. Він визначався державою за ступенем шкідливості для суспільства віровчення тієї чи іншої старообрядницької згоди або толку. Наріжним критерієм класифікації вважались відкидання молитви за царя та відмова від шлюбу [322, с. 30-39]. Подальше згортання ліберальної політики знайшло своє відображення у передачі старообрядницьких справ до відання Міністерства внутрішніх справ. До 1823 року ними опікувався Святійший Синод, а Міністерство цікавилось такими лише у випадку порушення старовірами законів [240, с. 92]. Запроваджені зміни ознаменували завершення цілої епохи, що тривала від часу правління Петра III та відрізнялась небаченою до того віротерпимістю щодо прихильників дониконівського православ'я. Як зазначав протоієрей Георгій Флоровський: «За часів Олександра I держава знову усвідомила себе священною та сакральною» [380, с. 133-134]. Протягом наступних десятиліть уряд проводив традиційну політику у зносінах зі старовірами – переслідування, винищення та насильницьке навернення до лона пануючої Церкви. Старовіри у відповідь приховували свою релігійну приналежність, а будь-які переселення здійснювали таємно від влади.

В подальшому урядові заходи щодо прихильників дониконівського православ'я ставали все більш реакційними, а після воцаріння Миколи I (1825-1855) – відрізнялись своєю жорстокістю. Фактично були скасовані отримані ними раніше і без того обмежені права – заборонялось купувати майно, займати виборні посади, навчатися в гімназіях та університетах. Шлюби оголошувалися недійсними, діти – незаконнонародженими. 26 лютого 1826 року Міністерство внутрішніх справ видало циркуляр «Про доставку відомостей щодо кількості розкольників», відповідно до якого губернські канцелярії мали надсилати дані про чисельність старообрядців у губернії станом на 1 січня кожного року. Облік старовірів, а також прибічників різноманітних сект, здійснювався III Відділенням його імператорської величності канцелярії, яка була утворена шляхом реорганізації Особливої канцелярії Міністерства внутрішніх справ у

липні 1826 року [69, с. 65]. Попри те, що офіційні статистичні дані щодо кількості старовірів не відповідали дійсності, вони відображали особливості поширення старообрядництва та його напрямів на різних територіях [114, с. 35]. Цих даних було достатньо для посилення боротьби з «розколом» у певних губерніях та єпархіях.

Незважаючи на відновлення переслідування старовірів внутрішніх регіонів імперії, влада продовжувала використовувати їх у політиці русифікації іноетнічних околиць держави. Наприкінці 20-х – на початку 30-х років XIX століття відбулось чергове переселення некрасівських козаків-старообрядців з-за Дунаю. Вихідці з селищ Сарикьой, Стара та Нова Слава, Журилівка, Каменка у 1830 році мігрували до Ізмаїльського повіту, де осіли у містах Ізмаїл, Кілія, Вилково та селах Муравльовка і Жебріяни (нині – Приморське Кілійського району Одеської області) [71, с. 65-66]. Керував переселенням некрасівський отаман селища Сарикьой Лев Полежаєв, який отримав за це від уряду медаль та премію – 1 980 рублів асигнаціями. Мігрантам надали грошове забезпечення: для закупівлі хліба на посів – 5 772 рублів 80 копійок. Для побудови нового помешкання виділялось 120 рублів, а тим, хто перевіз свій розібраний будинок, надавалось 25 рублів для його відбудови. Витрати на облаштування переселенців покладались на бюджет Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора Михайла Воронцова. Протягом 1830 року на ці землі переселилось 736 некрасівців, яким на облаштування було виділено загалом 7 145 рублів [376, с. 66]. У 1837 році М. Воронцов звертався до імператора Миколи I з проханням прийняти в підданство та поселити на дунайському острові Георгієвському 788 старовірів чоловічої та 671 жіночої статі [166, с. 140-144]. Одночасно із санкціонованим переселенням відбувалась стихійна міграція старообрядців з правого берегу Її масштаби були значно більші за організовані російським урядом виходи, як за чисельністю, так і за охопленими територіями [295, с. 376].

Надання таких привілеїв старовірам-переселенцям, при загальній політиці тотального переслідування в середині держави, спонукало сучасну дослідницю старообрядництва Аллу Федорову назвати території Південної Бессарабії «оазисом» старообрядництва на теренах Російської імперії [376, с. 67]. Цей регіон був привабливим для старовірів з традиційних міркувань: віддаленість від прискіпливого нагляду влади, відносно слабший кріпосницький гніт порівняно з іншими територіями держави. Зацікавленість полягала і в тому, що проживання на цих землях забезпечувало постійний та тісний зв'язок з однодумцями за кордоном – в Туреччині, Молдавії, та особливо Австрії, де сформувався центр попівщини. Ця обставина змусила російський уряд обмежити контакти старообрядців та їх закордонних однодумців. У 1845 році задля контролю над переміщенням старовірів Міністерство внутрішніх справ заборонило видавати їм паспорти. Все ж такі заходи не завадили прихильникам старої віри перетинати кордон як з метою паломництва, так і задля міграції [71, с. 70].

З часом політика у взаєминах з переселенцями до Бессарабщини зазнала змін. Микола I указом від 27 грудня 1851 року заборонив старовірам приписуватись до міських громад Бессарабської області, Ізмаїльського градоначальництва та прикордонних західних губерній [71, с. 69]. Держава встановила контроль над дотриманням цієї вимоги шляхом перевірки документів неприналежності до «розколу», що засвідчувалась у міській чи земській поліції та підтверджувалось випискою з метричної чи сповідальної книги [23; 24; 25], завіреною церковною печаткою. Така процедура позбавляла можливості старовірів приписатись до міщанства, що значно зменшувало зацікавленість у переселенні на ці землі [71, с. 69]. В результаті кількість старовірів, що офіційно мігрували до цього регіону різко зменшилась.

Подібної видозміни зазнала політика заселення старообрядцями західних територій. У 1829 році для старовірів Ліфляндської та Вітебської губерній було відмінено примусове повернення на місця попереднього проживання та

дозволено залишитись на постійне проживання [61, с. 12-14]. Російська влада не заохочувала міграції, та все ж підтримувала тих старовірів, що вже оселились на цих територіях. У 1838 старообрядцям Ліфляндської та Вітебської губерній надано право виступати свідками у судах та розширено громадянські права, що цілком заборонялось Зводом Цивільних Законів [62, с. 142-143]. Подібні поступки стали частиною політики русифікації околиць імперії, важливе місце у якій відводилось старообрядцям – носіям російської етнічності. Станом на 1826 рік у самій Латгалії нараховувалось близько 26 966 старообрядців (у шість разів більше, ніж наприкінці минулого століття) [160, с. 33]. В той же час, такі поступки переселенцям не розповсюджувались на інші губернії Російської імперії. Зокрема, Волинський цивільний губернатор у серпні 1830 року надав відомості про іноземців, які прибули з-за кордону. У списках значились австрійські піддані, старообрядницькі монахи, що залишилися у Житомирі. У зв'язку із цим фактом було видано наказ не пропускати подібних іноземців у межі держави. Такий же наказ було оголошено начальнику Закавказького краю, та було повторно підтверджено у 1834 році [38, с. 4]. Того ж року було повністю заборонено пропускати на територію Російської імперії старовірів, що проживали за кордоном [253, с. 92]. Держава відверто остерігалась безконтрольного повернення старообрядців з-за кордону, безпідставно приписуючи їм антиурядові настрої.

Вжиті заходи не досягли своєї мети і старообрядці продовжували розселятись Волиню. Частина з них опинилась тут на межі XVIII і XIX століть, переселившись сюди з Дінабургу, Риги, Вільно, Ковно, Сувалок та інших центрів старообрядництва Південно-Західного краю. Інша частина переселилась з європейської півночі Росії – Помор'я. Більшість з них були представниками феодосіївської згоди. У першій чверті XIX століття їх у регіоні нараховувалось близько двох тисяч [160, с. 29]. Станом на 1832 рік найбільше прихильників дониконівського православ'я проживало у Бердичеві і Великих Коровинцях – понад 200 осіб; понад 100 осіб мешкало в Житомирі, Вільшанці, Желізняках,

Довжику, Зарічську Добрицях, Пилипо-Кошарах, Генрихівці. Понад 40 осіб – у Пилипах, Ягодинці, Рогівці, Ульянівці, Бородниках [157, с. 159]. За даними, зібраними київською губернською владою у 1834 році, до районів найбільшої концентрації старовірів можна віднести території Радомишльського та Черкаського повітів [125, с. 56]. З'явилися старообрядці на цих територіях на межі XVIII і XIX століть і до вказаного періоду проживали окремо від місцевого православного населення [5; арк. 8]. Завдяки цьому місцевим старовірам вдавалось переховувати у себе втікачів, що зупинялись тут, мігруючи на захід. Документи зберегли свідчення про переселення на Волинь у 40-х роках XIX століття 98 старовірів (53 чоловіків і 45 жінок) з Мінської губернії. Лише у 1860 році їм було надано дозвіл приписатись до міщан Житомира [253, с. 214]. Варто відзначити, що старовіри-безпопівці Волині, на відміну від попівців Київщини та Поділля, у першій половині XIX століття так і не стали рушійною силою торговельного і промислового розвитку краю. Більшість старообрядців була міщанами і лише незначна їх частина належала до купецького стану [157, с. 160-161].

З початком правління Миколи I були остаточно згорнуті всі проекти реформ та запанувала жорстока політична реакція. Старообрядці втратили майже всі отримані раніше пільги. Особливо постраждали старообрядці внутрішніх губерній, що призвело до переходу частини купецтва з числа прихильників дореформеного православ'я в єдиновір'я. Здобувши таким чином легальний статус, більшість з них залишилась вірними старому обряду. Інші лишились непохитними у релігійних поглядах та були вимушені залишити свої промисли та обжиті місця. До таких уряд був особливо безжальним – багатьох було відправлено на заслання: одних до Закавказзя, інших до Сибіру, третіх поодиноці розселено «у місця не такі віддалені» [236, с. 176]. З метою недопущення переселення ще у 1821 році уряд почав вимагати від настоятелів іргизьких старообрядницьких монастирів надати підтвердження, що вони не будуть приймати втікачів-старовірів та особливо «біглих» священників.

Переговори між владою та місцевими старообрядцями не увінчались успіхами. Тоді місцевим монастирям було заборонено приймати будь-яких старовірів-утікачів [191, с. 280]. Це не зупинило переселення прихильників старої віри на Іргиз. З метою ліквідації цього важливого центру міграції відомий старообрядницький Нижньо-Воскресенський монастир на річці Іргиз за ініціативи саратовського губернатора князя Олександра Голіцина у 1829 році був примусово перетворений на єдиновірський [288, с. 44-45]. Активні противники такого «навернення до лона Церкви» з числа старообрядців кількістю близько 60 чоловік були віддані у солдати або заслані до Сибіру [342, с. 303]. У 1837-1841 роках за наказом іншого саратовського губернатора Олександра Степанова, іргизькі монастирі були розгромлені, а їхнє населення переселено до Бузулукського та Бугурусланського уїздів [181, с. 48]. Наслідком цієї політики стало не лише збільшення старообрядців-переселенців у першій половині XIX століття, а і перегрупування значних старообрядницьких капіталів. Остання особливість значно впливала на економічну ситуацію окремих регіонів [371, с. 139]. Це також призвело до зростання ролі втечі у селянській колонізації сходу Росії та поширення впливу більш радикальних старообрядницьких толків [283, с. 178].

Активізація переслідування прихильників старої віри спричинила їх чергове переселення за кордон. Тікаючи на землі, що не були захоплені Російською імперією, у першій половині XIX століття старовіри опиняються у Східній Пруссії. Розселились вони у прикордонних до Російської імперії та Царства Польського поселеннях [171, с. 30]. Старообрядці називали місце свого проживання «Зеленою Пущею». Більшість з них – представники безпопівської згоди [68, с. 81]. Місцева німецька преса відзначала, що і на їхніх теренах вони оселились переважно на прикордонні: у лісах чи інших важкодоступних місцях, адже не дуже любляють спілкування з будь-якого роду владою – як світською, так і духовною. Розмістились вони у 10 окремих поселеннях Зенсбурзького округу (сьогодні Вармінсько-Мазурське воєводство, Польща)

[68, с. 83]. Збільшення кількості старовірів у Східній Пруссії відбулось у 1831 році та було пов'язано із придушенням Листопадового повстання та розгулом реакції. Старовіри, у передчутті боротьби в Російській імперії з інакомисленням та опозицією, переселились на землі Гогенцоллернів – Східну Пруссію. На початку 40-х років XIX століття особливо широкого розмаху набув міграційний рух попівців до пруських земель. Причиною цієї хвилі міграції стало збільшення панщини. На думку А. Заваріної, безпосереднім поштовхом до міграції «стали чутки, що поширились серед селянства, нібито на честь шлюбу наступника престолу Олександра Миколайовича старообрядцям начебто буде дозволено піти до Трійці за кордон. Ті ж, хто залишиться, буде насильно повернутий до православ'я» [160, с. 34]. В результаті селяни Дінабурзького та Режицького уїздів переселились до Пруссії. Задля зупинення безконтрольної міграції у 1842 році пруський уряд заборонив подальше переселення російських старообрядців на ці землі. З невідомих причин більшість старовірів, що мігрували до Східної Пруссії у цей період, до 1870-х років повернулась назад до Росії [85, с. 354-355].

Важливим центром старообрядництва Східної Пруссії стало поселення Войново (нині – селище Войново на Мазурських озерах, Польща). Перші старовіри з'явилися тут наприкінці XVIII – на початку XIX століття, оселившись переважно у сільській місцевості. 5 грудня 1825 року король Пруссії Фрідріх Вільгельм III видав рескрипт, в якому обіцяв першому поколінню старовірів (помилково приймаючи їх за пилипонів), що придбає та оселиться на необробленій землі, звільнення від військової служби. Виділені землі не були особливо родючими, тому пруська влада позитивно сприймала переселенців, хоча сам король не був покровителем старообрядців. Завдяки королівському рескрипту близько 380 сімей (1 213 чоловік) оселились на цих територіях, прибувши з Царства Польського та частково з Вітебської губернії [191, с. 305-306]. Вони швидко утворили згуртовані землеробські общини, найчисельнішою з яких була громада у Войново (до 1945 року Екерсдорф).

Антистарообрядницька політика російського імператора Миколи I змусила очільників Преображенського кладовища у Москві замислитись про створення нового центру старої віри у безпечному та віддаленому місці. У 1848 році на гроші Преображенського кладовища в ці місця прибув чернець Павло (Ледньов), більш відомий під ім'ям Павло Прусський. Його стараннями був збудований знаменитий старообрядницький Войновський монастир. Поряд з монастирем було засновано типографію, а старовіри розгорнули успішну господарську діяльність [341, с. 148]. Пізніше було відкрито старообрядницьку друкарню в Йоганнесбурзі, що друкувала книги для старовірів Російської імперії [37, с. 284]. Старообрядницька община у Войново на середину XIX століття нараховувала близько трьох тисяч прихожан. Відомий діяч православної еміграції XX століття митрополит Євлогій писав про прусських старовірів: «багато старообрядців, що тікали за кордон від жорстоких переслідувань, оселились тут у XVIII столітті. Живуть вони тут добре, безбідно, самобутньо, перейнявши дещо з досягнень німецької культури. Більшість з них – безпопівці. Ні храмів, ні священиків – самі молитовні та начитники» (див. Додаток Б) [151, с. 417-419]. У середині 1860-х років мазурські старообрядці через економічні труднощі намагались отримати офіційний дозвіл на переселення до Віленської та Ковенської губерній, але царський уряд не пішов їм на зустріч. Більш того, вони організували жорстоку кампанію з навернення місцевих феодосіївців до пануючої Церкви [191, с. 309-310].

Активізація міграції у західному напрямку була пов'язана не лише із східнопруськими землями, а і з литовськими, які перебували у складі Росії. В цей час різко скорочується, хоча явно не припиняється нелегальна міграція сюди старообрядців з внутрішніх регіонів держави. Продовжувалось переселення як на рівні окремих поселень, так і міграція до великих міст – в першу чергу Риги та Вільнюсу, а також відтік старообрядців із міст у села [341, с. 43]. Старовірів у Ризі нараховувалось близько десяти тисяч, більшість з яких представники безпопівської поморської згоди. Тут збереглась сильна

старовірська община. Ризький штаб-офіцер корпусу жандармів пояснював твердість зав'язків місцевих старообрядців тим, що у Ліфляндії зі сторони цивільної адміністрації не спостерігалось особливого сприяння духовенству у боротьбі зі старою вірою. Будь-які заходи, спрямовані на боротьбу зі старообрядництвом, досягли тут найменшого успіху, адже представники місцевої влади були неправославними та не відчували особливого співчуття до православ'я. Більшу прихильність вони виявляли до лютеранства та різних «розколів», до яких відносили і стару віру. З повагою ставились до промисловців, працелюбних і стриманих людей, якими були старовіри [211, с. 16]. Але поступово відбувалось обмеження свободи місцевих старовірів. Те, що спочатку вимагалось, а потім заборонялось у Ризі, відкрито допускалось у Дінабурзі. Місцевий старообрядницький настоятель мав право на вінчання та реєстрацію шлюбу з видачою відповідного свідоцтва, яке посвідчувала місцева поліція [211, с. 42]. Держава була зацікавлена в економічній інкорпорації західних земель. З цією метою заохочувалось переселення сюди заможних росіян, у тому числі і старовірів. Останнім дозволялось приписуватись до купецтва та міщанства цього краю. Такі поступки розповсюджувались, зокрема, на старообрядців попівської згоди [253, с. 127]. Сім'ї старовірів, що не виявляли лояльності до російської влади, були заслані на Кавказ – на виконання «Правил о переселении раскольников в Закавказский край», що були направлені Курляндському цивільному губернатору у січні 1843 року. У червні було додатково повідомлено, що всі старообрядці попередньо відправляються до Ставрополя, для слідування звідти партіями через Кавказькі гори. Переселення старообрядців здійснювалось під наглядом особливих провідників [341, с. 147]. На Південному Кавказі вони розселились невеликими групами і вже у 1848 році отримали право приписатись у містах регіону [63, с. 351]. Наступного року старовірам, що таким чином були переселені на зазначені території, було надано пільги у сплаті податків. Це сприяло збільшенню їх кількості на Закавказзі [63, № 23756]. Але надалі навіть такі заходи не втримали там старообрядців. Вони

почали тікати назад, у внутрішні райони імперії, незважаючи на офіційну заборону залишати території Закавказзя населенню неправославного віросповідання [63, № 41782]. Офіційне заслання старообрядців за релігійні погляди на Південний Кавказ припинилось лише у 1902 році [331, с. 104].

Посилення контролю за переселенням старообрядців було частиною заходів антистарообрядницької політики, що юридично оформилась наприкінці 30-х – на початку 40-х років XIX століття. У 1838 році в губерніях, де проживали старообрядці, були засновані спеціальні секретні комітети. До їхніх завдань відносилось здійснення нагляду за старовірами та недопущення поширення їхніх поглядів [341, с. 146]. Того ж року було офіційно заборонено міграцію старовірів у середині країни, а єдиною формою переселення залишилось заслання за вироком суду. Довершити справу боротьби зі старообрядництвом мала започаткована у 1843 році Іваном Ліпранді при Міністерстві внутрішніх справ «Комісія у справах розкольників, скопців та інших особливо небезпечних сект». За результатами роботи Комісії більшість старообрядницьких толків було віднесено до «Небезпечних», а деякі – «Особливо небезпечних» [396, с. 249-250]. Трактат Ліпранді «Краткое обозрение существующих в России расколов, ересей и сект как в религиозном, так и в политическом их значении» був опублікований у 1870 році з датою «1855» [218, с. 83]. Проте інтелектуалам Петербургу він був відомий ще у 1851 році. Ймовірно, саме тоді він був переданий Льву Перовському – міністру внутрішніх справ та покладений в основу всієї внутрішньої політики щодо прихильників дореформеного православ'я [396, с. 251]. Варто відзначити, що графу Перовському належить ідея направити дві статистичні експедиції – до Костромської та Ярославської губерній з метою встановити реальний стан «розколу». За їх результатами вперше була озвучена ідея, що співвідношення реальної кількості старообрядців до статистичних показників уряду варто оцінювати у співвідношенні як 10 до 1 [398, с. 38].

Середина XIX століття була періодом не лише нових переслідувань. У цей час було започатковано новий напрям старообрядницької міграції. Він пов'язаний із заснуванням на території Австрійської імперії у 1846 році Білокриницької старообрядницької ієрархії. У результаті значно зростає кількість старовірів, що переходять через кордон – як до Росії, так і за її межі. Збільшення їхньої чисельності за межами імперії відзначали представники дипломатичних місій [360, с. 84-93]. У таких переміщеннях брали участь як поодинокі паломники до нового релігійного центру, так і цілі групи старообрядців, що бажали оселитись неподалік від нього. Незважаючи на заборону видачі старообрядцям закордонних паспортів, здійснену Міністерством внутрішніх справ ще в 1845 році, закордонні зносини старообрядців лише посилювались [376, с. 70]. Підтвердженням цього було швидке зростання Білокриницької ієрархії [316, с. 46-53]. У період з 1846 по 1865 рік було висвячено 24 архієреї та організовано 12 епархій у різних куточках Російської імперії [236, с. 249]. Саме за благословенням митрополита направлялись сотні ревнителів древнього благочестя, частина поверталась назад, інші – оселялись в австрійських володіннях.

Влада робила спроби обмежити контакти старообрядців Росії з їхніми буковинськими одновірцями. За розпорядженням 1847 року такі зносини відслідковувались, а у разі появи у Росії старовірів з Буковини, вони мали бути заарештовані та допитані «на предмет їхніх задумів» з подальшим видворенням з країни. Один з таких випадків зберігся у джерелах і стосувався він вихідця з Білої Криниці – старообрядця Сергія Давидова. Останній направлявся до Москви у сімейних справах, проте, відомості про нього були направлені до Петербургу Волинським віце-губернатором. За наказом імператора, його як старообрядця було вислано за кордон та наказано подібних осіб через застави не пропускати [307, с. 9-10].

Підприємливі старовіри знайшли вихід, незважаючи на заборону видачі їм паспортів. З метою укриття втікачів ними використовувались документи раніше

померлих старообрядців, що не були передані після їхньої смерті міщанському управителю. У разі необхідності такий паспорт використовувався для новоприбулих переселенців, за яким вони переїжджали далі [364, с. 14, 35-36]. Таким було переселення феодосіївців з Санкт-Петербурга, що прийшли до Москви у 1846 році та були записані на Преображенському кладовищі до міщанського стану [364, с. 172-173]. Надалі, не бажаючи виконувати рекрутських повинностей, вони тікають з Москви, розселившись як у внутрішніх губерніях, так і за кордоном – у Богемських старообрядницьких поселеннях [129].

Кінець миколаївської епохи ознаменувався завершенням історії відомого ще з 1684 року центру старообрядницької міграції – Виговської старообрядницької пустині. З 1837 року влада заборонила приймати нових поселенців, окрім «людей старих та німецьких» та будь-яких переселенців з інших губерній. Спеціально для боротьби з Вигом були створені Олонецька єпархія з центром у Петрозаводську та Олонецька духовна семінарія [191, с. 144]. Перша мала здійснювати контроль за старовірами, а друга – зосередитись на місіонерській діяльності. Наприкінці 40-х років було здійснено секуляризацію земель, а мешканців обители почали примусово розселяти. У 1855 році обитель була остаточно закрита, а старовірів наказано вислати за місцем приписки. Розгром Вигу спричинив зростання кількості старообрядницьких скитів в Олонецькій та Архангельській губерніях за рахунок втечі тих, кому вдалося врятуватись від каральних загонів, що були направлені на остаточно ліквідацію цього центру безпопівщини [384, с. 417].

Подібна доля спіткала і Дегуцьку старообрядницьку общину, що з кінця XVIII століття давала притулок старовірам-утікачам на литовських землях. У першій третині XIX століття вона стала загальноновизнаним духовним центром старообрядців балтійського регіону. З 1838 року влада намагалась повернути общину до пануючої православної Церкви. Після невдалих спроб, у 1844-1845 роках обитель була розгромлена, а у грудні 1851 року остаточно закрита [191,

с. 253-255]. Уцілілі старообрядці переселились до Аукштакальні (нині Ігналинський район Литви), де і заснували нову общину. Проте і після міграції вони зазнавали переслідувань та були вимушені звернутись до Ковенського губернатора за захистом, через розорення їхнього храму владою Ново-Олександрівського уїзду у 1873 році [92, с. 7].

Боротьба зі старою вірою та її прихильниками, яка активно здійснювалась за часів імператора Миколи I, зазнала поразки. Старообрядці, вкотре відчувши на собі утиски та переслідування, приховували свої релігійні погляди або вдавались до втечі – на землі недосяжні для поліції та таємних державних органів. Результатом стало лише ускладнення підрахунку кількості старовірів. За офіційними даними, у 1825 році в Російській імперії нараховувалось 827 тисяч старовірів. Протягом наступних 25 років до єдиновір'я перейшло близько 1 мільйона осіб. Незважаючи на таку масовість «переходу», станом на 1851 рік прихильниками дониконівського православ'я офіційно залишались 750 тисяч осіб [235, с. 307]. Дані цифри яскраво свідчать, що політика переслідування за стару віру знову не дала жодних результатів. Кількість старовірів збільшувалась, а ареал їхнього розселення лише зростав.

Для другої половини XIX століття характерною рисою старообрядництва стає поява поряд з релігійним ще й антифеодального протесту, який набув релігійного змісту. Такі погляди були пов'язані з початком підготовки проекту реформ та скасування кріпосної залежності селянства [360, с. 91]. Кріпосне право протягом довгого часу було однією з причин старообрядницької міграції, адже суперечило їхнім релігійним поглядам. Проте звільнення селянства, серед якого значна частина залишилась прихильниками старої віри, лише легітимізувало їх переселення та не призвело до припинення релігійної міграції. В основу постанов щодо старовірів у другій половині XIX століття було покладено пануючу у законодавстві думку, що вони не переслідуються за переконання у вірі [37, с. 3-4]. Відповідно до таємних настанов для місцевого чиновництва духовне та цивільне начальство у своїх взаєминах зі

старообрядцями мали притримуватись певних правил. Головне з них полягало в тому, що прихильники старої віри за народженням, тобто ті, що успадкували вірну від батьків, а не були до неї навернуті, не переслідуються за свої погляди. В той же час їм суворо заборонялось розповсюджувати свої погляди серед прибічників пануючої Церкви. Порушення цього правила могло закінчитись для старовірів засланням [38, с. 57].

У 1856 році Олександр II (1855-1881) офіційно заборонив старообрядцям будь-якої згоди виїжджати за кордон [38, с. 54]. Легальною формою переселення старовірів у межах імперії залишалось лише заслання, переважно до Сибіру, уникнути якого можна було перейшовши до пануючої православної Церкви (в тому числі єдиновірської) [37, с. 79]. Заслання старовірів, що протягом декількох століть виступало зовнішньою причиною їхньої міграції, за часів Олександра II набуло дещо видозмінених форм. У попередні періоди з них формувались групи – щонайменше у кількості 50 чоловік. Супроводжувані військовими, вони відправлялись до Сибіру та Закавказзя. У другій половині XIX століття прихильників старої віри переселяють незначними групами, при цьому не завжди у вказані регіони, а розселяють по віддаленим губерніям [236, с. 259]. Старовіри, які вчинили злочин у Закавказзі, висилались до Сибіру, а сибірські – до Якутської області.

Важливим етапом історії старообрядницької міграції стало чергове Польське повстання, що спалахнуло у січні 1863 року. Етнічні польські землі здавна були центром старообрядницької міграції та за декілька поколінь фактично стали для релігійних мігрантів батьківщиною. Старообрядницьке населення у західних губерніях було головним оплотом їх русифікації, та поза власною волею виявилось пов'язаним із політикою російської держави. Старовіри цих територій представляли найбільш консервативне, з релігійної точки зору, населення. В той же час вони залишались російським етнічним елементом, не зважаючи ні на що відданим Російській імперії [199, с. 667]. За часів масових виступів початку 1869 року проти російського панування

відносини між польськими поміщиками та їхнім орендарями з числа старообрядців, які традиційно залишились вірними російському уряду та не підтримали польських закликів, загострились. Власники-поляки почали масово виселяти старообрядців, відмовляючи їм у праві подальшої оренди. В ті часи на цих територіях російських поміщиків зовсім не було, тому старообрядці ризикували бути повністю розореними. Віленський генерал-губернатор Михайло Муравйов, який після повстання був наділений надзвичайними повноваженнями, прийшов на допомогу єдиному елементу, що залишився вірним російському урядові під час тих подій, та призупинив виселення орендарів-старообрядців до особливого розпорядження. Уряд заохочував та організовував масове переселення з багатолюдних селищ з гострою недостатчею орних земель на конфісковані землі багатих учасників повстання [100, с. 167]. Відомо, що М. Муравйов доклав значних зусиль задля русифікації Південно-Західного краю [314, с. 176-181]. Він заохочував та сприяв переселенню старообрядців з Росії (останніх станом на 1854 рік у лише Латвії проживало більше 38 тисяч чоловік [160, с. 35]), вважаючи, що саме старовіри, зі своєю стійкою відданістю російській культурі можуть пришвидшити русифікацію цих земель. Після залишення М. Муравйовим посади генерал-губернатора переселення старовірів на територію краю було заборонено, оскільки вважалось небезпечним збільшувати тут старообрядницьке населення та ворожий православ'ю елемент [341, с. 43]. Незважаючи на це, 20 травня 1876 року було видано правила, відповідно до яких старообрядці та єдиновірці, що оселились на землях власників до 17 червня 1863 року в якості орендарів, залишались безстроковими орендарями на тих умовах, на яких вони користувались угіддями. За вимогою власника старообрядці зобов'язані викупити займані ними ділянки [76, с. 180]. Крім того, місцева влада, реалізуючи політику, спрямовану на русифікацію цих земель, сприяла зменшенню переселенських настроїв місцевих старовірів, демонструючи свою прихильність та стримуючи їх подальшу міграцію за кордон.

Лояльність до старовірів західних прикордонних земель не розповсюджувалась на тих, хто проживав в інших губерніях імперії, що ставало причиною переселення прихильників дониконівського православ'я. Так, у зв'язку із небезпекою бути приписаними до числа заводських селян у 1863 році з поселень Осочихи та Малонаримськ, що у Бухтармінському краї (Південно-Східний Алтай), виїхали всі старовіри. Влада, аби уникнути зупинки гірничих робіт, була вимушена терміново вжити заходів та заселити ці поселення за рахунок державних селян заводського відомства. З 1878 року бухтармінських старообрядців почали примусово брати на військову службу, що спричинило значний супротив населення [101, с. 15-16]. В результаті посилення тиску на старовірів у місцевих поширюється легенда про Біловоддя – райську країну, де немає і не може бути антихриста, де живуть православні християни та немає жодних гонінь за віру. На думку представників більшості старообрядницьких згод, така міфічна країна мала розташовуватись на сході, пошук якої призвів до виникнення нового міграційного напрямку. У XVIII столітті серед старообрядців розповсюдження набуває рукописний опис подорожей безпопівського монаха Марка (Топозерського) з обителі Архангельської губернії [384, с. 427-441]. У ньому описується подорож за Урал, через Сибір, через пустелю Гобі та Китай до океану, в країну, що називається Біловоддям. Тут і розташовувалось царство, де живуть істинні християни. Під впливом цих легенд серед старовірів утверджується прагнення відшукати ці землі. Біловоддя шукали старообрядці у різних місцях Сибіру, адже тут ще залишались недоступні для влади та служителів офіційної Церкви землі. Оселяючись у Сибіру, з часом були вимушені зіштовхнутись з «антихристом» – представниками державної влади, і легендарне Біловоддя відсувалось ще далі на схід. Відомі випадки, коли у 40-х та 60-х роках XIX століття старообрядців залишали свої обжиті місця Бухтармінського краю та вирушали у пошуках Біловоддя на схід. Про подальшу долю таких переселенців, на жаль, нічого не відомо.

Уряд продовжував посилювати політику, спрямовану на «навернення сектантів до лона істинної православної Церкви». У 1863 році міністр внутрішніх справ Петро Валуєв у доповідній записці Олександрові II доводив недолугість попередньої політики щодо старовірів та необхідність її перегляду. В результаті перетворень контроль над ними мала здійснювати лише цивільна влада. З цією метою провадилась робота з удосконалення класифікації сект та єретичних учень, якою займався Особливий Тимчасовий комітет з розкольницьких справ під керівництвом графа Віктора Паніна [253, с. 186]. 16 серпня 1864 року після спільного розгляду з обер-прокурором Святійшого правлячого синоду Олексієм Ахматовим було ухвалено рішення розглядати всі неправославні рухи з позиції «менш шкідливих» та «більш шкідливих» сект. До останніх були віднесені «ті, що супротив вчення Святої Соборної Апостольської Церкви: не визнають пришествя у світ Господа нашого Ісуса Христа; не визнають жодних таїнств та жодної влади Богом поставленої; посягають на оскоплення себе та інших на основі богохульного вчення; відкидають молитву за царя; відхиляють шлюби та допускають термінові або тимчасові шлюбні союзи». [275, с. 38; 313, с. 172] В результаті такої класифікації до категорії «шкідливих» автоматично потрапляли усі старообрядницькі згоди та толки, окрім попівщини [275, с. 37]. За тим самим рішенням поступово запроваджувались заходи щодо надання старообрядцям попівського напряму громадянських прав. Інші старовіри фактично залишались на нелегальних позиціях та були вимушені переховуватись, тікати від контролю. Представникам сект «менш шкідливих» було дозволено видавати паспорти для пересування як в середині імперії так і за її межі. Їх одновірцям дозволено в'їжджати з-за кордону, в той час як представникам «більш шкідливих» в'їзд до Росії був суворо заборонений [253, с. 193]. Таким чином, для окремої категорії старовірів запроваджувалась свобода пересування, що стимулювало їх переміщення, перш за все у середині Російської імперії.

Правління Олександра II, не зважаючи на проведені широкомасштабні реформи, загалом не стало періодом вирішальних перетворень у політиці щодо старообрядництва. Наділення старообрядців громадянськими та релігійними правами відбувалось вкрай повільно та непослідовно [64, с. 653-656; 65, с. 219-221; 66, с. 258-262]. В цей час здійснювався поступовий відхід від карально-заборонних заходів, але остаточного переходу до лібералізації взаєностосунків із старовірами не відбулось [275, с. 38-39].

У 70-х роках XIX століття було впроваджено заходи щодо посилення відповідальності місцевої влади «за поширення розколу» на підконтрольних їм територіях. Губернатори зобов'язувались «сприяти Православному духовному керівництву у збереженні прав Церкви та непохитності самої віри, слідкувати уважно, щоб єресі, розколи та інші упередження не розповсюджувались серед жителів ввірених їм губерній...» [275, с. 40]. Заходи спрямовувались як проти переходу місцевого населення до старообрядництва так і проти переселення прихильників старої віри з інших територій. Особливий контроль за недопущенням переселення нових старовірів встановлювався у губерніях, де старообрядництво вже мало значну кількість прихильників. Старообрядці знайшли вихід із ситуації. Документи свідчать про факти хабарництва серед православного духовенства, яке отримувало гроші за приховування інформації про відмову від сповіді у православних служителів, що забезпечувало старообрядцям імунітет від переслідування [37, с. 28].

У 1875 році при Міністерстві внутрішніх справ було створено комісію для розробки законодавства про старообрядців. На основі напрацьованих комісією проектів 3 травня 1883 року було затверджено закон «Про надання розкольникам прав громадянських». Він передбачав надання дозволу здійснювати церковну службу за старими обрядами, будівництво та ремонт молитовних будинків для старовірів за умови, що вони не будуть мати зовнішнього вигляду православного храму (особливо це стосувалось наявності дзвіниць). Закон містив значні застереження, згідно з якими у кожному

конкретному випадку необхідно було отримати дозвіл Міністерства [275, с. 40-41]. Це застереження робило реалізацію передбачених прав фактично неможливим. У той же час, ще в 1876 році було встановлено, що старообрядці не переслідуються за свою думку щодо віри, але несуть покарання за навернення до старої віри православних.

Олександром III (1881-1894) була здійснена спроба наділити староіврів певними правами. Відповідно до виданого у травні 1883 року закону старообрядці отримали громадянські права на заняття промисловістю та торгівлею, а також право на отримання документів на загальних підставах [65, с. 219-221]. При цьому значні обмежувальні заходи попередніх років не були скасовані та продовжували діяти. Наприклад, староіври отримали право здійснювати богослужіння та облаштовувати молитовні будинки. Проте дозвіл на це мав видаватись обер-прокурором Святійшого Синоду та Міністерством внутрішніх справ [236, с. 390]. З 1880 по 1905 рік обер-прокурором був Костянтин Побєдоносцев, який відзначався особливою відданістю пануючій Церкві та ворожим ставленням до староіврів, яких відверто вважав ворогами російського суспільства та продовжував називати їх «розкольниками» [191, с. 199]. Тому, фактично всі спроби демократизації стосунків із староіврами були зведені нанівець чиновництвом різного рівня.

Староіври наприкінці XIX століття фактично були єдиними масовими мігрантами – носіями російської етнічності. Подібної кількості росіян-мігрантів у попередній період не було серед жодної іншої суспільної групи. В результаті питому більшість росіян за кордонами Російської імперії складали прихильники дониконівського православ'я [171, с. 30].

Таким чином, протягом XIX століття старообрядцями були освоєні значні території як в Російській імперії, так і за її межами. Основні міграційні напрямки були спрямовані на Захід та Далекий Схід. Продовжувалась рееміграція староіврів, хоча її масштаби були значно меншими ніж у попередній період. Державна політика щодо переселення старообрядців упродовж XIX

століття була непослідовною, що призводило до масових втеч та переховування від влади. Запровадження єдиновір'я не вирішило проблеми взаємостосунків старообрядців з синодальною Церквою.

3.3. Еміграція та рееміграція старовірів на початку XX століття

Соціально-економічні зміни та політичні зрушення, що відбулись на зламі століть вплинули і на міграцію прихильників старої віри. Наприкінці XIX – на початку XX століття православна Церква в Російській імперії функціонувала як усталена, розгалужена організація, яка сприяла реалізації ідейних засад існуючого монархічного ладу. Всі православні єпархії були цілковито підпорядковані центру, на чолі якого стояв Святійший правлячий Синод. Відповідно до законодавства Церкву очолював імператор. Перед державою її репрезентував світський міністр – обер-прокурор Синоду [393, с. 28-31]. Усталена система продовжувала функціонувати досить злагоджено. Очевидно, що у ній не передбачалось місця для інакодумців чи незгодних. Проте варто зауважити, що у документах того часу майже відсутні свідчення про вороже ставлення пересічних віруючих різних православних напрямів одне до одного. Взаємовідносини між ними на той час складались досить мирно [88, с. 8].

На цей період припадає поява російських старообрядців за океаном. У США перші старовіри з'явилися на межі XIX і XX століть. Прибули вони туди близько 1888 року з Сувальської губернії Царства Польського на чолі з Йосипом Орловим. На початку XX століття общину доповнили переселенці-старовіри з Віленської губернії. Ці групи прихильників дореформеного православ'я розселились у штатах Пенсильванія та Каліфорнія, а також Нью-Джерсі та Мічіган. Задля заробітку мігранти працювали переважно на шахтах і заводах. Старовіри не створили тут традиційної громади, прикметною рисою якої була замкненість. Вони були вимушені вступати в контакт з місцевим населенням, вчити мову (хоча це було досить важко для них), працювати на

підприємствах поряд з місцевим населенням. Найбільша старообрядницька община утворилась у місті Ері (Пенсильванія), основна маса емігрантів переселилась сюди протягом 1900-1914 років [310, с. 27-33]. Більша частина старовірів відносно швидко асимілювалась, а деякі у 80-х роках ХХ століття навіть приєднались до Російської православної церкви за кордоном. Втративши зв'язок із батьківщиною, американські старовіри не розгубили старообрядницької самобутності. Старовіри на заході не зазнали впливу обмежувальної політики по відношенню до релігії, а також політики контролю соціального життя, яка панувала у російському імперському суспільстві протягом багатьох років. На «чужині» їм вдалося зберегти традиційні російські культурні особливості та релігійну ідентичність [289, с. 34], в той же час напрацювати позитивні методи пристосування до нових економічних обставин [309, с. 36].

На межі століть активізувались міграційні процеси старообрядців, що проживали на землях турецького султана. Причиною переселення стали переслідування влади та посилення контролю за старовірами. Зокрема, з 1890-х років старовіри мали нести військову повинність у мирний час, вони втрачали право користування деякими землями. Відбувалось зростання податків, а також втручання турків у внутрішнє життя общини. Ці проблеми ставили під загрозу подальше існування некрасівців. До початку ХХ століття у різний спосіб некрасівцям вдавалось ухилятися від служби в армії та відвідування турецьких шкіл. Нове переселення з Майноса на острів Маду на Бейшеірському озері не допомогло справі. В результаті цього передові загони некрасівців почали повертатись з Туреччини на Дон у 1909-1910 та у 1912-1913 роках. Процес рееміграції некрасівців з Туреччини до Росії завершився лише у 1962 році, коли остання група з 999 репатріантів на чолі з Ілією Єлісютіковим прибула до Новоросійська, а козаків розселили у Ставропольському краї [191, с. 304-305]. Менша частина (близько 200 осіб) емігрувала до США та оселилась у штаті Нью-Джерсі [79].

На межі XIX і XX століть частина старовірів Амурської області була вимушена покинути обжиті території через зменшення кількості орної землі та початку будівництва Транссибірської магістралі. Переселились вони в тайгу – до районів Південно-Уссурійського краю. В цей же час з'явився проект заселення сусідньої з Амурською областю Маньчжурії. Він був пов'язаний із будівництвом на цій території Китайсько-Східної залізниці та необхідністю освоєння прилеглих земель. З невідомих причин цей проект не був втілений у життя. В цей період було переселено на Далекий Схід близько трьох тисяч старовірів з числа російських та румунських старообрядців [80, с. 36]. У 1909 році зафіксовано переселення старообрядців на Далекий Схід з таких відомих старообрядницьких поселень як Біла Криниця, Климоуци, Соколинець, Лукавци, з сіл Слава, Журилівка (Буковина), Стара Кілія, з міст Браїла, Ясси (Румунія) [388, с. 88]. На початку XX століття соціально-економічний фактор став переважаючим у міграції старообрядців, особливо у далекосхідному регіоні. Проблема аграрного перенаселення окремих територій та малоземелля селян змушувало старовірів переселятись з однієї місцевості до іншої, при цьому така міграція обмежувалась регіоном попереднього проживання. Російське населення на цих територіях складалось з двох основних соціальних прошарків – селян та козаків. Це були переважно російські сільські емігранти, що переселялись на ці землі з кінця XIX століття. Особливу роль в освоєнні вказаних земель відіграли селяни-старообрядці, що зуміли краще інших адаптуватись до нових умов життя [78, с. 18]. В такому випадку переселення не впливало на зміни господарських традицій та життєвого укладу старовірів. Збільшення кількості старовірів у цьому регіоні спричинило утворення тут у 1911 році Іркутсько-Амурської старообрядницької єпархії, до складу якої ввійшли приходи Амурської, Приморської, Забайкальської, Якутської областей та Іркутської губернії [382, с. 90].

Наприкінці XIX століття зростає прагнення старообрядців до рееміграції. У 1898 році тульчинські старовіри виявили бажання переселитись до Бессарабії

або сусідньої губернії. Причиною стала проведена владою вакцинація проти віспи та вимога вносити до мерії дані щодо народжуваності та смертності. Старовіри розцінили цей захід як утиск їх прав і звернулись за дозволом на переселення до інших районів Російської імперії. Міністр внутрішніх справ І. Горемікін надав їм дозвіл переселитись, проте кількість мігрантів швидко збільшувалась. Це змусило міністра закордонних справ В. Ламздорфа виступити із заборонаю переселення старовірів. Він аргументував це «небажаним з політичної точки зору», вважаючи що переселення зумовлене виступом населення проти політики румунського уряду, а підтримка переселенців може мати негативні наслідки у взаємовідносинах між державами [166, с. 141]. Без сумніву, така позиція уряду зменшила кількість старообрядців, що реемігрували на батьківщину. В результаті цього зростає кількість старообрядців-переселенців до Болгарії та Османської імперії.

Період кінця XIX – початку XX століття є особливо цікавим в історії старообрядництва, адже саме в цей час модернізаційні процеси в Росії поставили під сумнів традиційну старообрядницьку замкненість [88, с. 5]. Дослідник старообрядництва Іван Прозоров так поділив цей період: з 1862 по 1904 роки – другий період деяких послаблень; з 1904 по 1917 роки – період звільнення (визволення) [298, с. 5]. Формування на початку XX століття в Російській імперії прогресивної інтелігенції позитивно вплинуло на становище старообрядців. Її представники не залишилась осторонь церковно-громадської діяльності. Перед ними поставало завдання допомогти старовірам зайняти своє місце у новому суспільстві та сприяти їхній адаптації [154, с. 97].

Маніфестом від 26 лютого 1903 року підтверджувалась панівна роль Православної Церкви, в той же час представникам інших релігій надавалось право вільно відправляти службу за їхніми обрядами. Така непослідовна політика фактично не змінила становища старовірів та не призвела до утвердження свободи релігійних культів [154, с. 176]. Подальші зміни у статусі старообрядців були закріплені в указі від 12 грудня 1904 року. До нього були

включені положення щодо застосування дієвих заходів для подолання утисків у релігійній сфері. Ці прагнення були втілені в указі від 17 квітня 1905 року, що забезпечував свободу віросповідання та релігійних поглядів [287, с. 12]. Відповідно до указу старообрядцям дозволялось офіційно мати свої скити та окремі цвинтарі. Старовіри отримували офіційний дозвіл називатись «громадою», що гарантувало їм право на володіння рухомим та нерухомим майном, право засновувати богоугодні заклади та відкривати школи. Старовірські громади отримували статус юридичної особи та прирівнювалися до православних приходів [287, с. 22-24].

Цим же указом у громадсько-правовій практиці було офіційно запроваджено використання терміну «старообрядництво». У ньому зазначалось: «... присвоїти назву старообрядців, замінивши нею назву розкольники, що нині використовується, усім послідовникам толків та згод, які приймають основні догмати Церкви Православної, але не визнають деяких прийнятих Нею обрядів та відправляють своє богослужіння за стародруками» [392, с. 161]. Визнання за громадами старовірів права ведення книг запису народжених, шлюбів та смерті відбулось згідно з указом від 17 жовтня 1906 року «Про порядок утворення та діяльності старообрядницьких та сектантських общин». Обов'язок ведення метричних документів покладался на настоятелів та духовенство цих общин [115, с. 28-30].

Отримання старовірами повноти громадянських прав та свобод призвело до різкого зменшення внутрішньої міграційної активності. Необхідність переховуватись від влади та тікати від переслідувань, що було важливо в умовах XVII – XIX століть, стає неактуальним на початку XX століття. Старообрядці отримують можливість вільно пересуватись. В результаті на зміну релігійній міграції у їхнє середовище приходять трудова міграція та переміщення теренами імперії, пов'язане з паломництвом та з'їздами старообрядців різних толків [153, с. 3-6]. На початку XX століття посилюється міграція старовірів з сільської місцевості до промислових районів та у міста, на

заробітки. Значна частина заробітчан поверталась до сіл, але більшість залишалась у містах та брала участь у формуванні окремої конфесійної групи (див. Додаток Б). При цьому така міграція найчастіше обмежувалась певним регіоном [198, с. 103]. Продовжували функціонувати великі старообрядницькі поселення, що майже повністю втрачають статус міграційних центрів та стають для старовірів центрами культурно-релігійними. Колись таємні поселення старообрядців, а також приховані громади отримали офіційний легальний статус.

Таким чином, початок ХХ століття ознаменувався докорінними змінами статусу старообрядців у Російській імперії. Це призвело до поступового зникнення внутрішньої міграції російських старообрядців, адже було усунуто її першопричину – карально-репресивну державну політику щодо прихильників старої віри. В той же час продовжувалась міграція старообрядців, що проживали за кордонами Росії. Її основною причиною був пошук кращих умов для життя.

Отже, масові переселення прихильників старої віри тривали протягом другої половини ХVIII – ХІХ століття. На відміну від попереднього періоду видозмінюються причини та форми старообрядницької міграції. До традиційних втечі та заслання додається урядова колонізація. Старообрядництво виступило важливим колонізаційним елементом. Особливо його роль помітна в освоєнні росіянами західних та південних земель європейської частини Російської імперії. Досвід старообрядців, здобутий за роки проживання в іноетнічному та іноконфесійному середовищі особливо знадобився після захоплення територій Польщі, Литви, України. Імперська влада свідомо збільшувала кількість росіян на новоприєднаних землях, віддаючи перевагу саме старовірам, які відрізнялись своєю дисциплінованістю та відданістю. Підтримка держави у поєднанні з сильними зв'язками між старообрядницькими громадами забезпечувала спадковість їх традиційної культури. Іншим було ставлення уряду до неконтрольованої міграції, що, як і раніше, намагався завадити їй. Особливо

багато зусиль докладалось задля зупинки міграції за кордон, адже це завдавало значних збитків казні. Проте будь-які заходи в цьому напрямі не мали суттєвих результатів. Посилення тиску на старовірів у другій чверті XIX століття традиційно призвело до збільшення старообрядницької міграції. Така тенденція була характерною до початку XX століття, коли в результаті перетворень у Російській імперії було визнано старообрядництво та припинено гоніння на його прихильників.

ВИСНОВКИ

Аналіз історіографії та джерельної бази дослідження свідчить, що тема міграції російських старообрядців не мала належного висвітлення, оскільки не була предметом окремого дослідження. Упродовж усього періоду існування цього суспільно-релігійного руху напрацьовано значний масив робіт з окремих аспектів старообрядництва, проте у них лише побіжно і фрагментарно висвітлено досліджувану проблему. Крім того, історію старообрядництва тривалий час вивчали з ідеологічних позицій, а праці були сповнені оціночних суджень, а тому не можуть об'єктивно розкривати сутність цього феномену. Однак навіть такі праці відіграють важливу роль у вивченні старообрядницької міграції, адже були підготовлені з використанням різноманітних джерел, що не збереглися до нашого часу. Попри наявність численних праць з історії старообрядництва, досліджень, які комплексно вивчали б історію міграції російських старообрядців, висвітливши причини переселення, формування основних міграційних центрів та особливості державної політики щодо міграції старовірів, немає. Говорити про вивченість «старообрядництва» нині зарано. Більшість наявних джерел репрезентують офіційне бачення проблеми та пов'язані з діяльністю органів влади й управління, а також офіційної Церкви. Вони дають можливість простежити особливості політики щодо старообрядців та визначити її вплив на міграцію. Відсутність джерел власне старообрядницького походження, спричинена особливістю їхнього становища, певною мірою ускладнює обробку даних офіційних документів. Аналіз джерельної бази продемонстрував, що всі наявні джерела статистичного характеру не відображають реальної кількості старообрядців, а наведені в них цифри можна використати переважно для ілюстрації тенденцій та особливостей певних процесів. Лише застосування широкого кола джерел, їх аналіз та порівняння дають змогу дослідити різні аспекти міграції російських старообрядців.

Встановлено, що міграція старообрядців розпочалась одразу після перших заходів реформування Церкви, які провів московський патріарх Никон. Старовірам довелося переселятися через безвихідне становище, в якому вони опинилися від самого початку – коли перед ними постав вибір: або зректися своїх переконань та поглядів, або іти до в'язниці, на допити, багаття. Реформаторські дії патріарха спричинили значний протест серед різних верств суспільства. Невдоволення були пов'язані як із формою, так і зі змістом реформ. Наслідком стала втрата православним населенням Московського царства конфесійної єдності й виникнення так званого розколу. Держава і православна Церква розпочинають боротьбу з інакодумством. Засобом цієї боротьби стає фізичне винищення незгодних. Прагнення зберегти власне життя і залишитися вірними релігійним поглядам змушувало тисячі старообрядців переселятися подалі від церковного нагляду й урядового контролю. З'ясовано, що переселення старовірів протягом другої половини XVII століття відбувалось в умовах кривавих переслідувань та жорстоких розправ. У цей час сформувалися найважливіші напрями старообрядницької міграції, деякі з них не втрачали свого значення до початку XX століття. Мігранти на півночі заснували Виговську старообрядницьку пустинь. Старообрядці-переселенці освоїли землі Олонецької, Архангельської та Вологодської губерній. Тоді ж на південному напрямі з'являються поселення на Стародубщині та Ветці. Відбувається проникнення старообрядців на Дон і заселення старовірами Сибіру. Визначальними для мігрантів стають чинники віддаленості від урядового нагляду та недосяжність церковного переслідування. Спокійне існування старообрядців змогли забезпечити території, що не перебували під владою Москви або ж урядовий контроль яких був мінімальним. Характерна особливість цього періоду – заснування міграційних центрів у місцях заслання перших проповідників старої віри, за якими прямували їхні віддані послідовники.

Показано, що упродовж століть існування старообрядницької міграції визначальну роль у ній відігравали урядові заходи щодо прихильників старої віри. Державна політика у цьому питанні не була послідовною. У перші десятиліття після «розколу» вона була спрямована на винищення інакодумців. За часів Петра I уряд намагався отримати економічну вигоду з прихильників старої віри, які мали сплачувати подвійний податок. Цар уперше використав старовірів у політиці захоплення нових земель, започаткувавши їхню участь у колонізаційній політиці Російської імперії. У подальшому відбувається чітке розмежування заходів щодо старообрядців внутрішніх губерній і прикордонних земель. Водночас кожна наступна зміна у політиці призводила до чергової хвилі міграції старообрядців. Спочатку вона була вимушеною. Пізніше проявилася у формі заслання. З часом урядова політика освоєння необжитих окраїн держави зробила старообрядців елементом русифікаторської політики. При цьому держава підтримувала Церкву в непримиренній боротьбі зі старовірами. Вибір міграційних напрямів і кількість мігрантів безпосередньо залежали від дій уряду в певний період. Проаналізовано особливості переселення старовірів та визначено, що вони мали як добровільний, так і примусовий характер. Упродовж другої половини XVII століття добровільне переселення було пов'язане із втечею від переслідувань. Старообрядцям довелося обирати: бути страченими за власні релігійні погляди чи втекти на території, недосяжні для влади. У цей період старовіри освоюють окраїни Московського царства та прикордонні землі сусідніх держав. Від другої половини XVIII століття держава робить спробу встановити контроль над добровільним переселенням старообрядців. Вони стають частиною колонізаторської політики захоплених Російською імперією земель. Уряд стимулює повернення старовірів з-за кордону та надає їм пільги у разі розселення на спеціально відведених для цього територіях. Як наслідок, розпочинається рееміграція з Австрійської та Османської імперій, Речі Посполитої. Триває і самостійне внутрішнє переселення, з яким безуспішно бореться світська та церковна влада. Таким

чином, держава чітко розмежовувала старообрядців, які переселялися з дозволу держави, та старовірів, які продовжували мігрувати самовільно. Чинником примусового переселення старовірів протягом усієї історії старообрядництва залишалося заслання за сповідування старої віри. Фактично таку форму відповідальності з різною інтенсивністю застосовували до початку ХХ століття. Враховуючи, що за роки існування старої віри на заслання відправлено сотні тисяч старообрядців, розселених на величезних територіях від півночі Російської імперії до Кавказу, заслання було одним з провідних факторів старообрядницької міграції. Результатом як добровільного, так і примусового переселення стало формування нових центрів старообрядницької міграції.

Обґрунтовано, що, починаючи з другої половини ХVІІІ століття, впроваджується політика заохочення рееміграції старовірів з-за кордону. Уряд робив ставку на повернення російських вихідців з Речі Посполитої, переслідуючи економічні цілі. По-перше, повернення податного населення мало забезпечити надходження коштів до казни, по-друге, уряд планував використовувати старообрядців у заселенні різних територій імперії. У результаті утворилися нові напрямки міграції на теренах Південної та Степової України. Захоплення цих територій поставило владу перед необхідністю швидкої русифікації земель та їхнього господарського освоєння. З цією метою було використано прагнення старообрядців повернутися на батьківщину. У цьому контексті розглянуто особливості співробітництва старовірів із державою. Тоді ж утворився важливий міграційний центр старовірів – Іргизькі монастирі. Водночас унаслідок традиційної карально-репресивної політики уряду старообрядці з'являються на Забайкаллі й на території Алтаю. Продовжується і закордонна міграція, виникають нові старообрядницькі громади в Австрійській імперії, зокрема на Буковині, та в Османській імперії – у Добруджі й Майносі. Також старовіри утворюють власні поселення на території Великого князівства Литовського. Виявлено, що протягом ХІХ століття уряд не раз змінював своє ставлення до прихильників дониконівського православ'я,

результатом чого було посилення міграції старовірів. Вона була спрямована як до вже відомих районів, так і на нові для старообрядців землі. Приміром, козаки-некрасівці, повернувшись із володінь турецького султана, оселилися неподалік фортеці Ізмаїл. Важливим міграційним центром стає Буковина, що належала в той період Австрійській імперії. Поява тут у середині XIX століття Білокриницької ієрархії сприяла притоку мігрантів-старообрядців. Унаслідок антистарообрядницької політики сформувався ще один регіон закордонної старообрядницької міграції – землі Східної Пруссії. Утворився він за рахунок переселення на захід старовірів, які колись проживали на території Речі Посполитої та з приходом російської влади знову відчули на собі її методи боротьби з «розколом». Триває міграція і на литовські землі, де старообрядці в певний період мали підтримку місцевої російської влади. Це було пов'язано з польськими повстаннями та політикою русифікації цих територій. Розкрито специфіку міграції старообрядців на початку XX століття через зміну традиційних чинників, що призводили до переселення прихильників дониконівського православ'я. Старовіри отримали всю повноту громадянських прав, зокрема свободу совісті. Таким чином зник традиційний фактор, що визначав необхідність переселення старообрядців – гоніння за сповідування старої віри. Набуття офіційного статусу призвело до фактичного припинення міграції старообрядців у межах Російської імперії. Натомість продовжується переселення тих прихильників дониконівського православ'я, які в цей період проживали за межами Росії. Відкриття нових можливостей для міграції спонукало до пошуку кращих умов життя. У результаті одні старообрядці повернулися на батьківщину, а інші емігрували за океан.

Визначено, що проблема кількості старовірів у цілому та старообрядців-мігрантів зокрема залишається в історичній науці дискусійною. Відсутність посправжньому об'єктивних джерел статистичної інформації дає підстави говорити тільки про загальні тенденції міграційних процесів і неточну чисельність їхніх учасників. Певною мірою об'єктивні дані наявні лише в тому

випадку, коли переселення ініціювала держава й до мігрантів не застосовували покарання за сповідування старої віри. В усіх інших випадках обрахунок мігрантів має фрагментарний і приблизний характер. Достеменно можна стверджувати, що кількість старовірів-мігрантів була нерозривно пов'язана зі статусом старообрядництва в певній країні та особливостями їхнього становища у певному регіоні. Тиск на старовірів або заохочення їх переселення призводили до зміни кількості переселенців. Безпосередньо умови середовища, що охоплювали не лише статус, а і природно-кліматичні особливості місцевостей їхнього проживання, збільшували або зменшували частку мігрантів у певні періоди. Варто зауважити, що визначальною у міграції старообрядців стала не кількість переселенців, а колосальний вплив на релігійне, культурне та політичне життя, який вони мали на освоєних територіях.

Доведено, що, незважаючи на фактичне офіційне невизнання старообрядців як повноправних учасників суспільних відносин у Російській імперії, вони відіграли важливу колонізаційну роль. Російська імперія прагнула швидко русифікувати захоплені території. Вагоме місце у цих процесах посіли мігранти-старообрядці, які завдяки своїм особистим якостям і відданості державі отримали від останньої дозвіл безперешкодно повернутися на батьківщину та сповідувати стару віру. В той же час, результатом міграційних процесів старовірів стало не просто поширення їхнього віровчення, а розселення представників російського етносу серед іноетнічних та іноконфесійних спільнот. Старовіри виробили важливі механізми адаптації до нових умов. Враховуючи, що старообрядці були носіями російської етнічності, міграція прихильників старої віри відіграла істотну роль у розширенні впливу Російської імперії на навколишні землі, завдяки чому частина з них з часом увійшла до її складу. Цю особливість використав уряд, який у питаннях залюднення захоплених територій свідомо надавав перевагу російському населенню над місцевими мешканцями, а старообрядцям – над православними. У результаті такої політики деякі регіони виявилися заселеними переважно

росіянами-старовірами, завдяки яким Російська імперія оголосила ці території «споконвічними російськими землями».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні документи і матеріали

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Фонд 59 Київська губерньська канцелярія

Опис 1

1. Спр. 1715. Дело о переселении раскольников с Польши в Россию и поселения их около крепости св. Елизаветы 1749-1781 гг.;
2. Спр. 3490. Дело о переселении раскольников из Польши в Россию и поселению их возле крепости Св. Елизаветы, Астраханской и Саратовской губерниях.
3. Спр. 756 Манифест Елизаветы Петровны, указы Сената, Камер-Колегии и др.
4. Спр. 1942 Дело о взимании окладных и неокладных сборов с жителей раскольничьих слобод Еленка, Добряна и др.
5. Спр. 1346 Переписка канцелярии с конторой раскольничьих дел о проведении переписи раскольников, проживающих в Киевской губернии.
6. Спр. 2864 Дело о составлении и присылке в Сенат ведомости о вышедших из Польши и из слобод Киево-Печерской Лавры раскольниках, поселившихся в описных раскольничьих слободах и об обложении их окладными сборами.
7. Спр. 2745 Дело о производстве следствий о спорах за владения земель, лесами и др. между жителями раскольничьих сл.сл. Митковки и Климовой и жителями Ропской волости, подданных гр. Розумовского.
8. Спр. 3395 Ведомости о количестве жителей раскольничьих слобод Стародубского и Черниговского полков за 1758-60 гг.
9. Спр. 2769 Дело о разрешении канцелярией раскольникам сл.сл. Еленки, Климовой и др. заниматься торговлей в г. Стародубе и др. городах.

10. Спр. 5621 Дело о составлении конторой описных раскольничьих слобод ведомостей о раскольниках, живущих за границей.
11. Спр 6470 Дело о присылке в канцелярию сведений о пришедших из Описных раскольничьих слобод на поселение в Новороссийскую, Елизаветградскую и другие губернии в связи с новым рекрутским набором.

Фонд 127 Київська духовна консисторія

Опис 679

12. Спр. 128 О метрической записи браков раскольников.

Опис 658

13. Спр 172. О сообщении гражданским начальством епархиальному сведений о числе рождающихся и умирающих раскольников. 1856 г.

Опис 1047

14. Спр. 558. Дело о состоянии раскола в местной епархии.

Фонд 193 Київське намісницьке правління

Опис 1

15. Спр. 1556. Т. 9. Дело по прошению польских выходцев А. Сулимы, Ф. Курского, Ф. Иванова, М. Кузина и др. о приписке к старообрядческим слободам Новгород-Северской губернии. 1793 г.

Фонд 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського
генерал-губернатора

Опис 1

16. Спр. 1803. Ведомости о старообрядцах и раскольниках Волынской губернии. 1835 г.
17. Спр . 6882. Ведомости о количестве раскольников в Подольской губернии. 1846 г..

18. Спр. 5967. Сведения о раскольниках и иноверцах Киевской губернии.
1846 г.

Державний архів Київської області

Фонд 1 Київське губернське правління

Опис. 336

19. Спр. 4483. Постановление о передаче в общественное судопроизводство дел о раскольниках. 1853 г.
20. Спр. 4118. Сведения о раскольниках в уездах губернии в 1848 г. 1848 г.

Фонд 2 Канцелярія Київського цивільного губернатора

Опис 1

21. Спр. 5321. О старообрядцах проживающих в Киевской губернии. 1835 г.
Опис 185
22. Спр. 112. По предмету избрания раскольников на общественные должности. 1873 г.

**Фонд 1352 Колекція метричних книг розкольників, сектантів
та старообрядців Київської губернії**

Опис 1

23. Спр. 10. Метрическая книга Лыбедского полицейского участка для записи лиц, рожденных от браков в расколе за 1877 г. 1877 г.
24. Спр. 45. Книга Успенского храма для регистрации умерших членов Киевской общины старообрядцев за 1913 г. 1913 г.
25. Спр. 73. Книга Звенигородского уездного полицейского управления для регистрации браков раскольников за 1890 г.

**Інститут рукопису Національної бібліотеки України
імені В.І. Вернадського**

Фонд 5

26. Спр. 808. Рапорты и документы о поселении на землях близь крепости Св. Елизаветы.
27. Спр. 468. Переписка по вопросу расселения пришлых из-за границы иноверцев и старообрядцев. Рапорт начальства.

Фонд 9

28. Спр. 252. О переселении из-за границы пришлых людей, их расселении и условиях поселения.

Фонд 13

29. Спр. 2157. Справка о причинах правительственной борьбы с расколом.
30. Спр. 1904 Переписка по вопросу о заселении новых слобод выходцами из заграницы.

Опубліковані джерела

31. Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1842. – Т.5. – 580 с.
32. Акты, относящиеся к истории раскола в XVIII в. / Сообщены Е.В. Барсовым. – Без выходных данных. – 87 с.
33. Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографическою экспедицией Академии наук. – СПб., 1836. – Т. 4. – 500 с.
34. Барсов Е.В. Новые материалы для истории старообрядчества XVII-XVIII веков / Е.В. Барсов. – М.: Университетская типография, 1890. – 380 с.

35. Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического (1774-1788) // Сборник военно-исторических материалов. – СПб., 1893. – Вып. 6. Военно-ученый коллектив Главного штаба. – 378 с.
36. Есипов Г. Раскольничьи дела XVIII столетия, извлеченные из дел Преображенского приказа и Тайной розыскных дел канцелярии / Г. Есипов. – СПб.: «Общественная польза», 1861. – Т. 1. – 656 с.
37. Записки с изложением извлеченных из дел Святейшего Синода и канцелярии синодального обер-прокурора за последнее десятилетие сведений о действиях и распоряжениях духовного начальства по отношению к расколу / Без автора. – СПб.: Синодальная типография, 1874. – 327 с.
38. Извлечения из распоряжений по делам о раскольниках при императорах Николае и Александре II, пополненные запиской Мельникова. – Лейпциг, 1882. – 96 с.
39. Материалы для истории раскола за первое время его существования / Под ред. Н. Субботина. – М.: Братство святого Петра Митрополита, 1875. – Т.1. – 501 с.
40. Памятники истории старообрядчества XVII в. / Под ред. С.Ф. Платонова. – Л.: Издательство АН СССР, 1927. – Т. 1. – Вып. 1. – 97 с.
41. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Окончательно установленное при разработке переписи наличное население городов. – СПб.: Тип. товарищества «Общественная польза», 1905. – 48 с.
42. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / Под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб.: Издательство Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1897. – 30 с.
43. Полное собрание законов Российской империи. / Под редакцией М.М. Сперанского. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 2. – 979 с.

44. Полное собрание законов Российской империи. / Под редакцией М.М. Сперанского. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 5. – 782 с.
45. Полное собрание законов Российской империи. / Под редакцией М.М. Сперанского. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 6. – 817 с.
46. Полное собрание законов Российской империи. / Под редакцией М.М. Сперанского. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 7. – 933 с.
47. Полное собрание законов Российской империи. / Под редакцией М.М. Сперанского. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 8. – 1004 с.
48. Полное собрание законов Российской империи. / Под редакцией М.М. Сперанского. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 9. – 1016 с.
49. Полное собрание законов Российской империи. / Под редакцией М.М. Сперанского. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 10. – 990 с.
50. Полное собрание законов Российской империи. / Под редакцией М.М. Сперанского. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 13. – 959 с.
51. Полное собрание законов Российской империи. / Под редакцией М.М. Сперанского. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 15. – 1051 с.
52. Полное собрание законов Российской империи. / Под редакцией М.М. Сперанского. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 16. – 1120 с.

53. Полное собрание законов Российской империи. / Под редакцией М.М. Сперанского. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 18. – 1039 с.
54. Полное собрание законов Российской империи. / Под редакцией М.М. Сперанского. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 19. – 1083 с.
55. Полное собрание законов Российской империи. / Под редакцией М.М. Сперанского. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 21. – 1070 с.
56. Полное собрание законов Российской империи. / Под редакцией М.М. Сперанского. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 23. – 974 с.
57. Полное собрание законов Российской империи. / Под редакцией М.М. Сперанского. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 25. – 932 с.
58. Полное собрание законов Российской империи. / Под редакцией М.М. Сперанского. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 27. – 1196 с.
59. Полное собрание законов Российской империи. / Под редакцией М.М. Сперанского. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 29. – 1391 с.
60. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 3. – 1648 с.
61. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 4. – 1666 с.

62. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1839. – Т. 13. – Отд. 1. – 1072 с.
63. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1849. – Т. 23. – Отд. 1. – 665 с.
64. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1876. – Т. 49. – Отд. 1. – 949 с.
65. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. – СПб.: Государственная типография, 1886. – Т. 3. – 998 с.
66. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. – СПб.: Государственная типография, 1908. – Т. 25. – Отд. 1. – 1109 с.
67. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. – Петроград: Тип. 1-й Петр. Трудовой артели, 1915. – 938 с.
68. Сборник правительственных сведений о раскольниках / Сост. В. Кельсиев. – Лондон, 1860. – Вып. 1. – 224 с.
69. Собрание постановлений по части раскола – Лондон: Trubner & Co., Paternoster Row, E. C., 1863. – Т. 1. Постановления министерства внутренних дел. – Вып. 1-й. – 280 с.
70. Собрание постановлений по части раскола, состоявшихся по ведомству Св. Синода. – СПб.: Типография МВД, 1860. – Кн. 1 (1716-1800). – 792 с.
71. Собрание постановлений по части раскола. – СПб.: Типография МВД, 1858. – 684 с.
72. Статистические таблицы Российской империи, издаваемые по распоряжению министра внутренних дел центральным статистическим комитетом / Ред. А. Бушена, предисл. А. Тройницкий. – СПб., 1863. – Вып. 2. Наличное население империи за 1858 год – 330 с.

73. Судные процессы XVII-XVIII в. по делам церкви / Без автора // Чтения Общества истории и древностей российских. – 1882. – Кн. III. – С. 30-31.
74. Чичинадзе Д.В. Сборник законов о расколе и сектантах, разъяснённых решениями Правительствующего Сената и Святейшего Синода / Д. В. Чичинадзе. – СПб., 1899. – 165 с.

ЛИТЕРАТУРА

75. А. П. Обозрение пермского раскола так называемого «старообрядчества» / Составлено А. П. – СПб.: Типография духовного журнала «Странник», 1863. – 215 с.
76. Абрамович К. О Крестьянских сервитутах в губерниях Западных, Прибалтийских и Царства Польского / К. Абрамович. – СПб.: Типография М. Меркушева, 1895. – 230 с.
77. Авилова Н. Л. Исчезнувшая обитель: из истории движения «ревнителей старины» в южной России второй половины XVII века / Н. Л. Авилова, А. В. Апанасенок, Н. Е. Горюшкина // Вестник Челябинского государственного университета. – 2009. – № 23 (161). – С. 38-43.
78. Агурдяева Ю. В. Быт и культура маньчжурских старообрядцев / Ю. В. Агурдяева // Религиоведение. – Амур. – 2008. – № 4. – С. 16-22.
79. Агурдяева Ю. В. Русские старообрядцы в штатах Аляска и Орегон США / Ю. В. Агурдяева // Электронный ресурс. – Режим доступа: http://www.borovskold.ru/content.php?page=lonuemcd_rus&id=84.
80. Агурдяева Ю. В. Русские старообрядцы на дальнем востоке России (вторая половина XIX – начало XX в.) / Юлия Викторовна Агурдяева // Липоване: история и культура русских-старообрядцев. – Одесса-Измаил, 2012. – Вып. 9. – С. 36-60.
81. Аксаков И. С. Записки о бессарабских раскольниках / И. С. Аксаков // Русский архив. – 1888. – Кн. 3. – № 11. – С. 434-454.

82. Алексеев И. Сочинения против мнимого священства поповцев / Иван Алексеев. – М.: Тип. Э. Лиснера и Ю. Романа, 1890. – 144 с.
83. Андерсон В. Старообрядчество и Сектантство. Исторический очерк русского религиозного разномыслия / Владимир Андерсон. – СПб.: Издание В. И. Губинского, 1909. – 460 с.
84. Андреев А. Н. Западноевропейские вероисповедания и русские старообрядцы в XVIII в. / А.Н. Андреев // Вопросы истории. – М., 2010. – № 5. – С. 98-109.
85. Андреев В. В. Раскол и его значение в народной русской истории / В. В. Андреев. – СПб.: В типографии М. Хана, 1870. – 416+VIII с.
86. Анри Луи Методика анализа в исторической демографии / Луи Анри, Ален Блюм. – М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т. – 1997. – 208 с. С. 6-7.
87. Антонов А. В. Старообрядчество и новое мышление / А. В. Антонов // На пути к свободе совести. – М.: Прогресс, 1989. – С 313-334.
88. Апанасенок А. В. Старообрядцы и «мерские» в сельском социуме Центрального Черноземья в XIX – начале XX века: эволюция межконфессиональных отношений / Александр Апанасенок // Вестник Поморского университета. Серия «Гуманитарные и социальные науки». – 2008. – № 4. – С. 5-11.
89. Архангелов С. А. Среди раскольников и сектантов Поволжья / С. А. Архангелов. – СПб.: И-е П.П. Сойкина, 1899. – 176 с.
90. Архипова Е. А. Из истории изучения роли старообрядцев в развитии экономики России (конец XIX – начало XX в.) / Е. А. Архипова // Вестник Российского государственного университета. – 2012. – № 4. – С. 240-247.
91. Багaley Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд / Дмитрий Иванович Багaley. – Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 117 с.

92. Барановский В. Вековые святыни. Из истории староверческих общин, храмов, кладбищ Зарасайского края / Василий Барановский. – Зарасай, 2004. – 101 с.
93. Барсов Н. И. Раскольничья литература новейшего времени / Н. И. Барсов // Христианское чтение. – 1894. – № 5-6. – С. 487-515.
94. Белоликов В. З. Чернобыльское согласие / В. З. Белоликов. – Киев, 1915. – 16 с.
95. Бельский А. В. Запорожские старообрядческие общины / А. В. Бельский // Культура народов Причерноморья. – 2000. – № 15. – С. 51–56.
96. Бельский А. В. Расселение старообрядцев в левобережной и слободской Украине в XVI – XIX вв. / А. В. Бельский // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 9. – С. 60-65.
97. Беседы о каноническом достоинстве Великого Московского собора 1667 года / Без автора. – М.: Типография Э. Лиснера, 1888. – 49 с.
98. Бельський О. В. Старобрядництво в південній Україні: формування та розвиток у другій половині XVIII – на початку XX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Олександр Володимирович Бельський. – Запоріжжя, 2007. – 19 с.
99. Бельський О. В. Старобрядництво в Південній Україні: формування та розвиток у другій половині XVIII - на початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Бельський Олександр Володимирович. – Запоріжжя, 2007. – 19 с.
100. Блажявичюс П. Староверы Рокишкского края / Пятрас Блажявичюс // Старообрядцы Литвы: материалы и исследования. 1996-1997. Vilniaus. – 1998. – С. 161-196.
101. Бломквисти Е. Э. Кто такие бухтарминские старообрядцы / Е. Э. Бломквисти, Н. П. Гринков // Бухтарминские старообрядцы. АН СССР Материалы комиссии экспедиционных исследований. – Л., 1930. – Вып. 17. – Серия Казахстанская. – С. 8-10.

102. Бобрищев-Пушкин А. М. Суд и раскольники-сектанты / А. М. Бобрищев-Пушкин. – СПб.: Сенатская Типография, 1902. – 207 с.
103. Бойко Я. В. Заселение Южной Украины. Формирование этнического состава населения края: русские и украинцы (конец XVIII – начало XXI в.) / Я. В. Бойко. – Этнографический очерк. – Выпуск 1. – Черкассы: «Вертикаль». – 2007. – 48 с.
104. Болонев Ф. Ф. Украинско-белорусские элементы в народной культуре семейских Забайкалья / Ф. Ф. Болонев // Традиционная духовная и материальная культура русских старообрядческих поселений в странах Европы, Азии и Америки. – Новосибирск: Наука, 1992. – С. 235-240.
105. Бороздин А. К. Протопоп Аввакум. Очерк из истории умственной жизни русского общества в XVII веке / А. К. Бороздин. – СПб.: Изд. А.С. Суворина, 1900. – 319 с.
106. Бортовский Н. Отчет о состоянии расколосектанства в Таврической епархии за 1910 год, о деятельности миссии и о приходе и расходе сумм Епархиального Миссионерского комитета по делам раскола и сектантства за тот же год / Протоиерей Николай Бортовский. – Без вихідних даних. – 56 с.
107. Боченков В. Староверы в войне 1812 года / В. Боченков // Москва: журнал русской культуры. – М., 2013. – № 8. – С. 161-174.
108. Буковина: історичний нарис / Під ред. С. С. Костишина. — Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.
109. Бурлуцкий И. О начале раскола в пределах Пензенской епархии / протоиерей И. Бурлуцкий // Пензенские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1871. – № 12. – С. 353-365.
110. Быстров С. Иргизское «сидение» / С. Быстров // Старообрядческая мысль. – 1992. – № 3. – С. 233-238.
111. В защиту старины / Без автора // Старообрядец. – 1970. – № 1. – С. 99-101.

112. Варадинов Н. В. История Министерства внутренних дел / Николай Варадинов. – СПб.: тип. М-ва внутр. дел, 1858. – Т. 8. История распоряжений по расколу. – 1863. – 656 с.
113. Варона А. О правовом положении старообрядчества в Румынии (1878-1947 гг.) / Александр Варона // Липоване: история и культура русских-старообрядцев. – Одесса-Измаил, 2010. – Вып. 7. – С. 68-70.
114. Васильевский М. Н. Государственная система отношений к старообрядческому расколу в царствование императора Николая I / М.Н. Васильевский. – Казань: Центральная типография, 1914. – 254 с.
115. Введенский А. Действующие законоположения касательно старообрядцев и сектантов / Александр Введенский. – Одесса: Типография Одесских новостей, 1912. – 205 с.
116. «Взойду ли я на гору высокую, увижу ли я бездну глубокую...»: Старообрядческий фольклор Нижегородской области / Сост. и коммент. О. А. Савельев, Л. Н. Новикова. – Новосибирск: СО РАН, 2001. – 264 с.
117. Верховский Т. Искание старообрядцами в XVIII веке законного архиерейства / Тимофей Верховский. – СПб., 1868. – 72 с.
118. Витевский В. Н. Раскол в Уральском войске и отношение к нему духовной и военногражданской власти в XVIII и XIX в. / В.Н. Витиевский. – Казань: Тип. Ун-та, 1877. – 68 с.
119. Витковский О раскольниках в Подольской губернии / Витковский // Отечественные записки. – [Б.м. и г.]. – С. 353-372.
120. Власова И. В. Размещение старообрядцев в северном приуралье и их контакты с окружающим населением / И.В. Власова // Традиционная духовная и материальная культура русских старообрядческих поселений в странах Европы, Азии и Америки. – Новосибирск: Наука, 1992. – С. 196-201.
121. Власовський І. Нариси історії Української Православної Церкви / Іван Власовський. – К., 1998. – Т. II. – 398 с.

122. Водарский Я. Е. Население России в конце XVII – начале XVIII века / Я. Е. Водарский. – М.: Наука, 1977. – 246 с.
123. Волошин Ю. В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII столітті: історико-демографічний аспект / Юрій Володимирович Волошин. – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.
124. Волошин Ю. В. Урядова політика щодо російських старообрядців на Стародубщині у XVIII столітті / Ю.В. Волошин // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 14-27.
125. Волошин Ю. Дрєвлеправославні християни в Україні у XVIII-першій половині XIX століття / Юрій Волошин // Пам'ять століть. – 2000. – № 4. – С. 56-70.
126. Волошин Ю. Міграція російських старовірів на територію Гетьманщини у світлі переписів I пол. XVIII ст. / Ю.Волошин // Київська старовина. – 2001. – № 3. – С. 130-162.
127. Волошин Ю. Ссоры в старообрядческом обществе XVIII века: история одного конфликта / Ю. Волошин // Православие: Конфессия, институты, религиозность (XVII-XX вв.). – СПб.: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2009. – Вып. 6. – С.30-46.
128. Волошин Ю. Структура семьи в «государевых описных малороссийских раскольничьих слободах» (на примере слободы Деменка Топальской сотни Стародубского полка) / Ю. Волошин // Сословия, институты и государственная власть в России. Средние века и раннее Новое время. – М., 2010. – С.932-948.
129. Воспоминания русских крестьян XVIII - первой половины XIX века / сост. В. А. Кошелев. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 781с.
130. Вяземский П. А. Записные книжки (1813-1848) / П.А. Вяземский. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 508 с.
131. Гавриил (Розанов) Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической / Архиепископ Гавриил (Розанов) // Записки

- Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1848. – Т. 2. – С. 152-164.
132. Гагарин Ю. В. Старообрядцы / Ю.В. Гагарин. – Сыктывкар: Коми книжное издательство, 1973. – 144 с.
133. Галки Г. Из истории старообрядческих общин (Клинцы, Херсонская губ.) / Г. Галки // Старообрядческая мысль. – 1913. – № 2. – С. 155-157.
134. Гараджа В. И. Социология религии. Учебное пособие для студентов и аспирантов гуманитарных специальностей / В. И. Гараджа. – М.: Наука, 1995. – 223 с.
135. Геринг И. Расколы и секты русской церкви (1003-1897 г.) По их происхождению и внутренней связи / Иоганн Геринг. – СПб., 1903. – Ч. 1. – 116 с.
136. Глинчикова А. Г. Социальное значение русского раскола / Алла Григорьевна Глинчикова // Вопросы философии. – М.: Наука, 2008. – №6. – С. 17–28.
137. Гончар М. І. Історико-біографічні публікації в часописі «Подольские епархиальные ведомости» (1862-1905) / М. І. Гончар. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». – 2013. – № 2. – С. 150-155.
138. Горизонтов Л. Е. Раскольничий клин. Польский вопрос и старообрядцы в имперской стратегии / Л. Е. Горизонтова // Славянский альманах. – М., 1997. – С. 140-168.
139. Гранделевский Л. Пензенского Предтечева монастыря монах Варлаам Левин / Л. Гранделевский // Пензенские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1866. – № 10. – С. 329-338.
140. Грекулов Е. Ф. Православная инквизиция в России / Е. Ф. Грекулов. – М.: Наука, 1964. – 168 с.
141. Дебу И. Л. Топографическое и статистическое описание Оренбургской губернии в нынешнем ее состоянии / И. Л. Дебу. – М.: Унив. тип., 1837. – 224 + VI с.

142. Демографический энциклопедический словарь / Под ред. Д.И. Валентей. – М.: Сов. энциклопедия, 1985. – 608 с.
143. Денисенко В. А. Часопис «Киевские епархиальные ведомости» в історії національно-духовного життя України (1861-1918 рр.) / Наук. ред. І. І. Дробот. – К., 2006. – 692 с.
144. Державин Г. Р. Записки из известных всем происшествий и подлинных дел, заключающих в себя жизнь Гавриила Романовича Державина. – СПб., 1895. – 342 с.
145. Деяние Освященного Поместного Собора Русской Православной Церкви об отмене клятв на старые обряды и на придерживающихся их // Журнал Московской Патриархии. – 1971. – № 6. – с. 5-7.
146. Доброгаев М. Первое время раскола в Стародубье. Исторический очерк / М. Доброгаев // Черниговские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1884. – № 21. – С. 877-886.
147. Доля старообрядства в XX – на початку XXI ст.: історія та сучасність. Збірник наукових праць та матеріалів / Відп. ред. та упоряд. С.В. Таранець. – Київ-Куренівка-Чиченик, 2007. – 238 с.
148. Донцов П. Старообрядчество прутско-днестровского междуречья: истоки, исторические корни, современность / П.Донцов, П. Еремеев, В. Пепеляев // Культура русских старообрядцев в национальном и международном контексте. – Бухарест: Критерион, 2001. – Вып. 3. – С. 147-152.
149. Дружинин В. Г. Раскол на Дону в конце XVII века / В. Г. Дружинин. – СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1889. – 335 с.
150. Е.Р. Русский раскол и законодательство. Исторический очерк из новейшего времени // Вестник Европы. – СПб., 1880. – Т. 82. – Ч. II. – С. 507-552.
151. Евлогий (митрополит) Путь моей жизни: воспоминания Митрополита Евлогия (Георгиевского), изложенных по его рассказам / Митрополит Евлогий (Георгиевский). – М.: ВПМД, 1994. – 480 с.

152. Енаке Дж. Старообрядцы на территории Румынии в первой половине XX в. / Дж. Енаке // Вопросы истории. – М., 2013. – № 11. – С. 160-164.
153. Ершова О. П. Некоторые проблемы развития старообрядчества после манифеста 1905 г. / О. П. Ершова // Старообрядчество: история, культура, современность. – М., 1998. – № 6. – С. 2-9.
154. Ершова О. П. Старообрядчество и власть / О. П. Ершова. – М.: «Уникум-Центр», 1999. – 204 с.
155. Єремєєв П. В. Старообрядці Харківської губернії (1825 - 1917): соціальна структура та кількісні характеристики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Єремєєв Павло Вікторович. – Харків, 2014. – 20 с.
156. Єрмакова І. О. Заселення Півдня України у другій половині XVIII ст. старообрядцями / І.О. Єрмакова. – Наукові праці. Історичні науки. – Т. 62. – Вип. 49. – С. 7-12.
157. Жилюк С. І. Бойко Б. Є. Релігійна політика царизму на Волині (1793-1917) / С. І. Жилюк, Б. Є. Бойко. – Острог: Вид-во Нац. ун-ту. «Острозька академія», 2010. – 228 с.
158. Журавльов (Иоаннов) Андрей Полное историческое известие о древних стригольниках и новых раскольниках, так называемых старообрядцах, собранное из потаенных старообрядческих преданий, записок и писем / протоиерей Андрей Журавльов (Иоаннов). – М.: тип. Ф.К. Иогансон, 1790. – 345 с.
159. Заварина А. Из истории поселения старообрядцев в Латгалии / А. Заварина // Атеизм и религия. – Рига: Зинатне, 1969. – С. 153-172.
160. Заварина А. А. Русское население восточной Латвии во второй половине XIX – начале XX века: Историко-этнографический очерк / А. А. Заварина. – Рига: Зинатне, 1986. – 247 с.
161. Згурский Г. В. Словарь исторических терминов / Г. В. Згурский. – М.: Эксмо, 2008. – 464 с.

162. Зеньковский С. Протопоп Иван Неронов: Очерк из истории русской церкви XVII в. / С. Зеньковский // Вестник русского студенческого христианского движения – 1954. – № 31. – С. 11-17.
163. Зеньковский С. А. Петр I и раскол / С. А. Зеньковский. – Режим доступа: <https://www.portal-credo.ru/site/?act=lib&id=2012>.
164. Зеньковский С. А. Русское старообрядчество. В двух томах / Сост. Г. М Прохоров. – М.: Институт ДИ-ДИК, 2009. – 688 с.
165. Ивановский И. Руководство по истории и обличению старообрядческого раскола / И. Ивановский. – Казань: Типография Императорского университета, 1892. – 284 с.
166. Иникова С. А. Материалы о реэмиграционном движении среди старообрядцев в XIX – начале XX в. Из архива внешней политики Российской империи / Светлана Александровна Иникова // Липоване: история и культура русских-старообрядцев. – Одесса-Измаил, 2010. – Вып. 7. – С. 139-146.
167. История и обычаи Ветковкой церкви / Без автора. – Нижний Новгород: Типо-Литография И.М. Машистова, 1906. – 112 с.
168. Исторична наука: термінологічний та понятійний довідник / В.М. Литвин та ін. – К.: Вища школа, 2002. – 430 с.
169. К вопросу о причинах разделения русской церкви / Без автора // Старообрядец. – 1906. – № 4. – С. 34-37.
170. К. Маркс и Ф. Энгельс об атеизме, религии и церкви / под ред. акад. П.Н. Федосеева. – М.: Мысль, 1971. – 534 с.
171. Кабузан В. Русские в мире. Динамика численности и расселения (1719-1989) / В. Кабузан. – СПб.: «Блиц». – 1996. – 351 с.
172. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858) / В.М. Кабузан. – М.: Наука, 1976. – 307 с.

173. Казанцева Т. Г. Традиции духовного пения в культуре старообрядцев Алтая / Т. Г. Казанцева, Н. С. Мурашова, О. А. Светлова и др. – Новосибирск: Наука, 2002. – 491 с.
174. Камзина А. Д. Численный и социальный состав старообрядцев Оренбургской епархии в XIX – начале XX века / А. Д. Камзина // Вестник Оренбургского государственного педагогического университета. – 2013. – № 2 (6). – С. 84-98. Электронный журнал <http://www.vestospu.ru>
175. Каптерев Н. Ф. Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович / Проф. Н. Ф. Каптерев. – Сергиев Посад: тип. Свято-Троицкой Сергиевой лавры, 1912. – Т. 2. – 548+VIII с.
176. Каптерев Н. Ф. Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович / Н. Ф. Каптерев. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. – Т. 1. – 533 с.
177. Каптерев Н. Ф. Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII столетиях / Н. Ф. Каптерев. – Сергиев Посад: Елов, 1914. – 567 с.
178. Карташов А. В. Очерки по истории Русской церкви / Антон Владимирович Карташов. – М.: Наука, 1991. – 460 с.
179. Карцов В. Г. Религиозный раскол как форма антифеодального протеста в России / В. Г. Карцов. – Калинин, 1971. – Ч. 1. – 160 с.
180. Карцов В. Г. Религиозный раскол как форма антифеодального протеста в России / В. Г. Карцов. – Калинин, 1971. – Ч. 2. – 208 с.
181. Катьков В. В. Старообрядческие общины Самарской губернии: численность, структура, динамика развития / В. В. Катьков. Н. П. Мышенцев // Известия Самарского научного центра РАН. – 2011. – № 3(13). – С. 47-54.
182. Кириллов И. Истинная церковь / И. Кириллов // Старообрядческая мысль. – 1912. – № 10. – С. 7-13.

183. Кириллов И. Статистика старообрядчества / И. Кириллов // Старообрядческая мысль. – 1913. – № 2. – С. 138-142.
184. Кириллов И. Статистика старообрядчества / И. Кириллов // Старообрядческая мысль. – 1913. – № 3. – С.249-262.
185. Кирилов И. А. Статистика старообрядчества / И. А. Кирилов. – М.: Типо-Литография И. М. Машистова, 1913. – 26 с.
186. Кирилэ Ф. Старообрядчество, старообрядцы, староверы, липованы / Феодор Кирилэ // Культура русских старообрядцев в национальном и международном контексте. – Бухарес: Критерион, 2001. – Вып. 3. – С. 213-243.
187. Клибанов А. И. Религиозное сектантство в прошлом и настоящем / А. И. Клибанов. – М.: Наука, 1973. – 256 с.
188. Климов Н. Постановления по делам православной церкви и духовенства в царствование императрицы Екатерины II / Свящ. Н. Климов. – СПб., 1902. – 138 с.
189. Ключевский В. О. Сочинения в 9-ти томах. / Под ред. В.Л. Янина. – М.: Мысль, 1988. – Т.3. Курс русской истории. – Ч. 3. – 414 с.
190. Ковальчук Я. Старовіри / Я. Ковальчук. – Харків, 1931. – 76 с.
191. Кожурин К. Я. Повседневная жизнь старообрядцев / Кирилл Кожурин. – М.: Молодая гвардия, 2014. – 555 с.
192. Кожурин К. Я. Боярыня Морозова / К.Я. Кожурин. – М.: Молодая гвардия, 2012. – 384 с.
193. Козлов М. В. Изучение старообрядчества в советской и постсоветской исторической науке: эволюция подхода / М. В. Козлов // Источниковедческая компаративистика и историческое построение: тезы докладов и сообщений XV научной конференции (30 января — 1 февраля 2003 г., г. Москва). – М., 2003. – С.160-172.

194. Козлов М. В. Новейшая историческая литература по истории русского раскола и старообрядчества / М. В. Козлов // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная литература. – М.: РАН, 2002 – № 1. – С. 47-63.
195. Короткая Т. П. Старообрядчество в Беларуси / Т. П. Короткая, Е. С. Прокошина, А. А. Чудникова. – Минск: «Навука і тэхніка», 1992. – 117 с.
196. Костомаров Н. И. История раскола у раскольников / Н. И. Костомаров // Раскол: исторические монографии и исследования. – Смоленск, 1994. – С. 210-310.
197. Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования / Н. И. Костомаров. – СПб., 1872. – Т. XII. – Начало единой державы в Древней Руси. – 463 с.
198. Костров А. В. Демографическое движение старообрядческого населения Байкальской Сибири в начале XX века / А. В. Костров // Известия Алтайского государственного университета. Серия: История. Политология. – 2009. – № 4/3 (64/3). – С. 103-107.
199. Котляревский С. Законопроекты о старообрядцах / С. Котляревский // Старообрядческая мысль. – 1910. – № 10. – С. 665-669.
200. Крамер А. В. Раскол русской Церкви в середине XVII века / А. В. Крамер. – СПб.: Алетейя, 2011. – 368 с.
201. Круглова Т. А. Отношение старообрядческих общин Левобережной Украины к правительственной политике во второй половине XVIII в. / Т. А. Круглова // Традиционная духовная и материальная культура русских старообрядческих поселений в странах Европы, Азии и Америки. – Новосибирск: Наука, 1992. – С. 288-294.
202. Кудрявцев Ю. С. Старовер и старообрядец: оценка в терминах? / Ю. С. Кудрявцев // Труды по русской и славянской филологии. Лингвистика. Новая серия IV. Русские староверы за рубежом. – Тарту, 2000. – С. 75- 81.

203. Кузоро К. А. Церковная историография старообрядчества: возникновение и эволюция (вторая половина XVII – начало XX в.) / под ред. Е. Е. Дутчак. – Томск: Изд. Том. ун-та, 2011. – 182 с.
204. Кузьмина С. Б. Старообрядцы в этносоциальном развитии Бессарабии в первой половине XIX в. / Снежана Борисовна Кузьмина // Липоване: история и культура русских-старообрядцев. – Одесса-Измаил, 2012. – Вып. 9. – С. 7-11.
205. Кучерявенко І. Ф. Ізмаїльсько-Бессарабська старообрядницька єпархія як історико-культурний та конфесійний феномен (1857-1946 рр.) : дис. канд. іст. наук / Кучерявенко Ірина Федорівна. – Ізмаїл, 2007. – 251 с.
206. Лавринец П. Дегуцкая летопись. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.journals.vu.lt/literatura/article/viewFile/8135/6006>.
207. Лазаревский А. Описание Малоросии. Полк Стародубский / Сост. А. Лазаревский. – Киев: Тип. К.П. Милевского, 1888. – Т. 1. – 470 с.
208. Лапотников И. Н. Император Павел и старообрядцы / И. Н. Лапотников // Русская старина. Ежемесячное историческое издание. – СПб.: Тип. В.С. Балашова, 1878. – Т. XXII. – С. 173-176.
209. Лебедев А. К истории старообрядчества на Иргизе / А. Лебедев // Старообрядческая мысль. – 1911. – № 6. – С. 439-448.
210. Левин В. Ф. Взаимоотношения Российского государства и старообрядческих общин в период противостояния (конец XVII – первая половина XIX вв.) / В. Ф. Левин // Вопросы гуманитарных наук. – 2011. – № 1. – С. 8-10.
211. Лесков Н. С. О раскольниках г. Риги / Николай Семенович Лесков. – М.: Директ-Медиа, 2017. – 77 с.
212. Ливанов Ф. Раскольники и острожники. Очерки и рассказы / Ф. Ливанов. – СПб.: Тип. М. Хана, 1872. – Т.3. – 626 с.
213. Лилеев М. Из истории раскола на Ветке и Стародубье / М. Лилеев. – Киев, 1895. – 596 с.

214. Лилеев М. И. Из начальной истории раскола в Стародубье / М. И. Лилеев. – Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 42 с.
215. Лилеев М. И. К вопросу о времени происхождения Стародубских и Черниговских раскольничьих слобод / М. И. Лилеев // Киевская Старина. – 1889. – Т.26. – С. 377-401.
216. Лилеев М. И. Новые материалы из истории раскола на Ветке и в Стародубье (XVII – XVIII вв.) / М. И. Лилеев. – К., 1893. – 278 с.
217. Липинская В. А. Название селений в Румынии / В. А. Липинская // Старообрядчество: история, культура, современность. – М., 1995. – № 3. – С. 31-35.
218. Липранди И. Краткое обозрение существующих в России расколов, ересей и сект как в религиозном, так и в политическом их значении / И. Липранди. – Лейпциг: Э. Л. Каспрович, 1883. – 83 с.
219. Мадариага И. Екатерина великая и ее эпоха / Изабель де Мадариага. – М.: Омега, 2006. – 496 с.
220. Макарий (Булгаков М. П.) История русского раскола известного под именем старообрядства / митрополит Московский и Коломенский Макарий (Булгаков М. П.). – СПб.: Типография Королёва и Ко, 1855. – 367 + VIII с.
221. Макарий (Булгаков М. П.) История Русской Церкви / митрополит Московский и Коломенский Макарий (Булгаков М. П.). – М.: Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1994. – Кн. 7: Период самостоятельности Русской Церкви (1589-1881). Патриаршество в России (1589-1720). – 672 с.
222. Макаров В. Е. Очерк истории старообрядчества от Никона до наших дней / В. Е. Макаров. – М.: Товарищество Типо-Литографии И. М. Машистова, 1911. – 88 с.
223. Макидонов А. В. К светской и церковной истории Новороссии (XVIII—XIX вв.) / А. В. Макидонов. – Запорожье: Просвіта, 2008. – 140 с.

224. Мальцев А.И. Староверы-странники в XVIII – первой половине XIX в. / А.И. Мальцев. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1996. – 268 с.
225. Маркелов Г. В. Старообрядцы в Латгалии. Три портрета / Г. В. Маркелов // Традиционная духовная и материальная культура русских старообрядческих поселений в странах Европы, Азии и Америки. – Новосибирск: Наука, 1992. – С. 145-151.
226. Марков В. С. К истории раскола-старообрядчества второй половины XIX столетия. Переписка проф. Н. И. Субботина, преимущественно неизданная, как материалы для истории раскола и отношения к нему правительства (1865-1904 гг.) / В. С. Марков. – М., 1914. – 943 с.
227. Материалы для истории раскола за первое время его существования, издаваемые редакцией «Братского слова». – М.: Тип. Т. Рись, 1875. – Т. 1. – 491+ VI с.
228. Материалы по истории русской армии. Русские полководцы. Сборник документов и материалов / Под. ред. А. В. Сухомлина. – М.: Военное издательство, 1952. – Т. 3. М.И. Кутузов (1808-1812). – 1028 с.
229. Мащенко С. Старообрядці на Придесенні / Станіслав Мащенко // Любов до мудрості і віра. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2006. – 162 с.
230. Мельгунов С. Религиозно-общественные движения русского народа в XVII в. / С. Мельгунов // Старообрядческая мысль. – 1910. – № 4. – С. 235-251.
231. Мельгунов С. Религиозно-общественные движения русского народа в XVIII в. / С. Мельгунов // Старообрядческая мысль. – 1910. – № 11. – С. 742-758.
232. Мельник Н. Губернські епархіальні відомості як джерело бібліографічної інформації / Надія Мельник. // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – К., 2003. – Вип. 11. – С. 376–382.
233. Мельников П. И. Исторические очерки поповщины / П. И. Мельников. – М.: В Университетской типографии, 1864. – Ч. 1. – 283 с.

234. Мельников П. И. Отчет о современном состоянии раскола / П. И. Мельников // Действия Нижегородской Губернской Архивной Комиссии. – Н. Новгород, 1910. – Сборник IX. – С. 194-195.
235. Мельников П. И. Полное собрание сочинений / П. И. Мельников (Андрей Печерский). – СПб., 1909. – Т. 7. – 380 с.
236. Мельников Ф. Е. Краткая история древлеправославной (старообрядческой) Церкви / Ф. Е. Мельников. – Барнаул: КООХ-И «Фонд поддержки строительства храма Покрова...», 2006 – 572 с.
237. Методология истории / Под ред. А. Н. Алпеева. – Минск: НТООО «ТетраСистемс», 1996. – 240 с.
238. Миловидов В. Ф. Современное старообрядчество / В. Ф. Миловидов. – М.: Мысль, 1979. – 129 с.
239. Миловидов В. Ф. Старообрядчество и социальный прогресс / В. Ф. Миловидов. – М.: Знание, 1983. – 64 с.
240. Министерство внутренних дел. Исторический очерк 1802-1902. – СПб.: Типография МВД, 1901. – 225 с.
241. Мир старообрядчества / под ред. А. Г. Голикова. – М.: РОССПЭН, 1998. – Вып. 4. Живые традиции: Результаты и перспективы комплексных исследований. – 463 с.
242. Миссионерское обозрение. Ежемесячный журнал. – Киев, 1896. – 307 с.
243. Мишко В. Я. Еволюція та тенденції розвитку старообрядництва в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.01 «Релігієзнавство» / Мишко Віктор Ярославович – Житомир, 2013. – 18 с.
244. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: Енциклопедія / Упоряд. Ю. І. Римаренко. – К.: Довіра, 1998. – 912 с.
245. Мордвінцев В. Політика російської імперії щодо старообрядців у першій половині XVIII ст. / В. Мордвінцев // Український богослов. Історичний і теологічний щорічник. – К., 2003. – Вип. 2. – С.254-266.

246. Мордвінцев В. Поява та поширення старообрядництва в Україні / В. Мордвінцев // Етнічна історія народів Європи: Національні меншини. Етноархеологія. – Київ: Стилос, 1999. – № 3. – С. 42–48.
247. Мотицкий В. П. Эволюция старообрядчества Забайкалья за годы советской власти : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР» / Мотицкий Владимир Петрович. – Улан-Удэ, 1973. – 18 с.
248. Мурзакевич Н. Н. Материалы для истории Новороссийской православной иерархии / Н. Н. Мурзакевич // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1875. – Т. 9. – С. 284-296.
249. Народонаселение. Энциклопедический словарь / Гл. ред Г. Г. Меликьян. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1994. – 640 с.
250. Никольский И. Ф. Семейная жизнь в русском расколе / И. Ф. Никольский. – СПб., 1869. – 406 с.
251. Никольский Н. М. История русской церкви / Н. М. Никольский. – М.: Беларусь, 1990. – 541 с.
252. Никольский Н. М. История русской церкви / Н. М. Никольский. – М.: АСТ Мидгард, 2004. – 448 с.
253. Обзор мероприятий Министерства внутренних дел по расколу с 1802 по 1881 год / Без автора. – СПб.: Тип. МВД, 1903. – 340 с.
254. Орлов Д. Состояние Иргизких мнимо-старообрядческих монастырей при настоятеле Прохоре / протоиерей Д. Орлов // Самарские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1872. – № 1. – С. 5-16.
255. Орлов Л. М. История священства старообрядцев, приемлющих священство от греко-российской церкви, и о непрерывном другоприимстве, от 1666 г. и до манифеста 17 октября 1905 г. / Лев Миронович Орлов. – М.: Тип Г. Лиснера, 1907. – 48 с.

256. Павловский И. Ф. К истории полтавской епархии. Исторические и бытовые очерки, заметки и переписка. По архивным данным / И. Ф. Павловский. – Х.: САГА, 2012 – 182 с.
257. Павлюк С. В. Старообрядческое движение в южных регионах России в конце XVII-XVIII вв.: Особенности и условия развития : автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Павлюк Светлана Викторовна – Пятигорск, 2005. – 16 с.
258. Паллас П. С. Краткое физическое и топографическое описание Таврической области / П.С. Паллас. – СПб.: Императорская ти-я, 1795. – 72 с.
259. Панарін О. Причини старообрядницької міграції / О. Панарін // IV Міждисциплінарні гуманітарні читання : тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, 28 жовтня 2015 року. – К. : Ін-т історії НАН України, 2015. – С. 121–124.
260. Панарін О. Сезонна міграція старообрядців / О. Панарін // Шевченківська весна–2016: історія : матеріали XIV Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених / ред. кол.: проф. І. К. Патриляк (голова) та ін. – К., 2016. – С. 375–377.
261. Панарін О. Старообрядницька міграція на Стародубщину та Ветку / О. Панарін // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 48–53.
262. Панарін О. Сучасна українська історіографія старообрядництва / О. Панарін // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. – Вип. 2. – Ч. 3. – С. 3-9.

263. Панарін О. Формування старообрядницьких поселень на литовських та пруських землях / О. Панарін // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. праць. – К., 2017. – Вип. 52. – С. 30–36.
264. Панарін О. Є. «Полное собрание законов Российской империи» як джерело вивчення міграції російських старообрядців / О. Є. Панарін // Гілея: науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Гілея, 2016. – Вип. 115 (12). – С. 7–11.
265. Панарін О. Є. Державна політика щодо рееміграції старообрядців у другій чверті XVIII століття / О. Є. Панарін // Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та в світі : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 15–16 липня 2016 року). – Одеса : ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2016. – С. 24–27.
266. Панарін О. Є. Релігійна політика Катерини II та її вплив на старообрядницьку міграцію / О. Є. Панарін // Перспективи розвитку сучасної науки : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 4–5 грудня 2015 року) : у 2 ч. – Херсон : Вид. дім «Гельветика», 2015. – Ч. 1. – С. 89–91.
267. Панарін О. Є. Становище старообрядців за часів Петра I / О. Є. Панарін // Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 23–24 вересня 2016 р.). – Херсон : Вид. дім «Гельветика», 2016. – С. 30–34.
268. Панарін О. Є. Старообрядницька міграція на сторінках єпархіальної періодичної преси / О. Є. Панарін // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2016. – Вип. 45. – Т. 2. – С. 46–50.
269. Панарін О. Є. Формування центрів старообрядницької міграції за правління Єлизавети Петрівни / О. Є. Панарін // «UChoice: 4P». Ukrainian Choice:

- Public Policy, Politics, Psychology : матеріали II міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Одеса, 8 жовтня 2016 р.) / за заг. ред. Д. В. Яковлева. – Одеса : Нац. ун-т «Одеська юридична академія», 2016. – С. 159–162.
270. Паскаль Пьер Протопоп Аввакум и начало раскола / Перевод с фр. С.С. Толстого. – М.: Знак, 2010. – 680 с.
271. Пашков А. М. Выговская поморская пустынь и ее культура / А. М. Пашков // Старообрядчество: история, культура, современность. – М., 1996. – № 5. – С. 50-54.
272. Пашутин А. Н. Исторический очерк г. Елисаветграда / А. Н. Пашутин. – Елисаветград: Лито-типография Бр. Шполянских, 1897. – 311 с.
273. Першина М. В. Об отношении старообрядцев к Соловецкому монастырю в конце XIX века / М. В. Першина // Власть, общество и человек в исторических и литературных источниках XVI – XX веков. – Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2012. – 264 с.
274. Пивовар А. В. Поселення Задніпровських місць до утворення Нової Сербії: в документах середини XVIII століття / А. В. Пивовар. – К.: Академперіодика, 2003. – 336 с.
275. Плоткин В. А. Религиозная политика государственной власти в Российской империи в 60-е – начале 80-х годов XIX в. / В. А. Плоткин // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. – 2011. – № 2(18). – С. 35-41.
276. Погасий А. К. Церковные расколы в российском православии XIV – начала XX веков / А. К. Погасий. – Казань: ИД МедДок, 2009. – 291 с.
277. Поддубный А. И. Был ли Емельян Пугачев в старообрядческом Климовском монастыре? / А. И. Поддубный // Клинецовский летописец. – 2004. – Кн. 1. – С 430-432.
278. Подмазов А. Старообрядчество в Латвии / А. Подмазов. – Рига: «ЛИЕСМА», 1970. – 112 с.

279. Поздеева И. В. Археографические работы Московского университета в районе древней Ветки и Стародуба (1970-1972 гг.) / И. В. Позднеев // Памятники культуры. Новые открытия. – М.: Наука, 1976. – С. 52-69.
280. Поздеева И. В. Комплексные исследования современной традиционной культуры русского старообрядчества: Результаты и перспективы / И. В. Поздеева // Мир старообрядчества. – М.: РОСПЭН, 1998. – Вып. 4. Живые традиции: Результаты и перспективы комплексных исследований. – С. 12-20.
281. Покровский М. Н. Очерки истории русской культуры. Часть I и II / М. Н. Покровский. – Курск, 1924. – 342 + IV с.
282. Покровский Н. Н. Антифеодальный протест урало-сибирских крестьян-старообрядцев в XVIII веке / Н. Н. Покровский. – Новосибирск: Наука, 1974. – 392 с.
283. Покровский Н. Н. Освоение Сибири и старообрядчество / Н. Н. Покровский, Н. Д. Зольникова // Всероссийский экономический журнал. – 2011. – № 2. – С. 168-184.
284. Полное собрание сочинений П. И. Мельникова (Андрея Печерского) / П. И. Мельников. – СПб.: Т-во М.О. Вольф, 1898. – Т. 13. Очерки поповщины. – Часть I. – 396 с.
285. Полное собрание сочинений П. И. Мельникова (Андрея Печерского) / П. И. Мельников. – СПб.: Т-во М.О. Вольф, 1898. – Т. 14. Очерки поповщины. Часть II. – 396 с.
286. Полоцкий Симеон. Избранные сочинения / Симеон Полоцкий. – СПб.: Наука, 2004. – 280 с.
287. Полянский И. Старообрядцы и высочайший указ 17 апреля 1905 года / Свящ. И. Полянский. – М.: Т-л. И. Ефимова, 1905. – 94 с.
288. Попов Н. Сборник для старообрядчества / Сост. Н. Попов. – М.: Синодальная типография, 1866. – Т. 2. – Вып. IV. – 272 с.

289. Посредников Д. В. Политика и религия: учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Д. В. Посредников. – Донецк: ДонНУ, 2014. – 218 с.
290. Поташенко Г. Первые старообрядцы в Литве: 1679-1710 / Григорий Поташенко // Старообрядцы Литвы: материалы и исследования. 1996-1997. – Vilniaus, 1998. – С. 14-25.
291. Поташенко Г. Староверие в Литве. Вторая половина XVII – начало XIX вв. Исследования, документы, материалы / Григорий Поташенко. – Б.м.: aidai, 2006. – 544 с.
292. Поташенко Г. Старообрядчество Великого княжества Литовского в XVIII веке: религиозная терпимость и ее причины / Г. Поташенко // Труды по русской и славянской филологии. Лингвистика. – Новая серия IV. Русские староверы за рубежом. – Тарту, 2000. – С. 139-153.
293. Поташенко Г. В. Староверие в Эстонии, Латвии, Литве и Польше: вторая половина XVII – начало XIX века / Г. В. Поташенко // Вестник РГУ им. И. Канта. – 2008. – Вып. 12. Гуманитарные науки. – С. 47-53.
294. Пригарин А. Русско-турецкая война 1806-1812 гг. и судьба старообрядцев / Александр Пригарин // Русин. – Кишинев, 2012. – № 2 (28). – С. 5-16.
295. Пригарин А. А. Переселение некрасовцев из добруджы в Бессарабию: 1830-1835 гг. / А. А. Пригарин // Культура русских старообрядцев в национальном и международном контексте. – Бухарест: Критерион, 2001. – Вып. 3. – 508 с.
296. Пригарин А. А. Русские старообрядцы на Дунае: формирование этноконфессиональной общности в конце XVIII – первой половине XIX вв. / Отв. Ред. О. Б. Демин. – Одесса-Измаил-Москва: «СМИЛ»-«Археодоксия», 2010. – 528 с.
297. Пригарин А. А. Старообрядцы Малой Азии в первой половине XX в.: новые материалы о липованах и некрасовцах / А. А. Пригарин, Д. В. Сень //

- Липоване: история и культура русских-старообрядцев. – Одесса, 2011. – Выпуск 8. – С. 66-87.
298. Прозоров И. А. История Старообрядчества / И. А. Прозоров. – М.: Старообрядческое издательство «Третий Рим», 2002. – 228 с.
299. Пругавин А. С. Раскол и сектантство в русской народной жизни. С критическими замечаниями духовного цензора / А. С. Пругавин. – М.: Т-я Т-ва И.Д. Сытина, 1905. – 95 с.
300. Пругавин А. С. Старообрядчество во второй половине XIX века. Очерки из новейшей истории раскола / А. С. Пругавин. – М.: Отд. тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1904. – 281 с.
301. Пулькин М. В. Самосожжения старообрядцев в конце XVII – XVIII вв. [Электронный ресурс] / М. В. Пулькин // Новый исторический вестник. – 2006. – Режим доступа до ресурсу: http://www.nivestnik.ru/2006_1/1.shtml.
302. Пулькин М. В. Девиантное поведение в XVIII – начале XX в. (по материалам Олонецкой губернии) / М. В. Пулькин // Культурно-историческая психология. – М., 2008. – № 2. – С. 84-90.
303. Пулькин М. В. Самосожжение старообрядцев в конце XVII – XVIII вв. / М. В. Пулькин // Новый исторический вестник. Журнал Российского государственного гуманитарного университета. – 2006. – № 1(14). – С. 89-96.
304. Пулькин М. В. Самосожжения старообрядцев (середина XVII - XIX в.) / Максим Викторович Пулькин. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и науке, 2013. – 334 с.
305. Путь В. Стародубские страдания / Путь Владимир // Родина. – 2011. – № 6. – С. 133-136.
306. Пыжиков А. В. Грани русского раскола. Заметки о нашей истории от XVII века до 1917 года / Александр Владимирович Пыжиков. – М.: «Древлехранилище», 2013. – 648 с.

307. Раскольники в России: Извлечения из распоряжений по делам о раскольниках при императорах Николае и Александре II, пополненные запискою Мельникова / Без автора. – Лейпциг: Э. Л. Каспрович, 1887. — 96 с.
308. Рейснер М. Веротерпимость и «раскол» / М. Рейснер // Старообрядческая мысль. – 1912. – № 1. – С. 17-27.
309. Ричард Морис Старообрядческие общины в Северной Америке / Морис Ричард // Белая Криница. – 2002. – № 2-3. – С. 34-38.
310. Робсон Р. Культура поморских старообрядцев в Пенсильвании / Р. Робсон // Традиционная духовная и материальная культура русских старообрядческих поселений в странах Европы, Азии и Америки. – Новосибирск: Наука, 1992. – 324 с.
311. Романова Е. В. Массовые самосожжения в старообрядчестве (XVII – XIX века): практика и догматика : автореф. дис. на соиск. науч. степ. канд. ист. наук : спец. 07.00.07 «Этнография, этнология, антропология» / Романова Екатерина Викторовна – СПб., 2005. – 26 с.
312. Романова Е. В. Массовые самосожжения старообрядцев в России в XVII-XIX вв. / Е. В. Романова. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2012. – 288 с.
313. Рункевич С. Г. Русская церковь в XIX веке / С. Г. Рункевич. – СПб.: Тип. А.П. Лопухина, 1901. – 265 с.
314. Русские в истории и культуре Литвы. Историко-биографический очерк / Сост. И. Маковская, А. Фомин. – Vilnius: Vaga, 2008. – 512 с.
315. Рябцева В. А. Миграционные потоки старообрядцев в Западную Сибирь / В. А. Рябцева // Вестник Кемеровского государственного университета культуры и искусств. – 2013. – № 24. – С. 63-72.
316. Сайко М. Н. Австрийские исследователи XIX – начала XX вв. о старообрядцах в Буковине // Старообрядчество: история, культура, современность. – М.: Принтер, 2000. – 506 с.

317. Сарбей В. Г. Національне відродження України / В.Г. Сарбей. – К.: Альтернатива, 1999. – Т.9. Серія Україна крізь віки. – 336 с.
318. Сенатов В. Г. Философия истории старообрядчества / В.Г. Сенатов. – М.: Церковь, 1995. – 42 с.
319. Сень Д. Отношения Донского казачества с Крымским ханством в начале XVIII в. / Дмитрий Сень // Україна крізь віки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С.536–556.
320. Сень Д. В. Войско Кубанское Игнатово Кавказское: исторические пути казаков-некрасовцев (1708 г. – конец 1920-х гг.) / Д. В. Сень. – Краснодар: Изд-во «Кубанькино», 2002. – 286 с.
321. Сень Д. В. Казаки-старообрядцы на Северном Кавказе: от первых ватаг к ханскому войску / Д. В. Сень // Липоване: история и культура русских старообрядцев. – Одесса, 2005. – Выпуск 2. – С. 9-25.
322. Серебрякова Ю. В. Обзор деятельности секретных комитетов по расколу в царствование императора Александра I / Ю.В. Серебрякова // Вестник ПСТГУ: История. – 2012. – Вып. 3(46). – С. 30-39.
323. Сидорцов В. Н. Методология истории: курс лекций / В. Н. Сидорцов. – Минск: БГУ, 2010. – 207 с.
324. Синайский А. Отношение русской церковной власти к расколу старообрядчества в первые годы синодального управления / А. Синайский. – СПб., 1895. – 380 с.
325. Синайский А. Отношение Русской церковной власти к расколу старообрядчества первые годы синодального управления при Петре Великом (1721-1725 г.) / А. Синайский. – СПб.: Синодальная типография, 1895. – 352+XVIII с.
326. Скальковский А. Некрасовцы, живущие в Бессарабии / А. Скальковский // Журнал Министерства внутренних дел. – 1845. – Ч. 8. – С. 61-82.
327. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края / А. А. Скальковский. – Одесса, 1850. – Ч. 1. – 366 с.

328. Скальковский А. А. Русские диссиденты в Новороссии / А. А. Скальковский // Киевская старина. – К., 1887 – Т.17. – Кн. 4. – С. 773-778.
329. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1730-1823 / А. А. Скальковский. – Одесса, 1836. – Ч.1. – 288 с.
330. Скворцов Д. И. Первый год русского старообрядческого раскола / Д. И. Скворцов. – СПб.: Тип. М. Акинфиева, 1904. – 39 с.
331. Скоров А. Ф. Законы о раскольниках и сектантах с разъяснениями Святейшего Синода и Правительствующего Сената / А. Ф. Скоров. – М.: Типо-литогорафия Пашкова, 1903. – 226 с.
332. Смирнов П. С. Внутренние вопросы в расколе в XVII веке / П. С. Смирнов. – М., 1989. – 285 с.
333. Смирнов П. С. История русского раскола старообрядства / П. С. Смирнов. — Рязань: Тип. Тарасова, 1893. – 314 с.
334. Соколов Н. Раскол в Смоленской епархии / Николай Соколов. – Смоленск: Типо-литография А.И. Елишева, 1888. – 97 с.
335. Соколов Н. С. Раскол в Саратовском крае / Н. С. Соколов. – Саратов, 1888. – 480+XXIV с.
336. Соколов Н. С. Раскол в саратовском крае: опыт исследования по неизданным материалам / Н. С. Соколов. – Саратов: Тип. Н.П. Штерцер и Ко, 1888. – Т. 1. Поповщина до пятидесятих годов нашего столетия. – 480 с.
337. Соловей Т. Старообрядчество: новый взгляд / Татьяна Соловей // Свободная мысль. – 2008. – № 7 (1590). – С. 111-125.
338. Станкевич Г. П. Старообрядческая старина в Киевских хранилищах (на материалах фондов ИР НБУВ) / Г. П. Станкевич // Старообрядчество: история, культура, современность. – М., 2005. – Т. 2 – С.201-215.
339. Староверы Эстонии / Г. Пономарева, Т. Шор. – Tartu, 2006. – 176 с.

340. Старообрядцы в Румынии. Русские писатели о Липованах / Сост. В. А. Липинская. – М., 1994. – 222 с.
341. Старообрядцы Литвы: материалы и исследования. 1996-1997 / Отв. ред. В. Чюбринкас. – Vilnius, 1998. – 207 с.
342. Старообрядчество в России (XVII – XX вв.) / Отв. ред. и сост. Е. М. Юхименко. – М.: «Языки русской культуры», 1999. – 456 с.
343. Старообрядчество: история, культура, современность: материалы XI международной научной конференции (11-13 ноября 2014 г. Москва) / ред.-сост.: В. И. Осипов и др. – М., 2014. – 512 с.
344. Стельбицкий И. История русского раскола, известного под именем старообрядчества / Свящ. И. Стрельбицкий. – Одесса: Тип. Е.И. Фесенко, 1898. – 218 с.
345. Стехеева Н. Н. Старообрядчество Восточной Сибири в XVII – начале XX вв. : автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Стехеева Наталья Николаевна – Иркутск, 1998. – 18 с.
346. Субботин Н. История Белокреницкой иерархии / Н. Субботин. – М.: Тип. Т. Рись, 1874. – Т. 1. – 516 с
347. Субботин Н. История так называемого Австрийского, или Белокреницкого священства / Н. Субботин. – М.: Тип. Э. Лиснера, 1895. – 388 с.
348. Субботин Н. Раскол как орудие враждебных России партий / Н. Субботин. – М., 1868. – 199 с.
349. Суботин Н. И. Очерк истории старообрядцев в Добрудже / Н. И. Суботин // Старообрядцы в Румынии. Русские писатели о липованах. – М., 1994. – С. 97-112.
350. Суворов Н. С. О происхождении и развитие русского раскола / Н. С. Суворов. – Ярославль, 1886. – 66 с.

351. Сырку П. Наши раскольники в Румынии и взгляд на них румынского общества / П. Сырку // Христианское чтение. – 1880. – № 11-12. – С. 435-452.
352. Сырку П. Наши раскольники в Румынии и отношение к ним румынского правительства / П. Сырку // Христианское чтение. – 1878. – №5-6. – С.663-705.
353. Сырцов И. Я. Самосжигательство сибирских старообрядцев в XVII и XVIII столетии / И. Я. Сырцов. – Tobolsk, 1888. – 108 с.
354. Таранец С. Куренёвское Тримонастырьё: история русского старообрядческого центра в Украине / С. Таранец. – К., 1999. – 160 с.
355. Таранец С. Старообрядчество Киева и Киевской губернии / С. Таранец. – К., 2001. – 260 с.
356. Таранец С. Старообрядчество Подолии / С. Таранец. – К., 2000. – 239 с.
357. Таранец С. Старообрядчество в Российской империи (конец XVII – начало XX века) / Сергей Таранец. – К., 2012. – Т. 1: Взаимоотношения старообрядческих сообществ с государством и официальной Церковью. – 702 с.
358. Таранец С. Старообрядчество в Российской империи (конец XVII – начало XX века) / Сергей Таранец – К., 2012. – Т. 2. Старообрядчество в социокультурном контексте. – 686 с.
359. Таранець С. В. Правове становище старообрядців у Росії наприкінці XVII – на початку XX століття / С. В. Таранець // Український історичний журнал. – 2012. – № 3. – С. 79-88.
360. Таранець С. В. Старообрядці Бессарабії та їх переслідування російським урядом у XIX – на початку XX століття / С. В. Таранець // Український історичний журнал. – 2009. – № 4. – С. 84-93.
361. Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / Отв. Ред. А. О. Чубарьян. – М.: Аквилон, 2014. – 576 с.

362. Тиров И. Раскол в пределах Калужской епархии / И. Тиров. – Калуга: Типо-Литография Губернского Правления, 1900. – 173 с.
363. Титлинов Б. В. Правительство императрицы Анны Иоанновны в отношениях к делам православной церкви / Б. В. Титлинов. – Вильно: «Русский Почин», 1905. – 470 с.
364. Титов А. А. Дневные дозорные записки о московских раскольниках / А. А. Титов. – М.: Типография Ун-та, 1885. – 192 с.
365. Тихомиров М. Н. Соборное уложение 1649 года / М. Н. Тихомиров, П. П. Елифанов. – М.: Издательство Московского университета, 1961. – 629 с.
366. Томсинов В. А. Юридическое образование и юриспруденция в России в первой четверти XIX века / В. А. Томсинов. – М.: Зерцало-М, 2011. – 288 с.
367. Третьякова Н. В. Социально-правовой статус старообрядчества в дореформенной и пореформенной России / Н. В. Третьякова // Вопросы истории СССР. – М.: Наука, 1972. – С.476-498.
368. Троицкий И. Ереси, расколы и отступления от устава церкви, бывшие и существующие в Ярославской епархии / протоиерей И. Троицкий // Ярославские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1864. – № 22. – С. 216-220.
369. Узков И. Н. Что такое религиозное сектантство / И. Н. Узков. – М.: Знание, 1956. – 31 с.
370. Урушев Д. А. Русское старообрядчество: традиции, история, культура / Дмитрий Александрович Урушев. – М.: Эксмо, 2016. – 352 с.
371. Уэст Джеймс Л. Старообрядцы и предпринимательская культура в царской России / Джеймс Л. Уэст // Исторические хроники. – 2008. – № 3(15). – С. 130-143.
372. Фармаковский В. И. О противогосударственном элементе в расколе / В. И. Фармаковский // Отечественные записки. – СПб., 1866. – Т. 169. – С. 486-518, 629-659.

373. Федоренко Ф. И. Секты, их вера и дела / Ф. И. Федоренко. – М.: Политиздат, 1965. – 360 с.
374. Федорова А. І. Старообрядницькі общини Південної Бессарабії у ХІХ – першій половині ХХ ст.: історико-конфесійний аспект : дис. канд. іст. наук: 07.00.02 / Федорова Алла Іванівна – Одеса, 2005. – 238 с.
375. Федорова А. І. Інститут місіонерства та старообрядці Подунав'я / А. І. Федорова // Інтелігенція і влада. – 2003. – Вип. 1. – С. 67-73.
376. Федорова А. І. Особливості положення старообрядців Південної Бессарабії під владою Російської імперії (1812-1856 рр.) / А. І. Федорова // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: історія. – Одеса: Астропринт, 2004. – Вип. 3. – С. 63-72.
377. Филарет Изъяснение о проклятии, положенном от Собора 1667 г. / Митрополит Московский Филарет. – М.: Тип. В. Готье, 1855. – 7 с.
378. лное Выговской старообрядческой пустыни: Издана по рукописи Ивана Филиппова. – СПб.: Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1862. – 480+XIV с.
379. Фишман О. М. Жизнь по вере: тихвинские карелы-старообрядцы / О. М. Фишман. – М.: «Индрик», 2003. – 408 с.
380. Флоровский Г. Пути русского богословия / Прот. Георгий Флоровский. – Paris: YMCA-PRESS, 1983. – 600 с.
381. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии / Иван Фундуклей. – СПб.: Тип. МВД, 1852. – Ч. 1. – 570 с.
382. Хисамутдинов А. А. Старообрядцы: из России в Америку через Китай / Амир Хисамутдинов // Вопросы истории. – М., 2011. – № 7. – С. 90-102.
383. Чебанюк О. Обрядовість старообрядців Чернігівщини: діалог культур / О. Чебанюк // Слов'янські обрії. – К., 2012. – Вип. 4. – С. 251-261.
384. Чистов К. В. Русская народная утопия (генезис и функции социально-утопических легенд) / К. В. Чистов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. – 540 с.

385. Шамитилло В. Краткие сведения о русском расколе в Минской губернии и о мерах к ослаблению его / В. Шамитилло // Минские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1870. – № 3. – С. 65-72.
386. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Шафонский. – К.: Типография университета, 1851. – 697 с.
387. Шашков А. Т. Пошехонский дворянин-старовер Ф. Я. Токмачев и споры конца XVII в. вокруг еретических писем протопопа Аввакума / А. Т. Шашков // Археология и источниковедение Сибири. Источники по истории общественного сознания и литературы периода феодализма. – Новосибирск: Наука, 1991. – Вып. 15. – С. 105-112.
388. Шевнин И. Л. Официальная регистрация старообрядческой церкви Белокреницкого согласия в Хабаровске (1880-е гг. – 1980-е гг.) как фактор формирования постоянного населения на Дальнем Востоке России / Иван Леонтьевич Шевнин // Липоване: история и культура русских-старообрядцев. – Одесса-Измаил, 2010. – Вып. 7. – С. 88-94.
389. Шевченко В. М. Словник-довідник з релігієзнавства / В.М. Шевченко. – К.: Наукова думка, 2004. – 560 с.
390. Шмидт А. Материалы для географии и России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния / Сост. А. Шмидт. – СПб.: Военная типография, 1863. – Часть первая. – 632 с.
391. Шмидт В. В. Борьба за Кормчую: государство, общество, Церковь в эпоху Патриарха Никона / Вильям Владимирович Шмидт // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – М.: Изд-во РАГС, 2009. – № 1. – С. 34-50.
392. Шмидт В. В. Патриархальный традиционализм – староверие-старообрядчество (проблемы и перспективы осмысления) / В. В. Шмидт // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – М.: Из-во РАГС, 2007. – № 3-4 (40-41). – С. 161-195.
393. Шугальова І. М. Структурний поділ епархіальних та парафіяльних органів Російської православної церкви в Україні наприкінці XIX – початку XX ст.

- / I. M. Шугальова // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття» (Чернівці, 16-18 травня 2000 р.). – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 4. – С. 28-31.
394. Щапов А. Земство и раскол / А. Щапов. – СПб.: Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1862. – Вып. 1. – 123 с.
395. Щапов А. Русский раскол старообрядчества / А. Щапов. – Казань: Изд-е Ив. Дубровина, 1859. – 547 с.
396. Эткинд А. Внутренняя колонизация. Имперский опыт России / Александр Эткинд. – М.: Новое литературное обозрение, 2013. – 448 с.
397. Юдина Т. Н. Миграция: словарь основных терминов: Учеб. Пособие / Т. Н. Юдина. – М.: Издательство РГСУ, 2007. – 472 с.
398. Юзов И. Русские диссиденты. Староверы и духовные христиане / И. Юзов. – СПб.: Тип. А. М. Котомина, 1881. – 180 с.
399. Юхименко Е. М. Каргопольские «гари» 1683–1684 гг. (К проблеме самосожжений в русском старообрядчестве) / Е. М. Юхименко // Старообрядчество в России (XVII–XVIII вв.). – М., 1994. – С. 120-138.
400. Юхименко Е. М. Новые материалы о начале Выговской пустыни / Е. М. Юхименко // Труды отдела древнерусской литературы. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1993. – Т. 47. – С. 328-342.
401. Cherniavsky M. The old believers and the new religion / M. Cherniavsky // Slavic Review. – 1966. – Vol. 25. – P. 1-39.
402. Crummey Robert O. The Old Believers and the World of Antichrist: The Vyg Community and the Russian State, 1694-1855 / Robert O. Crummey. – Madison – Milwaukee – London, 1970. – 312 p.
403. Iwaniec Eugeniusz Z dziejów staroobrzędowców na ziemiach polskich XVII-XX w. / Eugeniusz Iwaniec. – Warszawa, 1977. – 295 s.
404. Jaroszewicz-Pieresławcew Zoja Svâzi staroverov iz Reči Pospolitoj i Vostočnoj Prusii s rižskimi staroverami / Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew // Latvijas

- vecticibnieki: identitates saglabašanas vesturiska pieredze: rakstu krajums / red. A. Gavrilins. – Riga, 2014. – s. 125-132.
405. Jaroszewicz-Pieresławcew Zoja Miejsce starowierców w życiu społeczności wiejskiej w Rzeczypospolitej od końca XVII do początku XXI wieku / Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew // Rosjanie – historia i kultura. Sesja naukowa Szreniawa, 27 czerwca 2014 / red. nauk. A. Kijas. – Szreniawa, 2014. – s. 45-64.
406. Le raskol: Essai historique et critique sur les sectes religieuses en Russie / [Без автора]. – Paris: A. Franck, 1859. – 261 p.
407. Lupinin N. Religious Revolt in the XVIIth Century: The Schism of the Russian Church / Nickolas Lupinin. – Princeton: Kingston Press, 1984. – 227 p.
408. Pascal Pierre Avvakum et les débuts du raskol: la crise religieuse au XVIIe siècle en Russie / Pierre Pascal. – Paris: Centre d'études russes Istina, 1938. – 627 p.
409. Robson R. Roy Old Believers in Modern Russia / Roy R. Robson. – DeKalb: Northern Illinois University Press, 1995. – 202 p.
410. Zenkovsky Sergey The Old Believer Awakum: His Role in Russian Literature // Indiana Slavic Studies – 1956. – Vol. I. – P. 1-51.

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

В яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Панарін О. Старообрядницька міграція на Стародубщину та Ветку / О. Панарін // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 48–53.
2. Панарін О. Сучасна українська історіографія старообрядництва / О. Панарін // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. – Вип. 2. – Ч. 3. – С. 3-9.
3. Панарін О. Формування старообрядницьких поселень на литовських та пруських землях / О. Панарін // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. праць. – К., 2017. – Вип. 52. – С. 30–36.
4. Панарін О. Є. «Полное собрание законов Российской империи» як джерело вивчення міграції російських старообрядців / О. Є. Панарін // Гілея: науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Гілея, 2016. – Вип. 115 (12). – С. 7–11.
5. Панарін О. Є. Старообрядницька міграція на сторінках єпархіальної періодичної преси / О. Є. Панарін // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2016. – Вип. 45. – Т. 2. – С. 46–50.

В яких засвідчують апробацію матеріалів та додатково відображають наукові результати дисертації:

6. Панарін О. Причини старообрядницької міграції / О. Панарін // IV Міждисциплінарні гуманітарні читання : тези доповідей Міжнародної науково-

практичної конференції, 28 жовтня 2015 року. – К. : Ін-т історії НАН України, 2015. – С. 121–124.

7. Панарін О. Сезонна міграція старообрядців / О. Панарін // Шевченківська весна–2016: історія : матеріали XIV Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених / ред. кол.: проф. І. К. Патриляк (голова) та ін. – К., 2016. – С. 375–377.

8. Панарін О. Є. Державна політика щодо рееміграції старообрядців у другій чверті XVIII століття / О. Є. Панарін // Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та в світі : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 15–16 липня 2016 року). – Одеса : ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2016. – С. 24–27.

9. Панарін О. Є. Релігійна політика Катерини II та її вплив на старообрядницьку міграцію / О. Є. Панарін // Перспективи розвитку сучасної науки : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 4–5 грудня 2015 року) : у 2 ч. – Херсон : Вид. дім «Гельветика», 2015. – Ч. 1. – С. 89–91.

10. Панарін О. Є. Становище старообрядців за часів Петра I / О. Є. Панарін // Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 23–24 вересня 2016 р.). – Херсон : Вид. дім «Гельветика», 2016. – С. 30–34.

11. Панарін О. Є. Формування центрів старообрядницької міграції за правління Єлизавети Петрівни / О. Є. Панарін // «UChoice: 4P». Ukrainian Choice: Public Policy, Politics, Psychology : матеріали II міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Одеса, 8 жовтня 2016 р.) / за заг. ред. Д. В. Яковлева. – Одеса : Нац. ун-т «Одеська юридична академія», 2016. – С. 159–162.

Відомості про апробацію дослідження.

Брав участь у 6 наукових конференціях: Міжнародна науково-практична конференція «IV Міждисциплінарні гуманітарні читання» (м. Київ, 28 жовтня 2015 року); Шевченківська весна: XIV Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених (м. Київ, 6-8 квітня 2016 року); Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та в світі» (м. Одеса, 15–16 липня 2016 року); III Міжнародна науково-практична конференція «Перспективи розвитку сучасної науки» (м. Харків, 4–5 грудня 2015 року); Міжнародна науково-практична конференція «Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (м. Херсон, 23–24 вересня 2016 р.); II міждисциплінарна науково-практична конференція «UChoice: 4P». Ukrainian Choice: Public Policy, Politics, Psychology» (м. Одеса, 8 жовтня 2016 р.).

ДОДАТОК Б

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ ТА ПОНЯТЬ

Анклав – територія компактного проживання іммігрантів, яка постійно поповнюється у результаті притоку нових іммігрантів-співвітчизників. Іншим фактором збільшення чисельності анклаву виступає природній приріст населення серед іммігрантів.

Анафема – прокляття, відлучення від церкви – найбільше покарання у християнстві, яке передбачає позбавлення людини надії на вічне блаженство, встановлене на Халкідонському соборі (451 р.).

Антихрист – супротивник Ісуса Христа, який має перед кінцем світу і Другим пришестям з'явитися для останньої боротьби, проте буде остаточно переможений і знищений Ісусом Христом. В іншому значенні – особа не згодна з догматами християнства.

Апологетика – розділ теології, присвячений захисту віровчення за допомогою доказів, звернутих до розуму.

Архієпископ – старший єпископ, який має право нагляду за іншими єпископами, духовний сан, один з найвищих щаблів церковної ієрархії

Архієрей – загальна назва вищих чинів чорного духовенства у православній церковній ієрархії.

Асиміляція – злиття одного народу з іншим шляхом засвоєння його мови, культури, національних звичаїв і традицій. Асиміляції зазнають розпорошені мігранти, які проживають в однорідному суспільстві і змушені пристосовуватись до чужого етнополітичного оточення.

Аскетизм – принцип поведінки, за якого людина придушує в собі природні бажання і прагнення, відмовляється від життєвих благ та задовольняє заради моральної досконалості, спасіння і загробного життя.

Безпопівщина – напрям у старообрядництві, прихильники якого відкидали можливість проведення церковної служби священиками офіційної православної церкви, замінюючи їх виборними наставниками. Вважали, що кожен християнин може бути священиком. Безпопівщина представлена значною кількістю сект та згод.

Біглопопівство – загальна назва напрямку у старообрядництві, прихильники якого приймали священиків висвячених пануючою Православною Церквою, які з певних причин перейшли на позиції старообрядництва. У більш вузькому значенні – з другої половини ХІХ століття, напрям у старообрядництві, що не визнавав верховенство Білокриницької старообрядницької ієрархії та продовжував приймати священиків висвячених пануючою Церквою.

Білокриницька (Австрійська) ієрархія – старообрядницька церква попівського напрямку, яка створена в результаті прагнення старовірів мати власну церковну ієрархію з правом висвячення у сан священика. Виникла у 40-х роках ХІХ століття неподалік села Біла Криниця, що розташоване на Буковині, яка тоді була складовою Австрійської імперії – звідси походить і її назва. Нині це територія Чернівецької області.

Благодать – особлива Божественна сила, яка посилається людині для подолання її гріховності та досягнення спасіння. Католики та православні вважають, що благодать передається людині через церкву.

Внутрішня міграція – територіальне переміщення людей, яке може здійснюватися всередині однієї держави. Такі переселення не виходять за межі державного кордону. Внутрішня, як і зовнішня міграція буває добровільною, вимушеною та примусовою.

Гарі – (старообрядницькі гарі) – феномен релігійного життя старообрядців, переважно безпопівського напрямку, що полягав у колективному самогубстві. Найпоширенішою формою було самоспалення (рос. – «гари»).

Демографія – наука, що вивчає склад і рух населення та закономірності його розвитку.

Догмат – основне положення певного віровчення, обов'язкове для всіх віруючих, визнається певною конфесією істиною, що не підлягає критиці та сприймається на віру, вічною і незмінною.

Духовна академія – вищий церковний навчальний заклад для підготовки богословів, викладачів теологічних дисциплін, спеціалістів церковно-практичної діяльності (священнослужителів).

Еміграція - процес переселення осіб за межі країни.

Есхатологія – релігійне вчення про кінцеву долю людини, людства і світу, притаманне іудаїзму, християнству, ісламу. У старообрядництві есхатологічні уявлення були пов'язані із приходом на землю антихриста, що втілювався в особі царя та патріарха. Есхатологічні очікування були однією з причин переселення старовірів, які прагнули зустріти кінець світу в усамітненні та молитві.

Єпархія – адміністративно-територіальна одиниця у християнській церкві на чолі з єпархіальним архієреєм (митрополитом, архієпископом, єпископом).

Згода – (рос. «согласие») – група, що об'єднує віруючих у старообрядництві, що підтримує певне віровчення та обрядову практику. Зазвичай цим терміном позначають велику течію у старообрядництві

Інок – в православній традиції чернечий ступень, що передує постригу в монахи.

Канон – зведення положень, які мають догматичний характер. У християнстві – закони та правила, які виходять від Ісуса Христа та апостолів. Сукупність правил богослужіння, обрядів, ієрархічних відносин тощо.

Колонізація – процес заселення та освоєння малозаселених та слаборозвинутих окраїнних земель (так звана «внутрішня колонізація»), або захоплення чужих територій з метою їх подальшого заселення.

Консисторія – орган єпархіального управління в Російській православній церкві в синодальний період, що перебував у віданні правлячого архієрея та діяв під його керівництвом у якості дорадчого та виконавчого органу.

Конфесія – церква, або релігійна організація, що має своє віровчення, культ та організаційну структуру.

Липовани – старообрядці попівського напрямку та етнографічна група росіян, що оселились в Придунав'ї на територіях сучасної України, Румунії та Молдови.

Миза – тип населеного пункту, окрема садиба з господарством, хутір, маєток – як правило на територіях, які історично були заселені фінськими (угро-фінськими) етносами. Термін розповсюджений в Естонії, Латвії, Росії.

Міграційний процес – це хід або протікання будь-якого міграційного явища, послідовна видозміна його етапів, періодів та станів, а також розвиток залежних від них побічних наслідків(асиміляція, адаптація та ін.).

Міграційні потоки – це різновид масового соціального переміщення матеріальних та людських ресурсів, які можна класифікувати за їх певною належністю до окремих верств і прошарків населення, національного походження або віросповідання (етнічна або релігійна міграція).

Міграція – переміщення людей через кордони тих чи інших територій зі зміною місця проживання назавжди або на тривалий час.

Місіонерство – релігійна діяльність в християнстві пов’язана із поширенням серед населення, що сповідує іншу релігію християнського віровчення. У контексті дослідження – діяльність Російської православної церкви спрямована на навернення до пануючої православної Церкви прихильників старообрядництва та сектантства.

Наставник – у старообрядництві обраний з числа громади лідер (служитель культу), який не є церковнослужителем та не має церковного сану проте наділений громадою правом здійснювати певні частини церковної служби та здійснювати таїнства хрещення і сповіді.

Начитники – у старообрядництві людина обізнана в богословських питаннях (начитаний), що виступав у якості проповідника замість священика у старообрядницьких згодах які не визнавали священства пануючої Церкви. В інших напрямках старообрядництва – особа що брала участь у богословських диспутах.

Некрасівці (некрасівські козаки) – нащадки Донських козаків, які після придушення повстання на чолі з Кіндратом Булавіним пішли з Дону у вересні 1708 року. Більшість з них мігрувала у володіння Османської імперії. Назва походить від імені їхнього ватажка Ігната Некрасова, що залишив заповіт, в якому вимагав суворо дотримуватись старообрядництва.

Никоніани – прихильники православної церкви, реформованої патріархом Московським Никоном у середині XVII століття. Термін використовується як протиставлення «старообрядцям».

Обряд – сукупність дій, які здійснюються віруючими та служителями культу, в яких втілюються релігійні уявлення.

Попівщина – напрям у старообрядництві, прихильники якого визнавали священство та створили власну церковну ієрархію. Попівщина представлена значною кількістю сект та згод.

Приписні селяни – в Росії у XVII – першій половині XIX століття державні, палацові економічні селяни, які замість сплати подушного податку працювали на казенних чи приватних заводах та фабриках, тобто були прикріплені (приписані) до них.

Приход – церковно-адміністративна одиниця до якої входять храм та община прихожан з кліром (у католицькій церкві – парафія).

Реєміграція – процес повернення на батьківщину колишніх емігрантів.

Релігійна ідентичність – усвідомлення належності індивіда до певної релігії, що формує уявлення про себе та світ за допомогою відповідних релігійних догм. Слід відрізнити це поняття від поняття віросповідання

Релігійна організація – група людей, що володіє цілісним світоглядом, історичними та політичними проектами, що виражається у специфічній релігійній лексиці. Дає уявлення про соціальний ідеал політичного та суспільного устрою.

Релігійний конфлікт – гостре зіткнення індивідів або груп у зв'язку із неспівпадінням поглядів у питаннях віровчення та релігійної діяльності.

Святійший Правлячий Синод (Священний синод) – вищий державний орган у справах управління Російською православною церквою, створений Петром I у 1721 році. З 1726 року прирівняний до Сенату та отримав назву Святійший синод. Очололював обер-прокурор.

Старовір (видове поняття) – самоназва старообрядців-безпопівців, що підкреслює відмінність у сповідуванні православної віри та зосереджує увагу не на обрядах, а саме на сповідуванні «старої віри».

Старообрядництво (родове поняття) – загальна назва релігійних толків та згод, що виникли у результаті втрати конфесійної єдності православним

населенням Московського царства середині XVII століття, що прагнули зберегти стару віру та традиційну обрядовість церковного життя.

Толк – мала група віруючих у старообрядництві, яка утворилась в результаті виокремлення з більш великої – згоди.

Феодосіївщина, федосіївщина – напрям у безпопівщині, виник наприкінці XVII – на початку XVIII століття. Назва походить від імені засновника Феодосія Васильєва. Вони засуджували кріпосницьку державу, заперечували моління за царя, проповідували суворий аскетизм, виступали проти шлюбу.

Хіротонія – (те саме, що і священство) – одне з семи таїнств у православ'ї та католицизмі, через яке відбувається посвята в сан священнослужителя.

Чернець – людина, яка з метою спасіння своєї душі, добровільно зрікається світу, бере, відповідно до статуту монастиря обітницю бідності, безшлюбності, послуху, реалізуючи аскетичний ідеал.

Чорнобильська згода – община старообрядців, що на початку XVIII століття переселились зі Стародубщини на землі Великого князівства Литовського, та заснувала неподалік міста Чорнобиля свої поселення.

Штаб-офіцер – категорія старших військових чинів російської армії до 1917 року, що відповідала VI-VIII класу «Табеля про ранги» та охоплювала військові чини від майора до полковника.

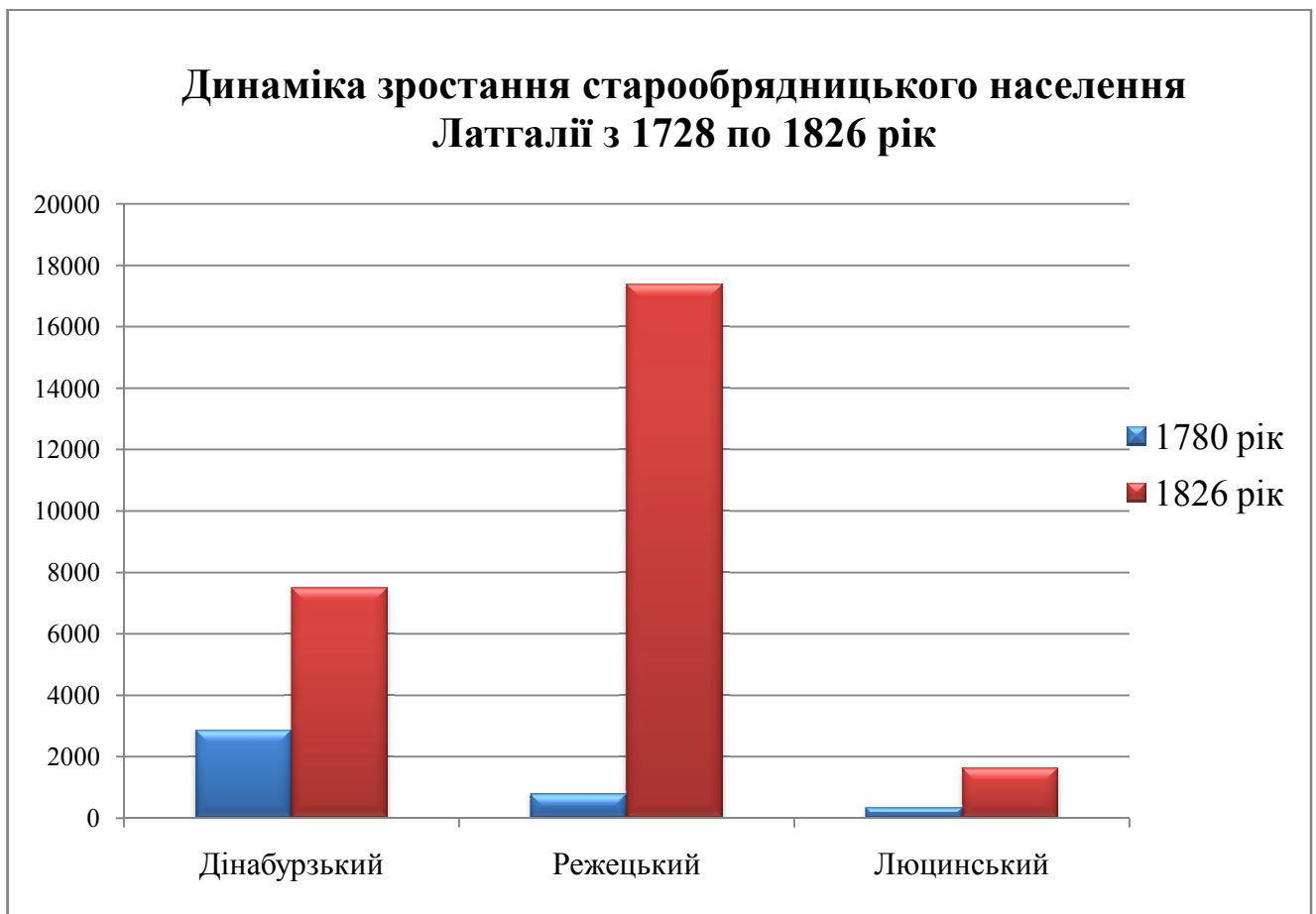
ДОДАТОК В

ДЕЯКІ СТАТИСТИЧНІ ДАНІ ПРО КІЛЬКІСТЬ СТАРООБРЯДЦІВ

Таблиця 1

Кількість старовірів у Латгалії за переписом 1780 та 1826 року²

Уїзд	Рік	
	1780	1826
Дінабурзький	2 864	7 498
Режецький	778	17 390
Люцинський	340	1 628

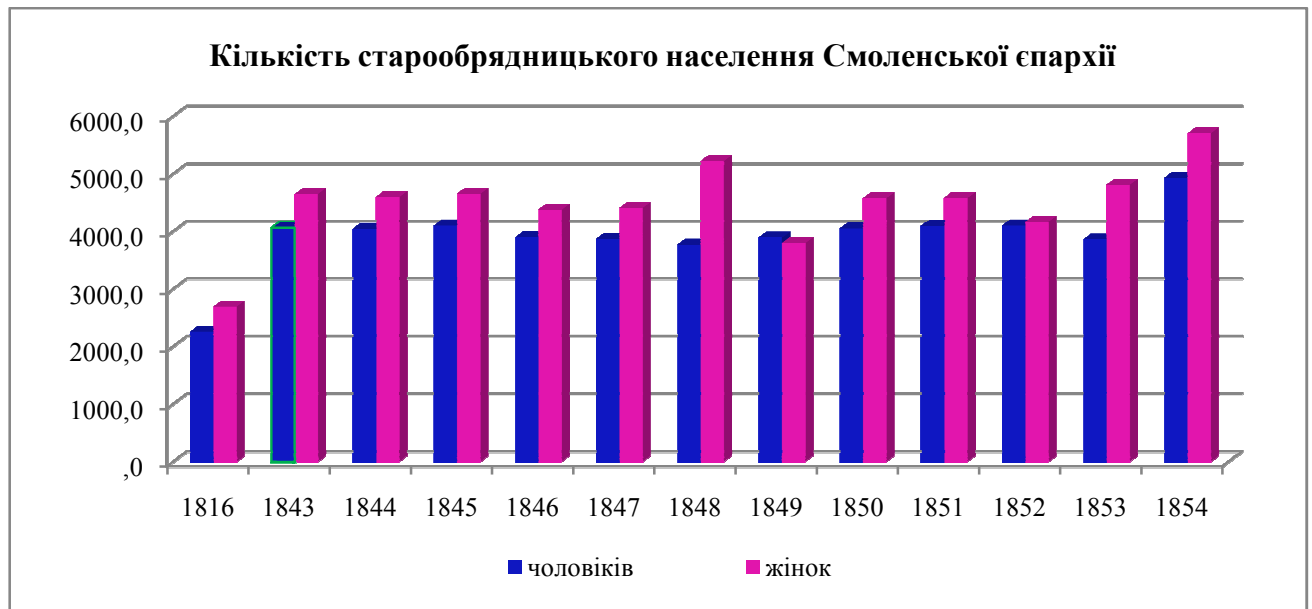

² Заварина А.А. Русское население восточной Латвии во второй половине XIX – начале XX века: Историко-этнографический очерк / А.А. Заварина. – Рига: Зинатне, 1986. – С. 26, 33.

Таблиця 2

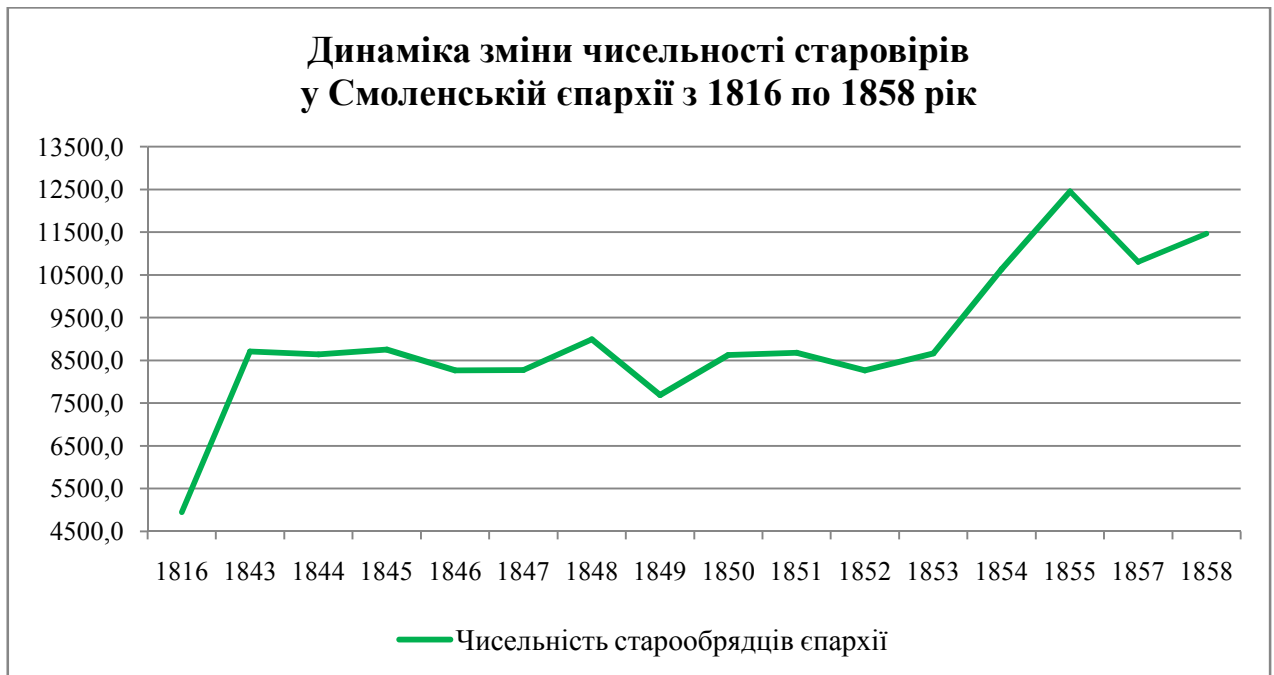
**Кількість старообрядців у Смоленській єпархії
у першій половині XIX століття (за офіційними даними)³**

Рік	Чоловіків	Жінок	Всього
1816	2 259	2 693	4 952
1843	4 063	4 647	8 710
1844	4 045	4 599	8 644
1845	4 101	4 653	8 754
1846	3 894	4 375	8 269
1847	3 870	4 407	8 272
1848	3 769	5 221	8 990
1849	3 893	3 799	7 690
1850	4 051	4 576	8 627
1851	4 098	4 581	8 679
1852	4 101	4 165	8 266
1853	3 859	4 808	8 667
1854	4 930	5 703	10 633
1855	<i>дані відсутні</i>	<i>дані відсутні</i>	12 452
1857	<i>дані відсутні</i>	<i>дані відсутні</i>	10 806
1858	<i>дані відсутні</i>	<i>дані відсутні</i>	11 461

³ Соколов Н. Раскол в Смоленской епархии / Николай Соколов. – Смоленск: Типо-литография А.И. Елишева, 1888. – С. 96-97.

Таблиця 3

**Кількість дворів старовірів (липован) попівської згоди,
що заселяли Добруджу у другій половині XIX століття⁴**

Назва поселення	Кількість старообрядницьких дворів
Тульча	340
Сарікьой	250
Журилівка	270
Слава	150
Гіздар-Кіює	60
Татариця	100
Камінь	150
Всього	1530

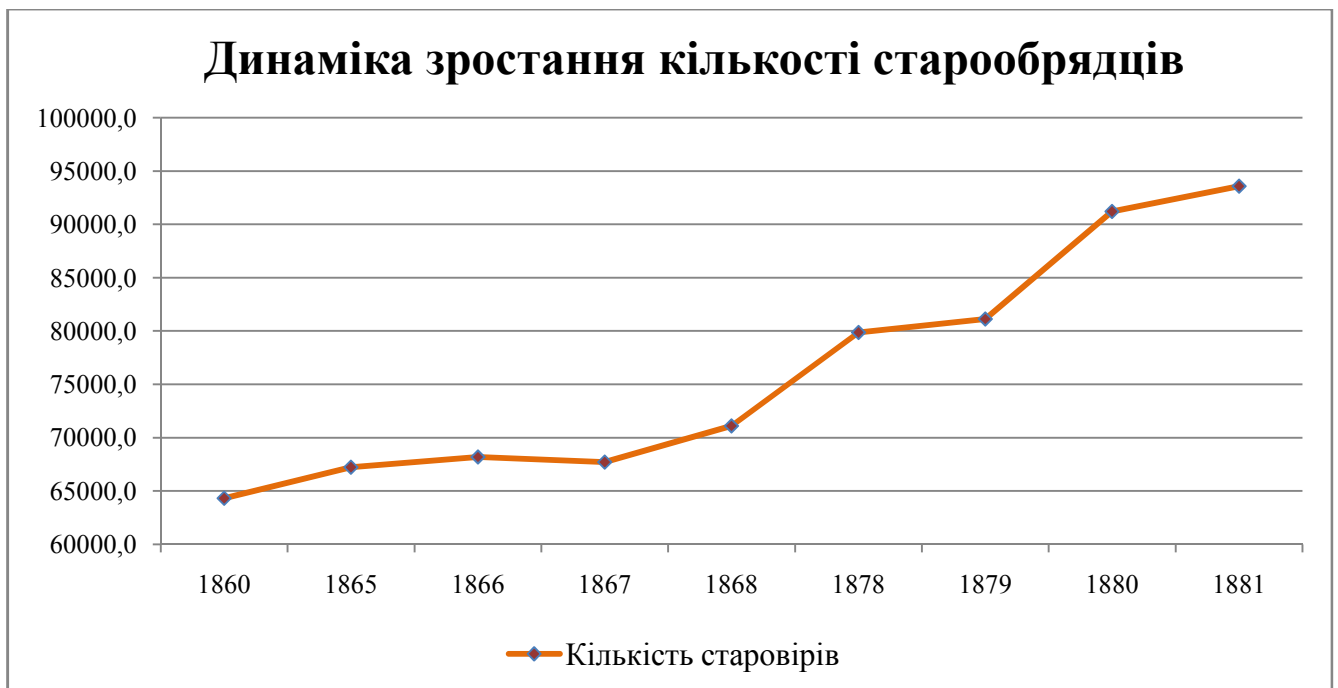
Примітка: середній показник мешканців одного двору від 5 до 8 осіб.

⁴ Суботин Н.И. Очерк истории старообрядцев в Добрудже / Н.И. Суботин // Старообрядцы в Румынии. Русские писатели о липованах. – М., 1994. – С. 102.

Таблиця 4

**Кількість старообрядців Пермської губернії
у другій половині XIX століття (за даними офіційних органів)⁵**

Рік	1860	1865	1866	1867	1868	1878	1879	1880	1881
Кількість старовірів	64 307	67 220	68 198	67 714	71 109	79 861	81 135	91 211	93 570

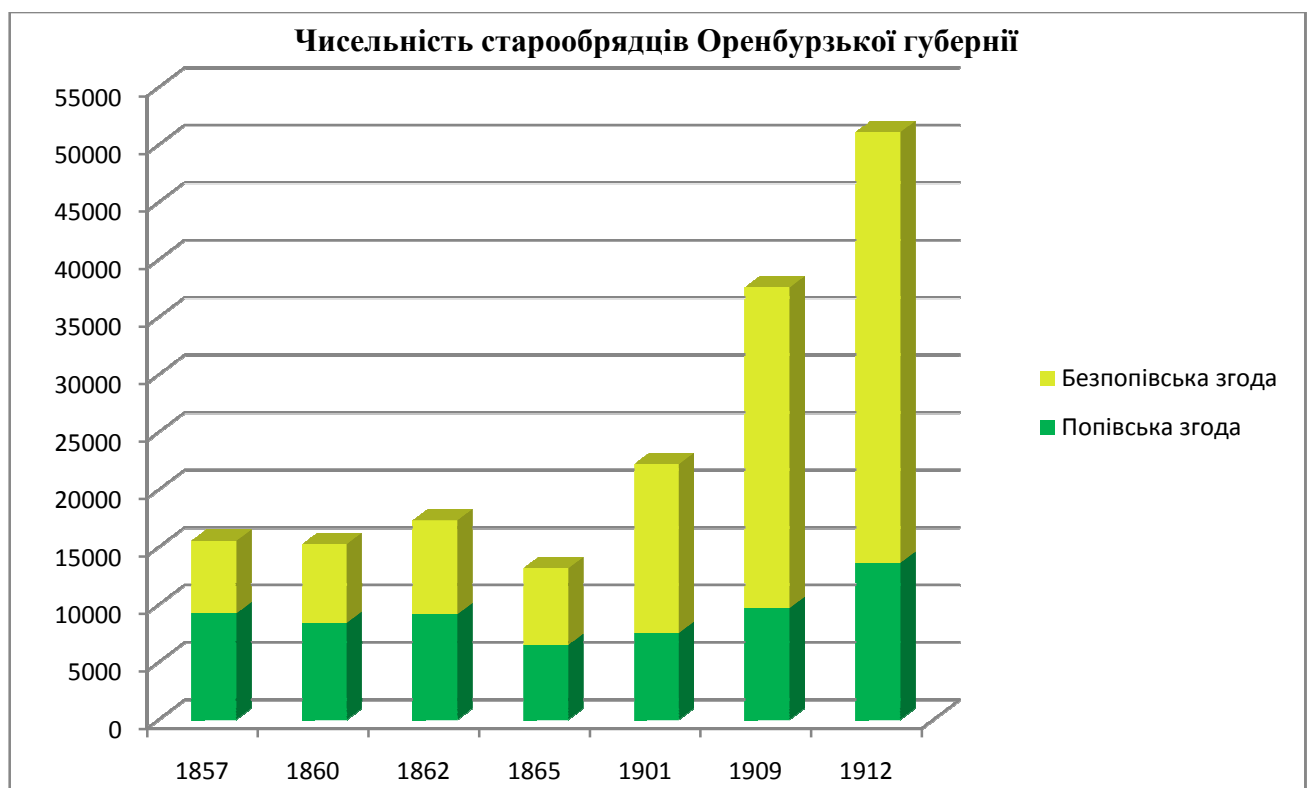

⁵ Пругавин А.С. Старообрядчество во второй половине XIX века. Очерки из новейшей истории раскола / А.С. Пругавин. – М.: Отд. тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1904. – С. 25.

Таблиця 5

Чисельність старообрядців Оренбурзької губернії ⁶

Рік	Попівської згоди	Безпопівської згоди
1857	9246	6319
1860	8408	6854
1862	9165	8177
1865	6493	6679
1901	7537	14680
1909	9704	27888
1912	13638	37472

⁶ Камзина А.Д. Численный и социальный состав старообрядцев Оренбургской епархии в XIX – начале XX века / А.Д. Камзина // Вестник Оренбургского государственного педагогического университета. – 2013. – № 2 (6). – С. 84-98. Электронный журнал <http://www.vestospu.ru>

Таблиця 6

**Кількість старообрядців за даними
Статистичних таблиць Російської імперії
виданих А.Б. фон-Бушеном
(станом на 1858 рік)⁷**

Губернія	Кількість старовірів
Архангельська	5847
Астраханськ	3022
Бесарабська	6179
Віленська	12195
Вітебська	40115
Володимирська	4542
Вологодська	2828
Волинська	3447
Воронізька	10033
В'ятська	37859
Гродненська	<i>дані відсутні</i>
Землі Війська Донського	68697
Катеринославська	5442
Казанська	8954
Калуська	16509
Київська	4774
Ковенська	14269
Костромська	12243
Курляндська	3868
Курська	12027
Ліфляндська	12933
Мінська	3883
Могилівська	13813
Московська	73485
Нижегородська	20246
Новгородська	8436
Олонецька	3850
Оренбурзька	85150

⁷ Статистические таблицы Российской империи, издаваемые по распоряжению министра внутренних дел центральным статистическим комитетом / Ред. А. Бушена, предисл. А. Тройницкий. – СПб., 1863. – Вып. 2. Наличное население империи за 1858 год – 330 с.

Орловська	3589
Пензенська	7793
Пермська	63458
Подільська	9913
Полтавська	316
Псковська	6116
Рязанська	7761
Петербурзька	28750
Самарська	5631
Саратовська	25834
Симбірська	8645
Смоленська	9700
Таврійська	4202
Тамбовська	5137
Тверська	8636
Тульська	1622
Харківська	1920
Херсонська	7105
Чернігівська	51643
Естляндська	27
Ярославська	7454
Всього у європейській Росії	759880
Кавказьке намісництво	52814
Сибір	62538
Всього	875382

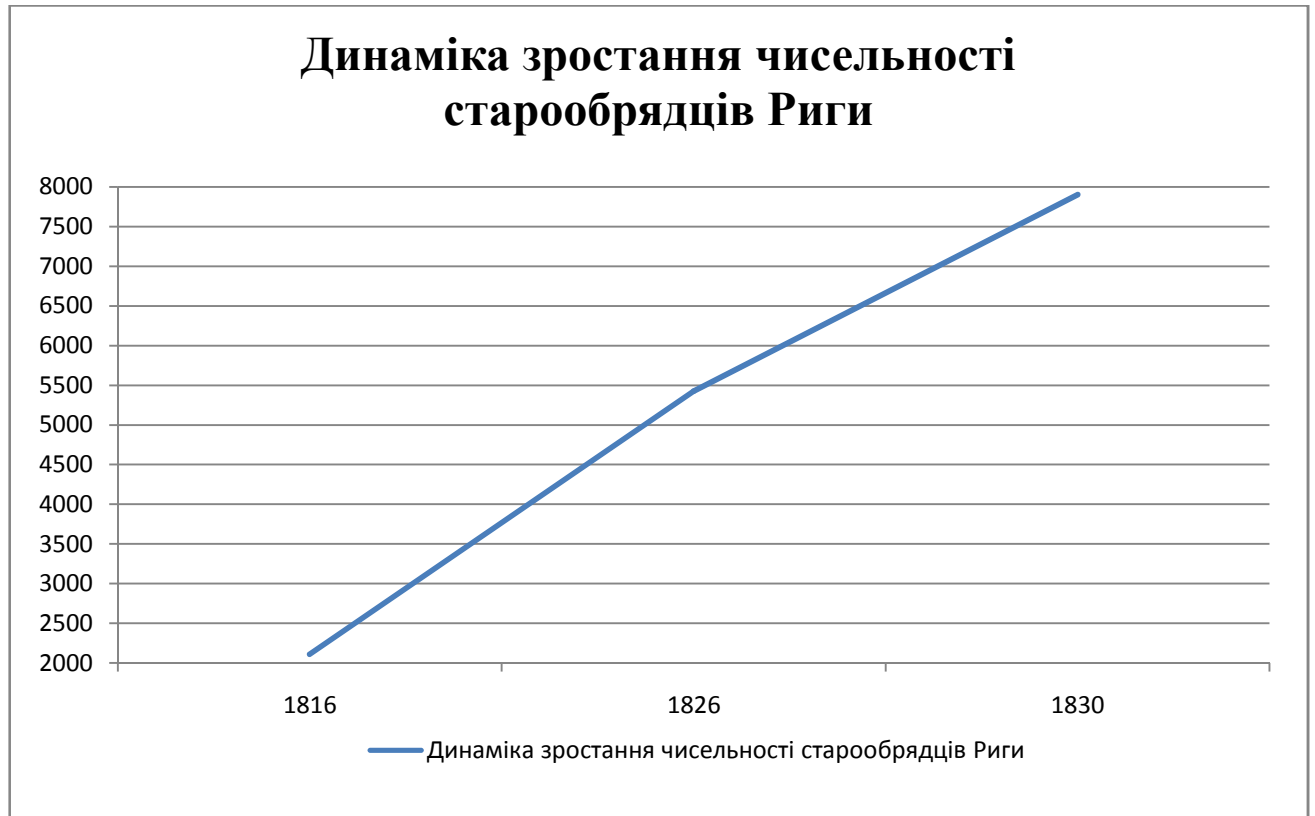
***Примітка:** під час підрахунку до старовірів зараховувались лише так звані «записні» старообрядці, тобто лише ті які офіційно розірвали свої зв'язки з синодальною церквою⁸.*

⁸ Кириллов И. Статистика старообрядчества / И. Кирилов // Старообрядческая мысль. – 1913. – № 3. – С. 249-262.

Таблиця 7

Зміна кількості старообрядців у м. Ризі⁹

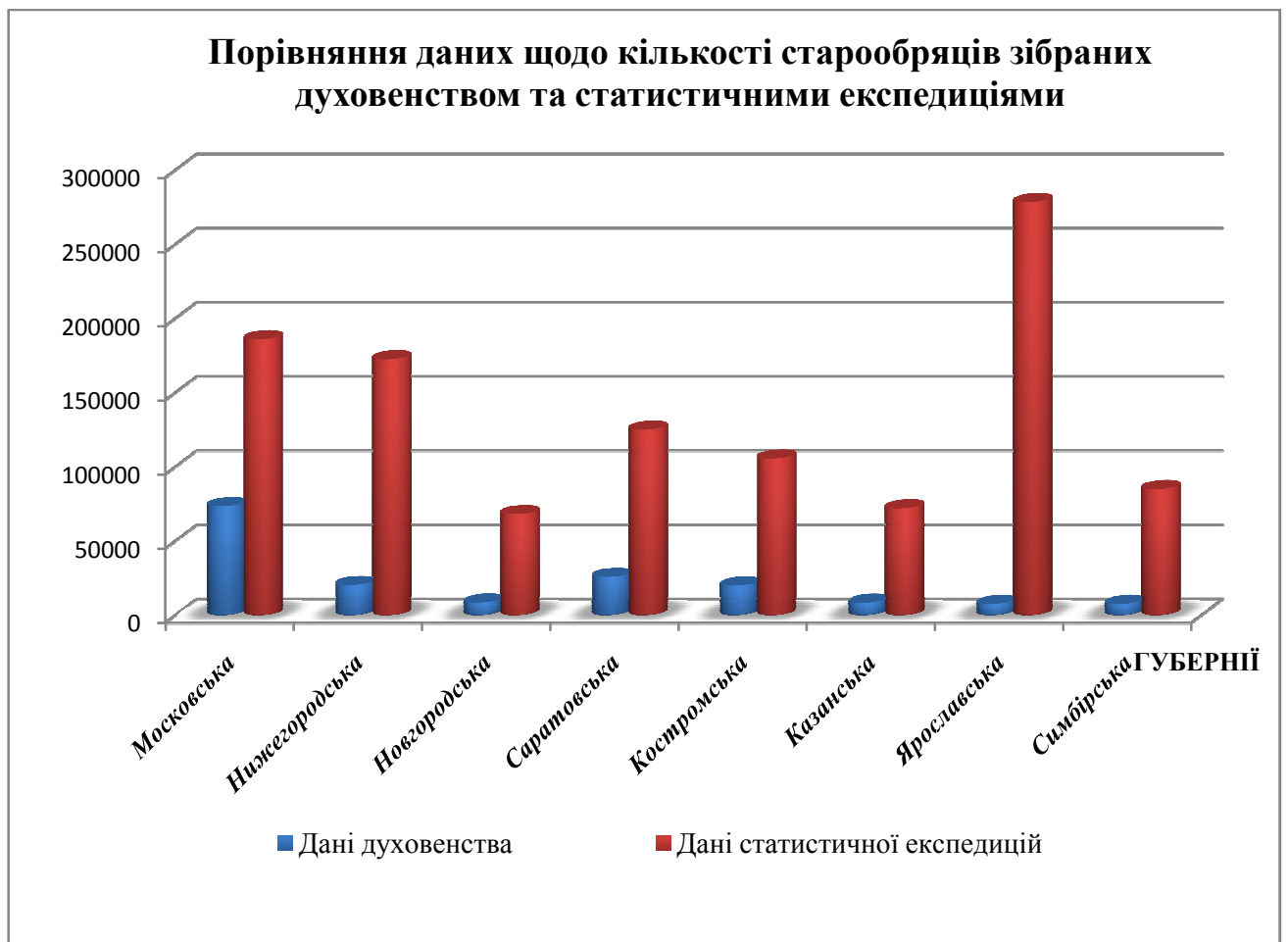
Рік	1816	1826	1830
Кількість старообрядців	2 112	5 424	7 904

⁹ Подмазов А. Старообрядчество в Латвии / А. Подмазов. – Рига: «ЛИЕСМА», 1970. – С. 30.

**Дані щодо кількості старообрядців
за даними духовенства та чиновників статистичної експедиції**

Губернія	Кількість старовірів за даними духовенства	Кількість старообрядців за даними статистичної експедиції
Московська	73485	186000
Нижегородська	20246	172500
Новгородська	8436	68131
Саратовська	25750	125000
Костромська	19870	105572
Казанська	8267	72000
Ярославська	7454	278417
Симбірська	7500	85000

**Кількість старообрядців за даними
Перепису населення Російської імперії 1897 року¹⁰**

	Губернія (область)	Попівської згоди		Безпопівської згоди		Всього
		чоловічої статі	жіночої статі	чоловічої статі	жіночої статі	
ГУБЕРНІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЧАСТИНИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ						
1	Архангельська	0	0	491	1118	1609
2	Астраханська	597	660	2025	2349	5631
3	Бесарабська	1998	2285	214	207	4704
4	Віленська	411	391	1643	1688	4133
5	Вітебська	197	178	9492	9965	19832
6	Волинська	40	16	247	201	504
7	Вологодська	11	33	1456	2948	4448
8	Володимирська	2381	2931	6675	10534	22521
9	Воронізька	2129	2336	1746	1932	8143
10	Вятська	15264	18001	16298	19448	69011
11	Гродненська	36	0	24	1	61
12	Донського війська область	32501	34338	12083	12795	91717
13	Естляндська	1	0	2	2	5
14	Казанська	2442	3129	3759	4826	14156
15	Калужська	5341	7624	1106	1973	16044
16	Катеринославська	98	62	64	46	270
17	Київська	466	476	561	553	2056
18	Ковенська	116	113	2820	2961	6010
19	Костромська	6904	8358	8970	12343	36575
20	Курляндська	0	0	59	46	105
21	Курська	1847	1983	2974	3341	10145
22	Ліфляндська	51	36	429	416	932
23	Мінська	148	137	1006	1050	2341
24	Могилівська	1237	1529	4065	4747	11578
25	Московська	12249	14631	1658	2884	31422
26	Нижегородська	9883	11956	20308	26460	68607
27	Новгородська	569	677	8616	11141	21003
28	Олонецька	4	0	361	1082	1447
29	Оренбурзька	3595	3942	6916	7764	22217
30	Орловська	11	7	183	278	479
31	Пензенська	4922	6109	1625	1827	14483

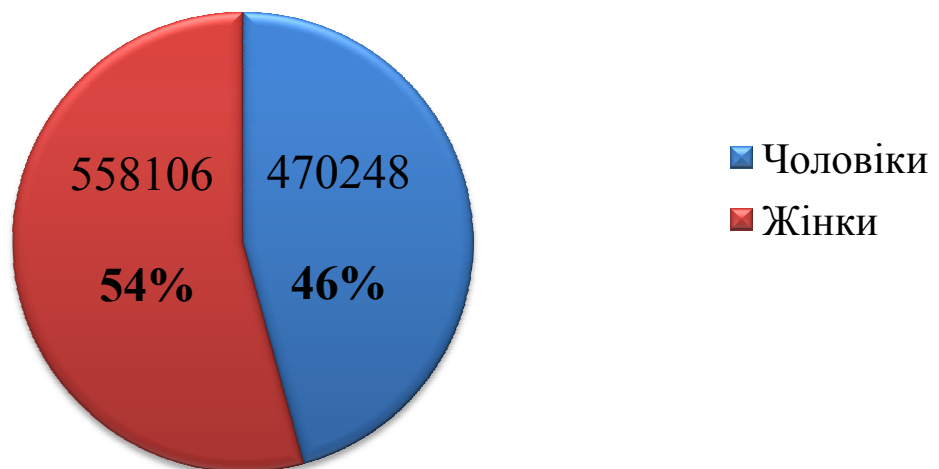
¹⁰ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / Под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб.: Издательство Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1897 – 1905.

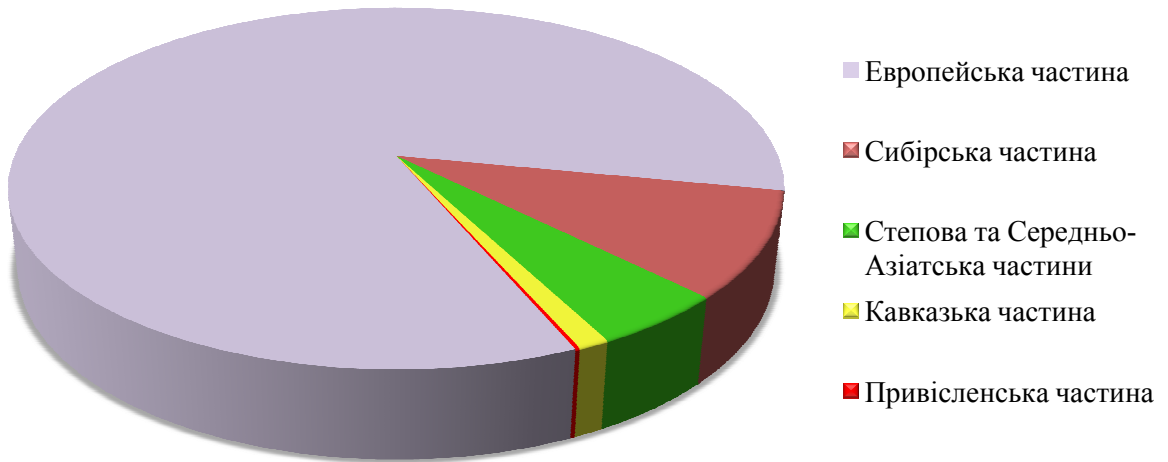
32	Пермська	17784	22304	24374	30112	94574
33	Подільська	1645	1753	225	217	3840
34	Полтавська	271	342	72	60	745
35	Псковська	27	34	1374	1518	2953
36	Рязанська	1798	2081	1066	1369	6314
37	Самарська	15055	17157	15667	17261	65140
38	Санкт-Петербурзька	453	374	3032	3454	7313
39	Саратовська	19543	21396	24751	29891	95581
40	Симбірська	2167	2926	9216	12123	26432
41	Смоленська	5225	6478	278	452	12433
42	Таврійська	318	383	454	471	1626
43	Тамбовська	273	320	329	688	1610
44	Тверська	2099	2752	1102	2186	8139
45	Тулська	92	137	338	410	977
46	Уфімська	3803	4497	3525	4025	15850
47	Харківська	464	420	413	433	1730
48	Херсонська	981	976	301	281	2539
49	Чернігівська	7157	8905	2194	2933	21189
50	Ярославська	732	1180	1137	4403	7452
		185336	216353	207724	259213	868626
ГУБЕРНІЇ ПРИВІСЛЕНСЬКОЇ ЧАСТИНИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ						
51	Варшавська	77	17	85	8	187
52	Калецька	1	0	2	0	3
53	Калуська	57	0	16	0	73
54	Ломжинська	171	0	35	0	206
55	Люблінська	40	0	20	0	60
56	Петроковська	38	0	9	0	47
57	Радомська	14	0	4	0	18
58	Седлецька	6	1	20	0	27
59	Сувалкська	3	0	560	599	1162
		407	18	751	607	1783
ГУБЕРНІЇ КАВКАЗЬКОЇ ЧАСТИНИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ						
60	Бакинська	27	25	2	1	55
61	Дагестанська область	1	0	3	1	5
62	Єлизаветпольська	18	10	26	22	76
63	Єреванська	0	0	35	28	63
64	Карська область	1	1	10	3	15
65	Кубанська область	902	1012	2037	2066	6017
66	Кутаїська	1	0	0	0	1
67	Ставропольська	327	299	1143	1069	2838
68	Терська облатсь	580	564	548	566	2258
69	Тифліська	1	0	94	60	155
70	Чорноморська	0	0	2	3	5

		<i>1858</i>	<i>1911</i>	<i>3900</i>	<i>3819</i>	<i>11488</i>
ГУБЕРНІ СИБІРСЬКОЇ ЧАСТИНА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ						
71	Амурська область	364	400	591	504	1859
72	Єнісейська	1361	1445	1423	1417	5646
73	Забайкальська область	2921	3159	819	833	7732
74	Іркутська	16	3	37	13	69
75	Приморська область	241	251	49	20	561
76	Сахалінська область	2	1	9	1	13
77	Тобольська	2857	3127	12095	13907	31986
78	Томська	6268	6843	17099	18491	48701
79	Якутська	1	1	61	15	78
		<i>14031</i>	<i>15230</i>	<i>32183</i>	<i>35201</i>	<i>96645</i>
ОБЛАСТІ СТЕПОВОЇ ТА СЕРДНЬО-АЗІАТСЬКОЇ ЧАСТИНИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ						
80	Акмолінська	36	29	590	588	1243
81	Закаспійська	9	0	11	1	21
82	Самаркандська	3	0	25	26	54
83	Семипалатинська	181	155	120	79	535
84	Семиріченська	2	0	49	30	81
85	Сир-Дар'їнська	2	0	5	2	9
86	Тургайська	3	4	0	0	7
87	Уральська	10315	11107	12697	13733	47852
88	Ферганська	9	0	1	0	10
		<i>10560</i>	<i>11295</i>	<i>13498</i>	<i>14459</i>	<i>49812</i>
ВСЬОГО:		212 192	244 807	258 056	313 299	1 208 354

Розподіл старообрядців за статтю

Розповсюдженість старообрядництва у різних регіонах Російської імперії

Розподіл прихильників старообрядництва за основними напрямками

